

НАЦІОНАЛЬНА АКАДЕМІЯ НАУК УКРАЇНИ • ІНСТИТУТ АРХЕОЛОГІЇ

АРХЕОЛОГІЯ

НАУКОВИЙ ЖУРНАЛ — ЗАСНОВАНИЙ У БЕРЕЗНІ 1989 р.

ВИДАЄТЬСЯ ЩОКВАРТАЛЬНО

КИЇВ • 4 • 2010

З М І С Т

CONTENTS

Статті

- ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Періодизація та культурна диференціація верхнього палеоліту України
- НІКОЛАЄВ М.І. Синхронізація епонімного літочислення та просопографія Ольвії IV— I ст. до н. е.
- ВОЗНИЙ І.П. Типологія клейм та орнаментация горщиків з території між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром (X — перша половина XIII ст.)
- ГОРБАНЕНКО С.А. Знаряддя землеробства кінця I тис. до н. е. — I тис. н. е. Порівняльний аналіз
- КОЗУБОВСЬКИЙ Г.А. Празькі гроші XIV— XV ст. з археологічних пам'яток України

Articles

- 3 ZALIZNYAK L.L. Division into Periods and Cultural Differentiation of the Upper Palaeolithic in Ukraine
- 19 NIKOLAYEV M.I. Synchronization of Eponymous Calendar and Prosopography of Olbia in the 4th—1st Centuries BC
- 31 VOZNYI I.P. Typology of Stamps and Ornamentation of Vessels from the Territory between the Syret River Upper and the Dnister River Middle Regions (the 10th c. — the first half of the 13th c.)
- 46 HORBANENKO S.A. Agricultural Tools from the End of the 1st Millennium BC to the 1st Millennium AD. Comparative Analysis
- 60 KOZUBOWSKYJ H.A. The Prague Groschen from the Archaeological sites of Ukraine

Публікації археологічного матеріалу

- ПУКЛІНА О.О., БУЙСЬКИХ А.В. Кераміка з розкопок Березани в збірці Національного музею історії України
- РОМАШКО В.А., СКОРИЙ С.А. Скіфський аристократичний курган Близнак 2
- МОРДОВСЬКОЇ М.М., ШАПОВАЛОВ Г.І. Любитівський човен — унікальна пам'ятка судноплавства

Publications of Archaeological Materials

- 70 PUKLINA O.O., BUYSKYKH A.V. Ceramics from Excavations at Berezan in the Collection of the National Museum of History of Ukraine
- 79 ROMASHKO V.A., SKORYJ S.A. The Scythian Nobles' Barrow Blyznyuk 2
- 97 MORDOVSKOY M.M., SHAPOVALOV H.I. Boat from Lyubytiv — a Unique Monument of Shipping

До історії стародавнього виробництва

ГОШКО Т.Ю. Воскова модель у ливарництві доби пізньої бронзи

ШАТІЛО Л.О. До проблеми трипільського домобудівництва (експеримент 2007 р.)

To the History of Ancient Crafts

101 HOSHKO T.Yu. Wax Model in Founding in the Late Bronze Age

108 SHATILO L.O. To the Issue of Trypillian House Building (experiment of 2007)

Охорона пам'яток археології

МИХАЙЛЕНКО Є.М. Поняття «археологічна спадщина» в сучасному законодавстві та в історії розвитку археології

Protection of Arhaeological Monuments

112 MYKHAILENKO Ye.M. Term «Archaeological Heritage» in Contemporary Legislation and in the History of Development of Archaeology

Рецензії

ГЕРШКОВИЧ Я.П. Про наукову етику, корупцію й підступи Комінтерну (з приводу збірки «Проблеми охорони и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы»)

МУРЗІН В.Ю. Рец.: С.И. Андрух, Г.Н. Тошев. Могильник Мамай-Гора

Book Review

120 HERSHKOVYCH Ya.P. About Scholars, Ethics, Corruption and Intrigues of the Committee (on the Occasion of Collected Articles «Problems of Protection and Study of Arhaeological Monuments of the Steppe Zone of the Eastern Europe»)

125 MURSIN V.Yu. Re.: S.I. Andruch, H.N. Toshchev. Mamay-Hora Burial Ground

Хроніка

Вручення премії ім. П.П. Толочка молодим археологам України

ІВАКІН Г.Ю. Круглий стіл «Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань» (Київ, 7 квітня 2010 р.)

ПЕТРАУСКАС А.В. Міжнародний науково-практичний семінар

МАЦКЕВИЙ Л.Г., ПАНАХИД Г.І. Археологічні дослідження в межиріччі Вісли, Дністра і Тиси в 2000—2007 рр.

До 90-річчя Б.А. Шрамка

Дослідник української античності (до ювілею Валентини Володимирівни Крапівіної)

До 60-річчя Леоніда Львовича Залізняка

До 75-річчя Євгена Миколайовича Черниха
Леоніду Георгійовичу Мацкевому — 75!

News Review

127 Presentation of P.P. Tolochko Premium of the Young Ukrainian Archaeologists

128 IVAKIN H.Yu. Round Table «St. Sophia Cathedral's Foundation in Kyiv: Problems of the New Datings» (Kyiv, 7 April 2010)

132 PETRAUSKAS A.V. International Scientific and Practical Seminar

134 MATSKEVYJ L.H., PANAKHYD H.I. Archaeological Research in the Area between the Wisla, Dnister and Tysa Rivers in 2000—2007

136 To the 90th Anniversary of B.A. Shramko

138 Researcher of the Ukrainian Antiquity (to the Anniversary of Valentyna Volodymyrivna Krapivina)

140 To the 60th Anniversary of Leonid Lvovych Zaliznyak

144 To the 75th Anniversary of Yevhen Mykolayovych Chernykh

146 Leonid Heorhiyovych Matskevji is 75!

Наші автори

Список скорочень

Алфавітний покажчик змісту журналу «Археологія» за 2010 р.

149 Our Authors

150 Abbreviations

151 Index of Publications in «Archaeology» Journal in 2010

Здано до набору 01.09.2010. Підписано до друку 13.12.2010. Формат 60×84/8. Папір офсетний. Гарн. Ньютон. Друк офсетний. Ум.-друк. арк. 17,67. Обл.-вид. арк. 19,15. Наклад 581 прим. Зам. 2854

Оригінал-макет виготовлено та тираж видруковано Видавничим домом «Академперіодика» НАН України, 01004 Київ, вул. Терещенківська, 4

Свідоцтво про внесення до Державного реєстру суб'єкта видавничої справи серії ДК № 544 від 27.07.2001

Л.Л. Залізняк

ПЕРІОДИЗАЦІЯ ТА КУЛЬТУРНА ДИФЕРЕНЦІАЦІЯ ВЕРХНЬОГО ПАЛЕОЛІТУ УКРАЇНИ

Підведено підсумок сторічним зусиллям кількох поколінь вчених у галузі періодизації верхнього палеоліту України.

К л ю ч о в і с л о в а: Україна, верхній палеоліт, періодизація, диференціація, мікок, оріньяк, селет, мустьє, гравет, епігравет, Осокорівка, Шан-Коба, свідер, Красносілля.

Одна з найбільших країн Європи Україна надзвичайно багата на різноманітні пам'ятки верхнього палеоліту. Починаючи від відкриття у 1873 р. на Полтавщині першої в Російській імперії палеолітичної стоянки Гінці, в Україні виявлено тисячі, а розкопано сотні стоянок пізнього палеоліту. І зусиллями кількох генерацій дослідників створена потужна джерельна база. Її основу заклали старші покоління українських палеолітознавців: В. Хвойка, П.П. Єфименко, М.Я. Рудинський, І.Г. Підплічко, І.Г. Шовкопляс, О.П. Черниш, В.М. Даниленко, Ю.Г. Колосов, В.Н. Станко, М.І. Гладких, С.В. Смирнов та ін. Протягом останніх двох десятиліть здобутки попередників були суттєво розвинуті, зокрема запропоновано низку сучасних періодизаційних схем для палеоліту окремих регіонів країни. Величезна кількість регіональних напрацювань у галузі періодизації пізнього палеоліту південного заходу Східної Європи, що накопичилася більш ніж за 100 років досліджень, давно потребує осмислення в масштабі всієї доби. Спробуємо узагальнити зусилля численних дослідників щодо культурного поділу та періодизації пізнього палеоліту України.

Пізній, або верхній, палеоліт (далі ВП) — доба людини розумної (*Homo sapiens*) у прильодовиковій смузі Європи — розпочалася близько 40 тис. років тому (далі трт) з приходом до Європи з Близького Сходу людини сучасного типу і завершилася разом із закінченням льодовикової епохи 10 трт. Поява тут нової, біологічно і соціально розвиненішої форми гомінідів, а саме людини сучасного типу, збіглася зі справжньою соціальною революцією, яка супроводжувалася докорінними змінами в матеріальній та духо-

вній культурі первісного населення континенту. Зокрема, в техніці обробки кременю поширився призматичний нуклеус для масового виготовлення пластин, що стали провідним типом заготовки для різноманітних знарядь. У виробництві та побуті почали широко використовувати кістку та ріг. Основою економіки мисливців прильодовикової Європи у ВП було колективне полювання на великих стадних травоядних тварин: мамонт, бізон, північний олень, кінь тощо. Головними соціально-економічними ознаками ВП є ранньородова екзогамна община, ранні форми мистецтва, зародження релігійних уявлень, поява етнічного поділу людства.

Общини людини розумної ґрунтувалися на засадах екзогамії. Інакше кажучи, шлюбні стосунки в колективі заборонялися, тож сусідні общини обмінювалися шлюбними партнерами. Так виникли первісні племена — групи общин, пов'язані шлюбними стосунками. В процесі такого обміну в межах одного або кількох племен формувалися спільні культура та діалект. Таким був механізм виникнення найдавніших етнічних спільнот, які фіксуються у вигляді культурних едностей, котрі наприкінці ВП набувають обрисів справжніх археологічних культур. Оскільки екзогамія є специфічною особливістю суспільств *Homo sapiens*, то й етнічний поділ властивий лише цьому виду людських істот. Він розпочався в Євразії разом з розселенням людини сучасного типу за доби ВП. Іншими словами, культурна диференціація ВП прильодовикової Європи значною мірою відображає етнічний поділ найдавніших людей сучасного типу в часи заселення ними континенту.

Нинішній стан знань дозволяє синхронізувати культурні явища ВП України (рис. 1).

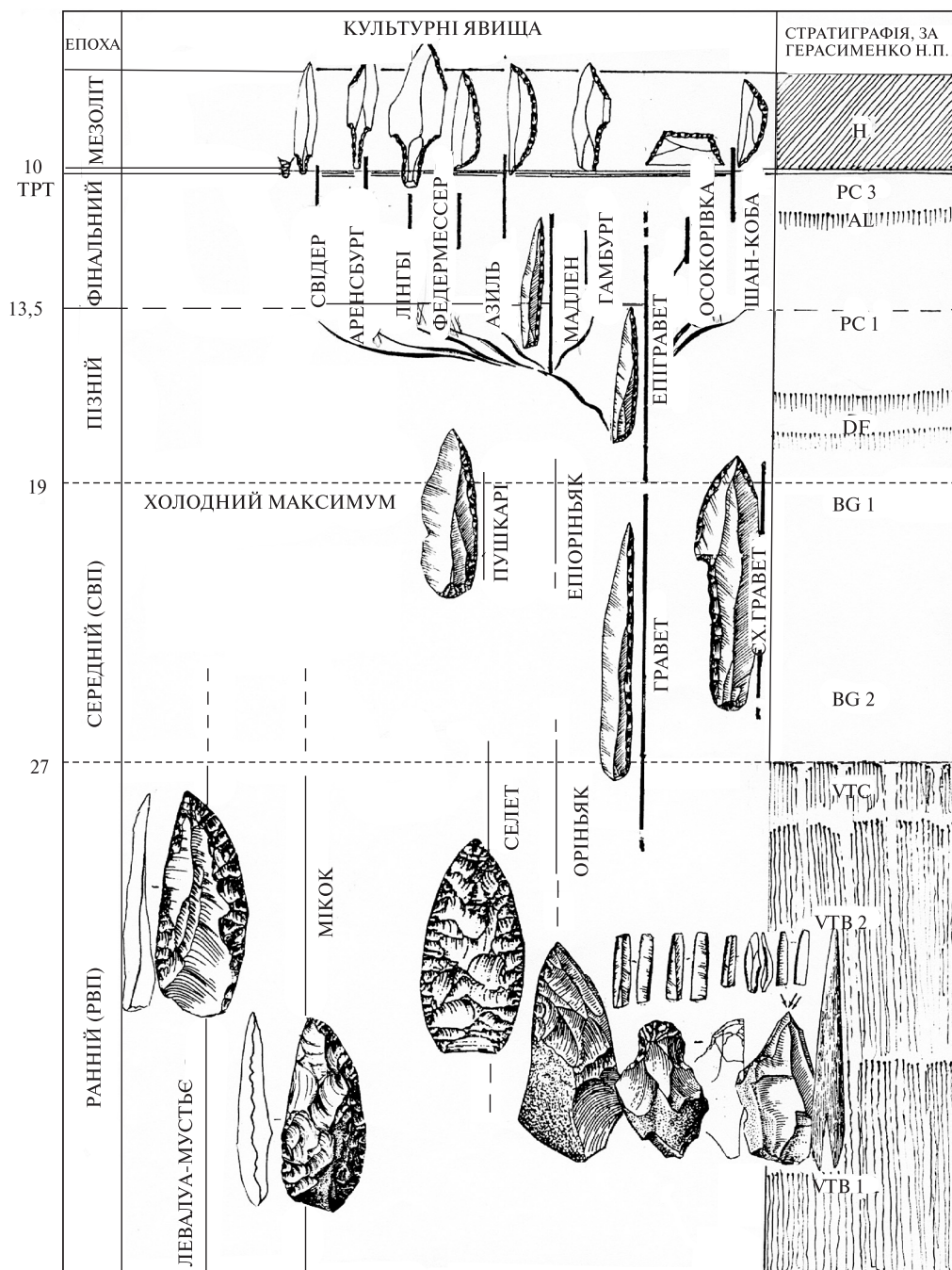

Рис. 1. Періодизація верхнього палеоліту України та хроно-стратиграфічна схема пізнього плейстоцену Н.П. Герасименко

В основу схеми покладено численні радіокарбоніві дати, частково подані наприкінці статті. Аналіз наявних даних дозволяє виділити чотири фази культурно-історичного розвитку ВП України: ранню (40—27 трт), середню (27—19 трт), пізню (19—14 трт) і фінальну (14—10 трт). Ця періодизація певною мірою корелюється зі стратиграфічною схемою пізньочетвертинних відкладів України Н.П. Герасименко (2004), Ж.М. Матвіїшиної та П.Ф. Гожики, в основі якої лежить схема М.Ф. Веклича.

Рання пора (40—27 трт)

Рання пора ВП України — це час співіснування людини розумної та неандертальців. Вона розпочалася з приходом людини розумної до Європи близько 40 трт і закінчилася з вимиранням неандертальців близько 28 трт і відома під назвою перехідного періоду від середнього до ВП, а також початкового ВП.

Культурні рештки зазвичай пов'язані з верхніми горизонтами витачівських ґрунтів

палеогеографічної схеми Н.П. Герасименко (2004, с. 18—19). Поховані витачівські бурокоричневі ґрунти (Vtb1, Vtb2, Vtc) формувалися 55—27 трт в досить теплих і вологих кліматичних умовах середньовалдайського міжстадіалу. За різними європейськими схемами відповідниками верхньої товщі витачівського похованого ґрунту є геологічні горизонти дофинівський (за М.Ф. Векличем), брянський, дунаєвський, паудорф, денекамп, хенгело й арсі. Похований ґрунт зазвичай побитий морозобійними тріщинами з покривного горизонту лесу, що спричинило розсіювання артефактів по вертикалі. Такий «звішений» стан культурного шару зафіксований на багатьох стоянках початку ВП — Вись, Стінка, Ворона III в Україні, Бірюча Балка та Сунгир у Росії.

Значний внесок у розуміння ранньої пори ВП України останнім часом зробили В.П. Чабай (2000; 2004, с. 265—297) і В.М. Степанчук (Степанчук, Ковалюх, Пліхт 2004; Степанчук і ін. 2004; Степанчук 2006, с. 195—208). Крім глибоких узагальнень з проблематики, вони дослідили та ввели до наукового обігу матеріали унікальних селетоїдних пам'яток Буран-Кая IIIС у Криму (В.П. Чабай) та Міра в Надпоріжжі (В.М. Степанчук, В.Ю. Коен), а також численних пізньомустьєрських стоянок Гірського Криму (Заскельна VI, Пролом I і II, Кабазі II, Буран-Кая IIIВ та ін.). На сучасному рівні вивчив та інтерпретував оріньякські горизонти відомої стоянки Сюрень I у Криму Ю.Е. Демиденко (2000). Дуже ранню стоянку Сокирниця дослідив у Закарпатті В.І. Усик (Усик і ін. 2004). Для розуміння культурно-історичних процесів у Східній Європі на початку ВП важливі дослідження російських колег (Синицын 2000; Анисюткин 2005; Матюхин 2007; Аникович, Анисюткин, Вишняцкий 2007; Вишняцкий 2008). Протягом останніх п'яти років автор разом з М.М. Беленком і П.І. Озеровим досліджує яскраву селетоїдну пам'ятку Вись під Новомиргородом (Залізник, Беленко, Озеров 2008; Залізник, Беленко 2009), що й дає нам підстави для узагальнень стосовно початку ВП України.

У межах ранньої пори ВП археологічні джерела дозволяють виділити три типи культурних традицій, які останнім часом прийнято називати технокомплексами. Перший тип є органічним продовженням середньопалеолітичних, тобто неандертальських, технологій; другий представляє верхньопалеолітичні новації та асоціюється з *Homo sapiens*; а третій напрям демонструє синтез двох перших. Середньопалеолітична традиція в ранньому ВП України

представлена стоянками технокомплексів мікок і левалуа-мустьє. Класична верхньопалеолітична технологія, яку пов'язують зі щойно прибулими до Європи кроманьйонцями, представлена оріньяком та дуже ранніми комплексами типу Сокирниця I. Синтез середньопалеолітичних традицій з верхньопалеолітичними технологіями демонструють виразні, але дуже різні колекції селетського технокомплексу (рис. 1).

Левалуа-мустьє — технокомплекс середнього палеоліту, якому притаманне виготовлення знарядь на видовжених пластинчастих сколах і відсутність двобічно оброблених виробів (рис. 2, IIIА). В колекціях поєднуються середньопалеолітичні форми (ядрища-диски, зокрема левалуазькі, численні скребла, гостроконечники) з прогресивною верхньопалеолітичною технікою зняття видовжених пластинчастих сколів зі сплосчених протопризматичних нуклеусів. Давні мустьєрські пам'ятки цього типу добре відомі в басейнах Дністра і Прута (нижні шари Молодове V і I, Рипичені Извор, Пронятин, Єзупіль, шар 3 та ін.), а також у Південно-Західному Криму під назвою кабазійська культура (Кабазі II, шар 2, Старосілля, Шайтан-Коба I і IV, Чокурча I, Холодна Балка). Вважається, що в Криму пам'ятки цього типу полишили вихідці з Балкан, які мешкали на півострові до кінця ранньої пори ВП (Колосов 1972; 1979; Чабай 2004, с. 49—80, 280—283; Степанчук, Ковалюх, Пліхт 2004; Степанчук 2006, с. 204, 460).

Мікокський (від стоянки Мікок у Франції) технокомплекс середнього палеоліту характеризується численними двобічно обробленими знаряддями — ножами з обушком, гостроконечниками (рубильцями), скреблами (рис. 2, IIIБ), які часто виготовляли з масивних відщепів підтрикутної форми, знятих з дископодібних нуклеусів. Найпізніші мікокські стоянки України входять в аккайську, старосільську та кійк-кобинську культури Криму (Заскельна VI, шар 3, Пролом I і II, Буран-Кая IIIВ), значний внесок у вивчення яких зробили Ю.Г. Колосов (1979; 1983; 1986), В.М. Степанчук (2002; 2006) і В.П. Чабай (Колосов, Степанчук, Чабай 1993; Чабай 2004).

Численні радіокарбоніві дати левалуа-мустьєрських та мікокських шарів кримських стоянок Заскельна V 1, VI 2, Пролом I 1, II 2, Кабазі II, Буран-Кая III В1, Альошин Грот свідчать про їхній відносно молодий вік у межах 28—30 трт (Чабай 2004, с. 288; Степанчук 2006, с. 258—260). Цілковитою несподіванкою, що потребує пояснення, є ще молодші дати верхніх шарів Про-

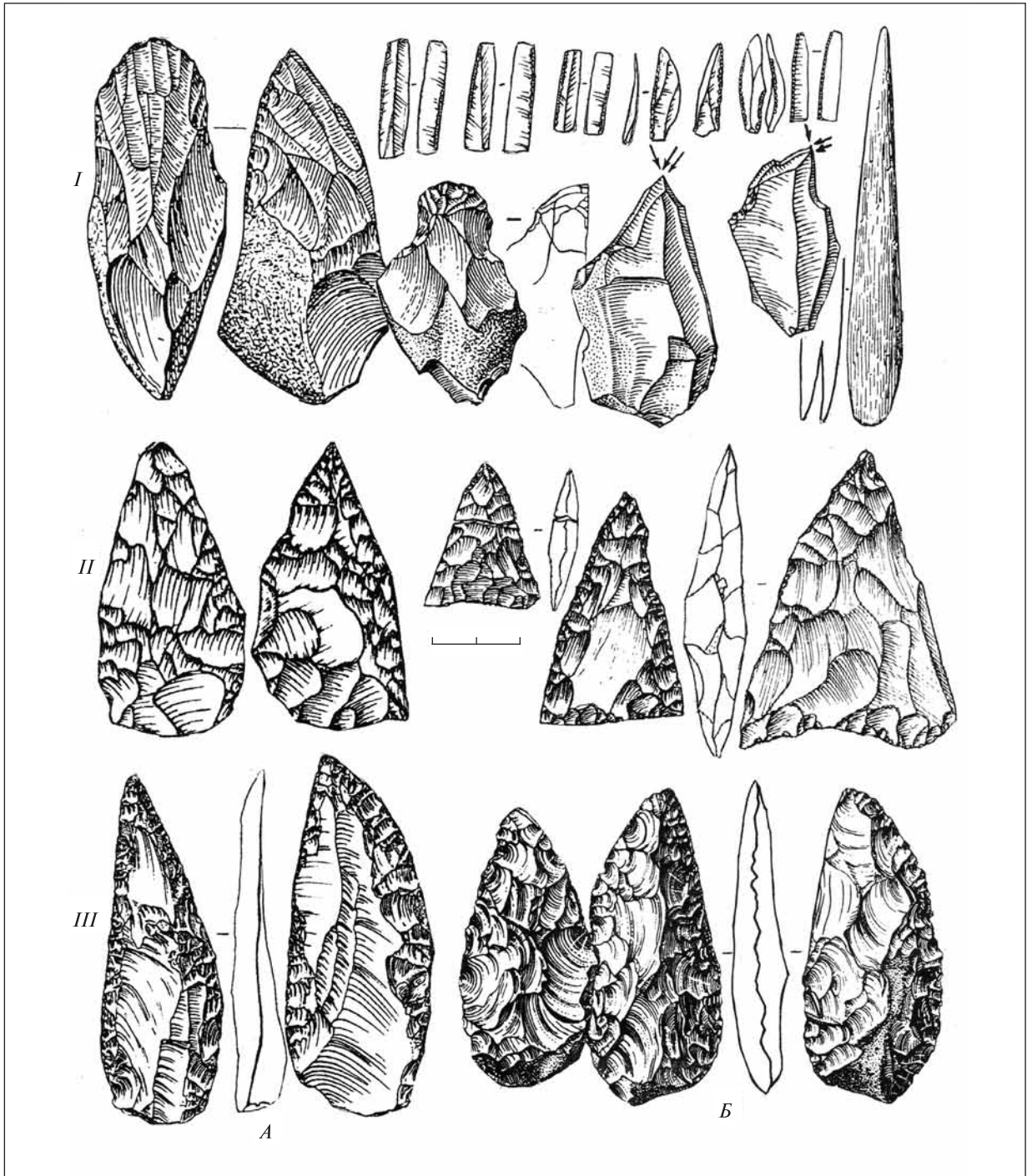

Рис. 2. Рання пора верхнього палеоліту України. Технокомплекси: левалуа-мустьєрський (IIIА), мікоксський (IIIБ), селєтський (II) та оріньякський (I)

лому II (22—25 трт), Заскельної VI (22—24 трт), Шайтан-Коби IV (24, 21 і 17,8 трт). Причому дати отримані в різних лабораторіях — Кі, GrA, ОхА (Степанчук, Ковалюх, Пліхт 2004; Степанчук 2006, с. 258—260). Якщо ці дати нехибні, то неандертальці протрималися в Криму найдовше в Європі, принаймні до 20 трт (рис. 1).

Оріньяк (від однойменної печери в Піренеях) — технокомплекс (чи традиція) обробки

кременю ранньої пори ВП, якій властиві характерні мікрорядні типу кремс-дюфур у вигляді лусочок з дрібною ретушшю по краю, нуکلєподібні високі скребачки (карене, рабо, з носиком), багатофасеткові різці, великі пластини з виїмками, а також кістяні наконечники младацького типу та з розщепленою основою (рис. 2, I). У Європі класичний оріньяк датується приблизно від 37 до 28 трт і пов'язується

з ранніми *Homo sapiens*. Так зв. протооріньяк на півдні Європи з'явився принаймні 40 трт.

В Україні відома одна достовірно оріньякська пам'ятка — Сюрень I у Гірському Криму, датована за C14 близько 29 трт (Демиденко 2000). Можливо, оріньякськими є матеріали стоянок Ворона III у Надпоріжжі (Нужний 1994) та Зелений Хутір на Одещині. Зуб *Homo sapiens* із Сюрени I вказує на антропологічний тип носіїв оріньякських традицій. Схоже, останні розвивалися в Причорномор'ї та Приазов'ї і пізніше, про що свідчать матеріали епіоріньякських стоянок середини ВП (рис. 1).

Селет (від печери Селета в Угорщині) — культурна група, або технокомплекс, ранньої пори ВП, якому притаманні двобічно оброблені вістря (рис. 2, II), а також відщепова технологія, архаїчні сплюснені нуклеуси паралельного зняття, грубі кінцеві скребачки, часом трикутної форми, з ретушованими краями, оріньякоїдні нуклеподібні високі скребачки, окремі скребла та гостроконечники мустьєрського типу, зубчасті форми. В Центральній Європі пам'ятки з двобічно обтесаними вістрями селетського типу датують у межах 40—30 трт і виводять з місцевого мікоку, носіями якого були пізні неандертальці. Знахідки зубів останніх на селетських стоянках (Дзерави Скали) свідчать, що неандертальці або їхні безпосередні нащадки були творцями селетоїдних індустрій Центральної Європи (Вишняцкий 2008, с. 152).

У Східній Європі до селетського кола в Україні належать Стінка, Буран-Кая ІІС, Міра, Вись, Королеве II та Ільїнка, в Молдові — Бринзени, Корпач, Бубулешти і Буздужани; в Росії — Бірюча Балка на Нижньому та Стрілецька, Костенки I, шар 2 і 3, Костенки 11 і 12 й ін. на Середньому Дону, Сунгир на Верхній Волзі. Датуються вони 36—27 трт. Вважається, що селетоїдні пам'ятки передували оріньякським і певний час співіснували з ними. Більшість дослідників виводить селет Східної Європи від кримського мікоку, на який, можливо, вплинули носії верхньопалеолітичної технології обробки кременю (перші кроманьйонці).

Крем'яні колекції селетського технокомплексу України неоднорідні. Листоподібні вістря з Королевого II (Закарпаття) зближують його з епонімним комплексом з печери Селета. Мікрорубильця Міри (Запоріжжя) мають паралелі в городцовській культурі початку ВП Середнього Дону. Трикутні вістря стоянки Вись на Кіровоградщині ідентичні стрілецьким з Дону, однак численні оріньякоїдні нуклеподібні високі скребачки мають прямі паралелі в

молдовському селеті. А комплекс Буран-Кая ІІС в Криму взагалі унікальний за дрібними біфасами у формі трапецій. До речі, цей шар перекивав горизонт В з виразними виробами мікоксського типу, властивими технологіям неандертальців. Виходячи з радіокарбонів дат стоянок Буран-Кая ІІС (32 трт) та Міри (27—28 трт), носії селетських традицій в Україні мешкали, принаймні, між 32 і 27 трт поруч з останніми неандертальцями та носіями оріньякських традицій, які одночасно вважаються першими *Homo sapiens* у Європі.

Пам'ятки типу Сокирниця I — найдавніший з відомих проявів верхньопалеолітичної технології на території України. Колекції притаманна справжня пластинчаста техніка обробки кременю, призматичні нуклеуси, кінцеві на пластинах скребачки, численні різці. Типова верхньопалеолітична техніка, відсутність будь-яких оріньякських елементів, рання в межах ВП дата (39, 38 трт), на думку дослідника пам'ятки В.І. Усика (Усик і ін. 2004, с. 102), демонструє альтернативний оріньякському шлях становлення верхньопалеолітичної технології у Східній Європі, який на Дону фіксують за матеріалами дуже ранніх у межах ВП стоянок (Костенки 14, IV; 17, II). Ці паралелі дали підстави російським дослідникам включати Сокирницю I до спіцинської культури, яка на Середньому Дону представлена згаданими стоянками і датується приблизно 40—35 трт (Вишняцкий 2008, с. 172). Зазначимо, що датування та стратиграфія пам'ятки потребують додаткового вивчення для підтвердження такого давнього віку.

В Україні простежуються сліди ще одного відомого в Центральній Європі технокомплексу раннього ВП, що поєднує середньопалеолітичні технології з характерними пізньопалеолітичними виробами. Мається на увазі так зв. богунісьєн (від стоянки Брно-Богуніце в Моравії), який датується в межах 43—34 трт (Вишняцкий 2008, с. 155—160). Крем'яний інвентар епонімної стоянки демонструє верхньопалеолітичну техніку призматичного ядрища, чіткі серії кінцевих скребачок і різців на пластинчастих заготовках, двобічні вістря селетського типу. Виразно представлені властиві мустьє левалуазькі нуклеуси для вістер і скребла. В Україні подібне поєднання спостерігається в матеріалах третього шару стоянки Куличівка на Волині, де, однак, не знайдені селетські вістря, зате дуже яскрава серія нуклеподібних високих скребачок (Коен, Степанчук 2000, с. 39—45). Поставлена В.М. Степанчуком про-

блема богунісьєну в Україні потребує подальших досліджень.

Середня поря (27—19 трт)

Середня фаза ВП на теренах України збіглася з різким похолоданням, заключним етапом якого було максимальне падіння температур у прильодовиковій Європі 20—19 трт. Культурні шари пам'яток зазвичай залягають у лесах бузького горизонту, за Н.П. Герасименко (2004, с. 19), що формувалися в умовах холодних і сухих перигляціальних тундростепів. Різке похолодання 27 трт зумовило згадані морозобійні тріщини витачівських ґрунтів, що підстилають бузькі леса і містять матеріали ранньої пори ВП. Протягом усієї середньої пори ВП в Україні розвивалася граветська культурна традиція, а на заключних фазах — пам'ятки пушкарівського типу та епіоріньякські (рис. 1).

Гравет (від однойменної стоянки у Франції) — культурна традиція (технокомплекс) обробки кременю, що розвивалася у прильодовиковій Європі на початку та в середині ВП (30—20 трт). Визначальним знаряддям з кременю є довгі вістря на пластинах з прямим притупленим краєм (рис. 3, *II*). Характерні призматичні нуклеуси для великих пластин, довгі кінцеві скребачки, різноманітні різці на пластинах. Мистецтву гравета прикметна скульптура та різьблення на кістці, головними сюжетами є натуралістичні зображення жінок з гіпертрофованими формами і тварин мамонтового фауністичного комплексу. Судячи з решток кісток на стоянках (мамонт, кінь, північний олень тощо), граветська людність полювала на стадних ссавців холодних прильодовикових степів.

З-поміж важливих досліджень середньої пори ВП на землях теперішньої України згадаємо найперше роботи львівських колег на багатшарових граветських пам'ятках Подністров'я (Черныш 1973; 1987; Ситник, Богуцький, Кулаковська 1996; Ситник і ін. 2005). Гравет Дністра та Пруту плідно вивчає молдавський археолог І.А. Борзіак (Борзіак, Кулаковська 1998). Цій темі приділяв увагу Д.Ю. Нужний (Нужний 2003; Nuzhnyi 2009). Останні п'ять років автор разом з Д.О. Ветровим, В.М. Степанчуком і П.І. Озеровим досліджують граветські пам'ятки Троянове 4 та Озерове під Новомиргородом у Центральній Україні (Залізник і ін. 2007; 2007а; Залізник, Беленко, Озеров 2008; Залізник, Ветров, Хоптинець 2008). Періодизації ВП на теренах України (зокрема й гравету) неодноразово торкалися й зарубіжні дослідни-

ки (Kozłowski 1986; Chirica, Borzias, Chetaru 1996; Восточный... 1998; Djindjian, Kozłowski, Otte 1999). Спробу періодизації гравету Дністра і Пруту нещодавно зробив бельгійський дослідник М. Отт (Otte, Noiret 2004).

Своєрідність крем'яних виробів окремих регіонів Європи стала підставою для виділення в межах граветської традиції кількох культур: павловська, молодовська, вільендорфсько-костенківська (східний гравет). Остання поширена поза межами України на Середньому Дону, у верхів'ях Десни та Оки. Східний гравет розпочинається пізніше власне гравету заходу України та Центральної Європи і відрізняється від них асиметричними наконечниками з бічними виїмками, ножами костенківського типу, листоподібними вістрями (Восточный ... 1998).

На території України граветська традиція представлена відповідними шарами стоянок Подністров'я — Молодова I і V, Кормань IV, Оселівка II, Вороновиця I, Атаки, Бабин I, Межигірці I, Галич та ін., які по суті є східною філією гравету Центральної Європи. Останніми роками з'ясовано, що граветська людність Подністров'я просунулася на схід у Центральну Україну, про що свідчать матеріали нижніх шарів 8 і 7 стоянки Володимирівка на Південному Бузі, Троянове 4 та Озерове під Новомиргородом (Залізник і ін. 2007; 2007а).

На Лівобережній Україні власне граветські пам'ятки невідомі. Але до середньої пори ВП, на нашу думку, належить цікава стоянка Ями на Луганщині, досліджена О.О. Кротовою (1986, с. 10—25). Її культурний шар лежить безпосередньо на поверхні витачівського (дофинівського) похованого ґрунту, а окремі знахідки навіть провалилися в морозобійні тріщини, що розкололи бурі суглинки ґрунту. Оскільки формування останнього, за Н.П. Герасименко (2004, с. 18—19), завершилося близько 27 трт, то вік стоянки Ями, на нашу думку, не набагато молодший за покрив витачівського ґрунту. Зазначимо, що пам'ятка має дату $Ki-10356\ 19300 \pm 180$. Дослідниця стоянки вважає її замолодою (Кротова 2003, с. 190—191), з чим важко не погодитись. Отже, вона, вірогідно, датується середньою порою ВП і синхронна гравету Заходу України. Крем'яний інвентар морфологічно є певним відповідником граветським комплексам Правобережної України. Колекції кременю стоянки властиві досить великі вістря та пластини з притупленим крутою ретушшю краєм, кінцеві скребачки та численні різці на довгих пластинах.

В основі періодизації середньої пори ВП України лежить хроно-стратиграфічна схема

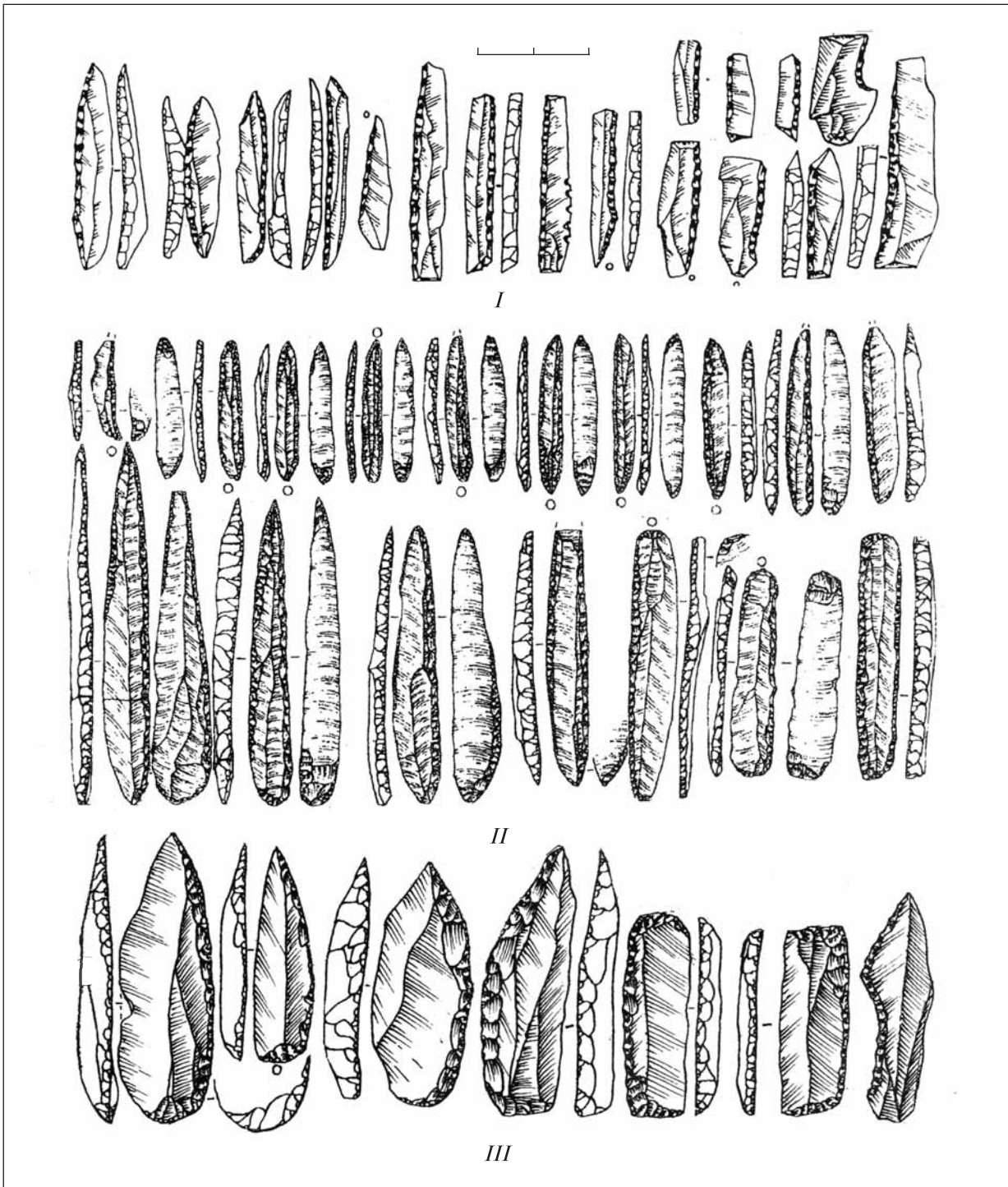

Рис. 3. Середня та пізня пора верхнього палеоліту України. Технокомплекси: пушкарівський (III), граветський (II) та епіграветський (I)

граветських шарів стоянки Молодова V, розроблена О.П. Чернишем (1987) та І.К. Івановою (1987), підтверджена нещодавно дослідженням стратиграфії пам'ятки авторитетним бельгійським геологом-четвертинником П. Езерцем (Haesaerts et al. 2003).

Висловлено думку про можливі витоки гравету з оріньяка (Борзіак, Кулаковська 1998,

с. 58—59). Граветські традиції були підґрунтям для формування мікрогравету, або епігравету, наступної (пізньої) пори ВП.

Пушкарівський тип пам'яток — група стоянок басейну Десни (Пушкарі I, Ключи, Хотильово II), яким притаманний своєрідний крем'яний інвентар, що поєднує ланцетоподібні вістря пушкарівського типу і чотирикутники з характерними

виробами костенки-віллендорфської спільноти (відомої ще під назвою східний гравет) — нечисленні асиметричні вістря з виїмками, ножі костенківського типу, листоподібні вістря (рис. 3, III). Значний внесок у дослідження цих пам'яток зробили П.П. Єфименко, який провадив розкопки Пушкарів I, та І.Г. Шовкопляс (досліджував Ключи). Від 1981 р. стоянку Пушкарів I вивчає археолог із Санкт-Петербурга В.І. Беляєва (2002), а Ключи останнім часом — Д.В. Ступак (2008). Раніше пам'ятки типу Пушкарів I розглядали як локальний варіант східного гравету, зараз дослідники схилиються до думки, що це окремих тип пам'яток ВП Подесення.

Культурний шар Пушкарів I лежить вище витачівського (брянського) похованого ґрунту і відділений від нього лесовими суглинками бузького часу. Шар побитий потужними морозобійними тріщинами, що починаються над ним і, вірогідно, утворилися під час максимуму похолодань 20—19 трт. Стоянка, схоже, функціонувала напередодні валдайського максимуму, що співпадає з радіокарбонними датами пам'ятки. Для Пушкарів I відомо 16 дат C14, більшість яких припадає на 21—20 трт, хоча деякі випадають із цих меж (22, 19 трт). Зазначимо, що культурний шар стоянки залягає неглибоко (близько 0,5 м від поверхні). Його відділяє від голоценового ґрунту лише 0,3 м крихких лесових супісків, які промиваються поверхневими водами, що могло сприяти певному омолодженню деяких радіокарбонних дат.

Епіоріньякські пам'ятки відомі в Побужжі (Анетівка I, Сагайдак I, Гордашівка), Подністров'ї (Рашків VII) і Приазов'ї (Муралівка, Золотівка). Вважається, що більшість з них належить до пізніх етапів існування оріньякського технокомплексу. Крем'яний інвентар містить виразні вироби оріньякського типу: численні нуклеподібні високі скребачки, мікропластинки дюфур. Судячи з радіокарбонних дат, згадані пам'ятки датуються 22—17 трт. В Західній Європі також відомий епіоріньяк, або оріньяк V, що доживає до максимуму похолодання, тобто до 20—19 трт.

Передбачається якийсь зв'язок епіоріньяку України з власне оріньякськими пам'ятками кінця ранньої пори ВП (Сюрень I, Ворона III). Однак між останніми та епіоріньяком існує хіатус приблизно в 6 тис. років, коли стоянки оріньякської традиції невідомі. Можливо, в майбутньому лакуна між власне оріньяком (Сюрень I) і епіоріньяком буде частково заповнена, зокрема шляхом перегляду в бік подавнення віку деяких епіоріньякських стоянок, приміром Сагайдака I.

Є думка, що епіоріньяк був генетичною підосною південного епігравету на теренах України (Нужний 1992, с. 26; Cohen 1999, р. 368; Яневич 2000) або, принаймні, разом з граветом формував мікрограветські пам'ятки пізньої пори ВП півдня України (Залізняк 2005, с. 36). Про це свідчить наявність оріньякських мікролітів типу дюфур, кареноїдних скребачок і багатофасеткових різців на ранніх епіграветських пам'ятках (Амвросіївка, Акаража, Анетівка II).

Пізня пора (19—14 трт)

Пізньюльдовиків'я на палеогеографічних схемах Східної Європи асоціюють з дофінівським похованим ґрунтом (df_{1-3}) та нижнім і середнім горизонтами причорноморських лесів (рс 1), за Н.П. Герасименко (2004, с. 20). Дофінівський горизонт на території України зараз корелюють з потеплінням Ляско в Західній Європі (18, 17 трт), що змінилося похолоданням, яке на території України призвело до відкладення причорноморських лесів.

Епігравет, або мікрогравет, — культурна традиція (технокомплекс) кінця ВП Європи, що характеризується поширенням вкладнів до наконечників списів у вигляді крем'яних мікропластинок і мікрівістер з притупленим краєм (рис. 3, I). Техніка обробки кременю типова для ВП (призматичні нуклеуси для пластин, кінцеві скребачки, різноманітні різці на пластинах). Мікрогравет на землях України має прямі аналогії в синхронному йому мадлені Франції, Іспанії, Німеччини й Австрії та в епіграветі Італії. Мистецтву епігравету прикметна схематизація зображень, яскраві приклади чого дає мистецтво України (Мізін).

Період 19—12 трт по праву можна вважати добою мікрогравету в Європі, коли однотипні пам'ятки з дрібними вістряма з притупленим краєм домінували на територіях від Атлантичного узбережжя Європи до басейну Дону. Епігравет (мікрогравет) був чи не єдиною культурною традицією, яка розвивалася протягом пізньої пори ВП на території України. Інтерес до цієї проблематики значною мірою стимулювала конференція «Епігравет України», що відбулася у Києві 1999 року (їй присвячено окремий випуск журналу «Археологія»: 2000, № 2). Саме від цієї конференції для позначення пізніх пам'яток граветської традиції, які раніше називали мадленськими, східнограветськими чи мікрограветськими, затвердився термін епігравет (Залізняк 2000). На нашу думку, він не зовсім вдалий, бо перегукується з епіграве-

том Апеннін, до того ж декларує прямий генетичний зв'язок з власне граветом, що остаточно не доведено. Можливо, нейтральний термін мікрогравет був би доречніший.

Проблематиці мікрогравету Південної України присвятили багато праці В.Н. Станко (Станко, Григор'єв, Швайко 1989), С.П. Смолянинова (1990), О.О. Кротова (1986; 2003), І.В. Сапожников (2003; 2005) і М.П. Оленковський (1991; 2000). Широко відомі яскраві епіграветські пам'ятки з житлами з кісток мамонта Північної України: Кирилівська (В. Хвойка), Мізин (П.П. Єфименко, І.Г. Шовкопляс), Добраничівка (І.Г. Шовкопляс), Межирічі (І.Г. Підплічко, М.І. Гладких, Н.Л. Корнієць, Д.Ю. Нужний). Відому стоянку Гінці впродовж останніх 15 років плідно досліджує Л.А. Яковлева разом із французькими колегами (Jakovleva, Djindjian 2001). Д.Ю. Нужний видав серію статей про епігравет Північної України (Нужний 2000; 2002; 2003). Багаторічне вивчення епіграветських пам'яток степової зони дозволило О.О. Кротовій (2003), І.В. Сапожникову (2003) та М.П. Оленковському (2000) розробити власні періодизації ВП півдня України, які дещо різняться між собою.

Епігравет на території України розвивався 19—12 трт, тобто від кінця середнього ВП протягом усієї пізньої фази до середини фінального палеоліту (рис. 1). До цієї культурної традиції належить більшість пізньопалеолітичних стоянок України, що датуються зазначеним часом (Кирилівська, Мізин, Межирічі, Добраничівка, Гінці, Амвросіївка, Велика Акаржа, Анетівка II тощо). Судячи з фауністичних решток, епіграветські мисливці полювали на великих ссавців холодних прильодовикових степів та лісостепів: на півночі України — на мамонтів і північних оленів, у південних степах — на бізонів і коней.

Однотипність крем'яного інвентарю мікрогравету на Україні утруднює його культурну диференціацію. Однак є спроби поділити його за мікролітичним інвентарем на типи пам'яток (Nuzhnyi 2008) і навіть на численні культури (Оленковський 2000).

Існує кілька версій генези епігравету на теренах України (Залізник 2000, с. 5; 2005, с. 33): 1) від власне гравету; 2) від віллендорфсько-костенківської культури, або східного гравету; 3) від оріньяку Східної Європи; 4) внаслідок синтезу гравету з оріньяком; 5) у різних регіонах на різному культурному ґрунті як універсальна стадія розвитку техніки обробки кременю. Говорячи про генезу епігравету, слід

пам'ятати, що його аналогії (мадлен, епігравет Італії) виводять з класичного гравету. Останній фактично був типологічним і хронологічним попередником свого здрібнілого нащадка — епігравету.

Спіраючись на матеріали верхніх шарів (1—4) стоянки Молодове V, продатованих 17,0—10,5 трт, більшість дослідників визнавали розвиток граветських традицій у Подністров'ї до кінця ВП і навіть виділяли окрему пізньомолодовську культуру (Палеолит 1984, с. 217). Останнім часом Д.Ю. Нужний заперечує наявність на пам'ятці фінальнопалеолітичних горизонтів, вважаючи, що *«верхня пачка (з 1 по 3) шарів... Молодове V є лише кількома горизонтами зняття (на штик лопати) одного зруйнованого культурного шару»*. Останній, як і всю пачку верхніх шарів 1—6, дослідник розглядає як єдиний *«досить гомогенний»* комплекс, який можна *«впевнено датувати віком 18—17 тисяч років тому»* (Нужний 2003, с. 70; Нужний, Пясецький 2003, с. 37). У 1997, 1998 і 2002 рр. стоянку обстежив згаданий бельгійський дослідник П. Езарц, який підтвердив хроно-стратиграфічну колонку О.П. Черниша та І.К. Іванової. Зокрема, шари 4—6 продатовані методом C14 у межах 21,5—17,7 трт, а шари 1—3 віднесені до фінального гляциалу, 15—10 трт (Haesaerts et al. 2003, p. 185; Залізник 2005, с. 126).

На нашу думку, пізньомолодовська культура чи стадія розвитку ВП Подністров'я О.П. Черниша зараз наповнюється новим змістом і по суті набуває статусу епіграветської фази розвитку граветських традицій у Прикарпатті. Це підтверджує дослідження І.О. Борзіяком стоянки Косоуци в Молдові, матеріали якої демонструють формування епігравету Дністра й Пруту на місцевій граветській основі близько 19 трт і їхній подальший розвиток наприкінці ВП.

Наявність у ранніх епіграветських комплексах степової України (Амвросіївка, Анетівка II, Велика Акаржа) окремих оріньякських елементів (мікровкладні дюфур, високі нуклеоподібні скребачки, багатофасеткові різці) вказує на участь у становленні епігравету півдня носіїв оріньякських традицій. Імовірно, це було епіоріньякське населення, що полишило стоянки Сагайдак I, Анетівка I, Гордашівка, Рашків VII, Муралівка, Золотівка, які синхронні згадуваним найранішим епіграветським стоянкам степового Причорномор'я і датуються 21—18 трт.

Яскравим, але нетривалим епізодом розвитку епіграветської традиції на Середньому Дніпрі та в Подесенні є феномен відомих поселень з ефектними житлами з кісток мамонта — Гін-

ці, Межирічі, Добранічівка, Мізин, Юдиново, Єлисеєвичі, Тимонівка й ін. За численними радіокарбонними датами вони датуються кінцем пізньої фази ВП: 15—14 трт. Край їхньому існуванню, схоже, поклато рауніське потепління близько 13,5 трт, що спричинило вимирання мамонтів у Європі. Однак епіграветська традиція обробки кременю продовжила розвиток у першій половині наступної, фінальної, фази ВП. Отже, нові радіокарбонні дати деяких українських стоянок, а також найпізніших мадленських пам'яток Центральної та Західної Європи вказували на існування епігравету до аллередського потепління 12 трт (рис. 1). Це стосується також епігравету Причорномор'я та Приазов'я, де найдавніші епіграветські пам'ятки датуються 19, 18 трт (Амвросіївка, Анетівка II, Акаржа, Нововолодимирівка II), а наймолодші — першою половиною фінального палеоліту, 13, 12 трт (Солоне Озеро VI, Рогалик VII, Кам'яна Балка, мис 3 й ін.).

Таким чином, граветські традиції на території України розвивалися майже 20 тис. років: від 30 (Молодове V, шари 9 і 10) до 12 трт, себто до заключних фаз ВП. Під час максимуму похолодання 20—19 трт відбулася трансформація гравету в епігравет, місцями за участю носіїв інших культурних традицій, зокрема епіоріньяку. У фінальному палеоліті на епіграветських традиціях постали культури Осокорівка і Шан-Коба (Залізник 1998, с. 119; 2005, с. 41, 44).

Фінальний палеоліт (14—10 трт)

Фінальний палеоліт, або дріасова доба, — заключна фаза палеоліту, коли південний край льодовика зафіксувався на північному березі Балтійського басейну. Його початок пов'язують з потеплінням рауніс, яке близько 13,5 трт спричинило відхід краю льодовика з Південної Балтії до Скандинавії. Внаслідок різкої зміни холодних періодів (Дріас I, II і III) потепліннями (Рауніс, Белінг, Аллеред) вимерли мамонти, і фоновим видом теріофауни в Європі став північний олень. Через це фінальний палеоліт нерідко звать добою північного оленя. Однак на півдні, у Північному Причорномор'ї та Приазов'ї, продовжували домінувати степові копитні — бізон і кінь.

Від фінального палеоліту в прильодовиковій Європі простежується чіткий культурний поділ, і з'являються справжні археологічні культури, які більшість дослідників вважає слідами окремих стародавніх етносів. Культури у порівнянні з технокомплексами набагато менші територіально і

нетривалі. Їхня поява, очевидно, пов'язана з суттєвими змінами, що відбулися в етнічній організації прильодовикових суспільств Європи за фінального палеоліту (Залізник 2000).

Фінальнопалеолітичні та мезолітичні культури Європи різняться, перш за все, формою наконечників стріл, які наприкінці палеоліту починають набувати обрисів геометричних мікролітів — трапецій, сегментів, трикутників, ромбів. Зроблено кілька спроб культурно-хронологічної диференціації фінального палеоліту України (Телегін 1982; Залізник 1998, с. 115—145; 2005, с. 32—55).

Тоді на території України були поширені пам'ятки двох культурних областей: північної балтійської і південної причорноморської. Північ України (Полісся) входила до області культур (технокомплексу) з наконечниками стріл на пластинах різноманітної форми для полювання на північного оленя, які поширилися в останні тисячоліття льодовикової доби на низовинах від Темзи до Десни і витоків Волги (рис. 4, I, II). Маються на увазі культури Лінгбі, Аренсбург, Свідер, Красносілля. Вони розповсюдилися на полишених льодовиком зандрових рівнинах Європи. Культурні шари стоянок, зазвичай, залягають у піщаних відкладах надзаплавних терас, що не сприяє збереженню органічних решток.

У лісостепах і степовому Причорномор'ї доживав віку епігравет, який породив похідні від нього шан-кобинську та осокорівську культури з архаїчними мікролітами — грубими сегментами і трапеціями (рис. 4, III, IV). Їхні носії полювали на степових стадних копитних (кінь, бізон), а шан-кобинська людність — ще й на лісових трав'яних Кримських гір. Культурні шари фінального палеоліту на півдні України пов'язані з верхніми горизонтами причорноморських лесів, ембріональними ґрунтами белінзького та аллередського потеплень (рис. 1) і відкладами печер Гірського Криму.

Осокорівська культура — група споріднених пам'яток з однотипним крем'яним інвентарем, якому властиві трапеції осокорівського типу з ретушшю по верхній основі (рис. 4, IV), вістря з притупленим краєм, типова пізньопалеолітична пластинчаста техніка розколювання кременю, призматичні нуклеуси, скребачки та різці на пластинах. На стоянці Рогалик на Луганщині знайдені сланцеві плитки зі схематичними зображеннями жінок і геометричним орнаментом.

Стоянки поширені на межі лісостепової та степової зон України: Осокорівка, шар 3В, Рогалик Акимівський, Прогон, Леонтіївка, Ца-

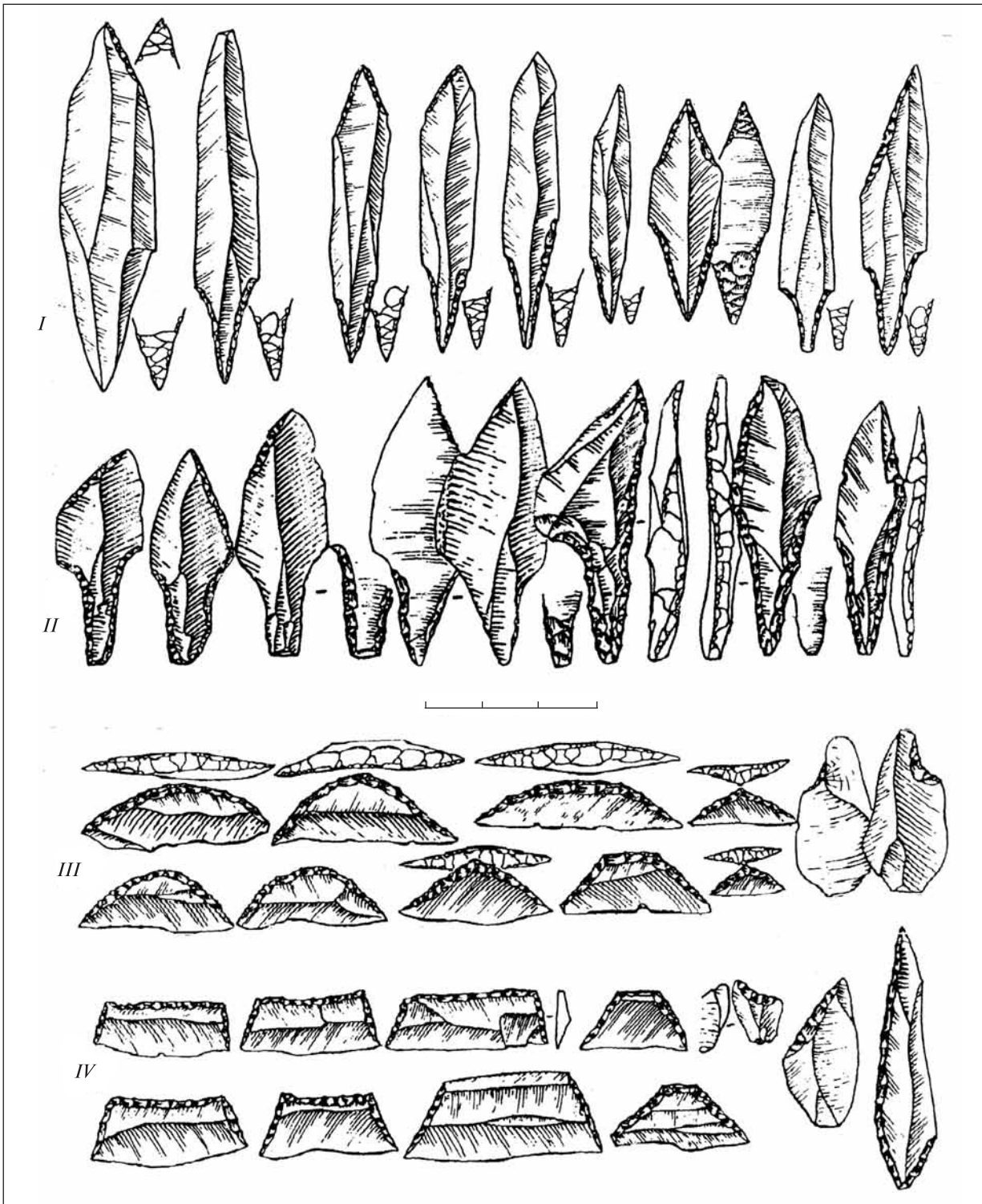

Рис. 4. Фінальний палеоліт України. Культур: свідерська (I), красносільська (II), шан-кобинська (III) та осокорівська (IV)

ринка і датуються белінгом, дріасом II (13 трт). Радіокарбонівий аналіз кістки бізона з шару Осокорівка 3В дав дату $GtA\ 33123\ 12649 \pm 60\ BP$. Людність полювала в умовах лісостепу і степу на стадних трав'янистих (коней і бізонів). Значний внесок у вивчення культури зробили дослідники стоянок Осокорівка 3В (Левицький

1949), Царинка (Станко 1980), Роголик (Горелик 2001), Леонтіївка (Оленковський 1991).

Культура виросла з місцевих епіграветських традицій пізнього льодовиків'я (Залізняк 1998, с. 124—128; 2005, с. 38—41). Зокрема, досліджена О.Ф. Гореліком стоянка Роголик VII з епіграветською мікродобіркою, на нашу дум-

ку, демонструє генетичне підґрунтя, з якого постали інші роґалицькі пам'ятки з трапеціями осокорівського типу. За винятком мікролітів, крем'яні комплекси останніх майже не відрізняються від колекції Роґалика VII, що датується фіналом епіґравету (11400±40 ВР). На користь генетичного зв'язку з епіґраветом свідчать мікроґравети?, наявні в осокорівських комплексах і, на нашу думку, є епіґраветськими реліктами.

Шан-кобинська культура — група споріднених пам'яток Гірського Криму зі специфічним крем'яним інвентарем, якому притаманні численні грубі сегменти (рис. 4, III), одно- та двоплощинні нуклеуси для грубих пластин, кінцеві скребачки, різці на пластинах. Вона репрезентована печерними стоянками Шан-Коба, шари 5 і 6, Фат'ма-Коба, шари 5 і 6 (Бонч-Осмоловський 1934; Бибиков 1966), грот Водопадний (шар 2), Буран-Кая (Бадер 1958), Заміль-Коба 1 і Сюрень 2 (верхній шар), Алімівський навіс, шари 3 й 4 (Формозов 1954; Столяр 1961). Інформативними виявилися нові розкопки В.О. Манька в гроті Скелястий. Аналогічна пам'ятка (Білолісся) досліджена на Одещині (Станко 1980). Фауна зі стоянок (благородний олень, косуля, вепр, сайгак, кінь, бізон) свідчить, що основою господарства було полювання на копитних гірських лісів, доповнюване промислом степових траводіних.

Шан-кобинська культура, що постала з епіґраветських традицій, належала до технокомплексу (чи області) романелло-азильських культур із сегментоподібними мікролітами, які розвивалися у Південній та Центральній Європі, а також у Криму та на Кавказі за фінального палеоліту і на початку мезоліту (12—9 трт). Це культури Азиль півдня Франції, Романеллі в Італії, Федермессер у Німеччині, Вітув і Тарново в Польщі, Шан-Коба у Північно-Західному Причорномор'ї та Криму, Сосруко на Кавказі (Залізник 1998, с. 128—131; 2005, с. 41—44).

Фінальний палеоліт Українського Полісся вивчали М.Я. Рудинський, С.К. Круковський, Д.Я. Телегін, Г.В. Охріменко. Майже 40 років присвятив цій тематиці автор (Залізник 1984; 1986; 1989; 1995; 1998; 1999; 2005). Культурні явища фінального палеоліту Північної України належать до балтійської культурної провінції, тож поширені далеко за її межами — на території Польщі, Білорусі, Литви. Значний внесок у їхнє вивчення зробили зарубіжні дослідники Р.К. Римантене (1971), С.К. Козловський (Kozłowski 1975), Р. Шильд (Schild 1975), Л.В. Кольцов (1977), В.П. Ксензов (1988), В.Ф. Копитін (2000).

Красносільська культура — група споріднених пам'яток з крем'яним інвентарем, що характеризується грубими черешковими наконечниками стріл, часто асиметричної форми (рис. 4, II), відщеповою технікою розколювання кременю, одноплощинними нуклеусами, короткими скребачками, ретушованими різцями на відщепах. Була поширена в басейнах Прип'яті, Німана, Верхнього Дніпра у IX тис. до н. е. В Українському Поліссі досліджено стоянки Красносілля Е, Великий Мідськ, Лютка, Самари, Раска, Бір (Залізник 1998, с. 133—138; 1999, с. 40—101, 216—224).

Мешкаючи в холодних умовах льодовикової доби, це населення, очевидно, полювало на північних оленів. Воно походить від культури Лінгбі, населення якої 11 трт просунулося в Полісся з заходу. Через це на ранніх красносільських стоянках знаходять великі наконечники типу лінгбі. Наприкінці IX тис. до н. е., під тиском із заходу людності свідерської культури, красносільське населення рушило з Полісся через Верхній Дніпро на Верхню Волгу і відіграло значну роль у первинному заселенні Верхнього Подніпров'я та Верхньої Волги. Потепління близько 10 трт призвело до трансформації красносільської фінальнопалеолітичної культури в мезолітичні пісочнорівську, гренську та ієнівську басейнів Десни та верхніх Дніпра і Волги.

Свідерська культура (від стоянки Свідре Вельке під Варшавою) — значна група споріднених пам'яток з однотипним крем'яним інвентарем, що були поширені на території Польщі, Литви, Західної Білорусі та Північно-Західної України в останнє тисячоліття льодовикової доби (Залізник 1989; 1999, с. 101—201, 224—230). Визначальними для культури є наконечники стріл на пластинах з плоскою підтескою кінців з черевця (рис. 4, I), а також двоплощинні («човнуваті») нуклеуси для верболистих пластин, кінцеві скребачки та різці на пластинах, сокири на відщепах. Зі свідерською культурою пов'язують однорядні гарпуни з великими зубцями з рогу північного оленя, знайдені на північному сході Польщі, у Пруссії та Литві.

Культура була поширена в басейнах Вісли, Німана, Прип'яті та на Верхньому Дніпрі. В Україні численні свідерські пам'ятки відомі в Поліссі (Нобель, Переволоки, Лютка, Люб'язь, Сенчиці, Тутовичі, Березно, Прибір, Кричильськ, Смячка XIV), окремі стоянки — в Карпатах (Делятин) і Криму (Сюрень II, Буран-Кая III). Датується IX тис. до н. е.

Свідерці мешкали в холодних лісотундрах, полюючи на стадних північних оленів, які сезонно мігрували. Генетичним їхнім пращуром є культура Лінгбі Західної Балтії, людність якої

Таблиця. Радіокарбоніві дати стоянок верхнього палеоліту України (некалібровані)

ЕПІГРАВЕТ		ШАН-КОБА	
Рогалик VII	Ki 8476 11400 ± 40	Грот Скелястий	OxA 5164 11620 ± 110
Солоне Озеро VI	Ki 6202 12890 ± 100	Грот Скелястий	OxA 5165 11750 ± 120
Добранічівка	GrA 22472 14350 ± 90	Грот Скелястий	GrA 33118 12360 ± 50
Межирічі	GrA 22501 14450 ± 90	Грот Скелястий	GrA 33119 11390 ± 50
Гінці	OxA 7609 14420 ± 100	Грот Скелястий	OxA 4888 12820 ± 170
Мізін	GrA 22490 14560 ± 90	Буран-Кая III	OxA 4127 11950 ± 130
Мізін	OxA 719 15100 ± 200	Буран-Кая III	OxA 4126 11900 ± 130
Бармаки	Ki 11087 14300 ± 220	ОСОКОРІВКА	
Анетівка II	Le 2424 18040 ± 150	Осокорівка Зв	GrA 33123 12640 ± 60
Амвросіївка	OxA 4892 18700 ± 200	Леонтіївка	Ki 6357 12150 ± 60
Велика Акаржа	Ki 11340 19055 ± 200	ПУШКАРІ	
ГРАВЕТ		Пушкарі I	AA 1389 19010 ± 220
Галич	OxA 7429 20360 ± 700	Пушкарі I	ГИН 11310 20160 ± 180
Молодове V, 4	ГИН 147 17000 ± 1400	Пушкарі I	ГИН 11309 20840 ± 190
Молодове V, 4	GrA 9433 17770 ± 110	Пушкарі I	ГИН 8529 21000 ± 400
Молодове V, 6	GrA 22904 20630 ± 110	Пушкарі I	ГИН 11307 22350 ± 150
Молодове V, 6	GrA 24483 20840 ± 310	ЕПІОРІНЬЯК	
Молодове V, 6	GrA 22905 21410 ± 110	Золотівка	Le 1968 17400 ± 700
Молодове V, 7	GrA 9457 25170 ± 210	Муралівка	Le 1601 19630 ± 120
Молодове V, 7	GrA 13290 27700 ± 270	Сагайдак I	Le 1602a 21240 ± 200
Молодове V, 9	GrN 23576 30420 ± 300	Гордашівка	Ki ... 22400 ± 150
СЕЛЕТ		ОРІНЬЯК	
Міра II/2	GrA 20033 27550 ± 590	Сюрень I, H	OxA 5155 28200 ± 440
Міра II/1	GrA 20020 27550 ± 580	Сюрень I, Ga	OxA 5154 28450 ± 660
Буран-Кая IIIС	OxA 6672 32200 ± 650	Сюрень I, Fb2	OxA 8249 29950 ± 700
Буран-Кая IIIС	OxA 6674 32350 ± 700		
Бірюча Балка II	Beta 183589 31560 ± 200	Сокирниця I	Ki 10813 38500 ± 450
МІКОК		ЛЕВАЛУА-МУСТЬЄ	
Заскельна VI, I	Ki 10605 22800 ± 400	Шайтан-Коба IV, I	GrA 12117 18020 ± 100
Заскельна VI, I	Ki 10606 24400 ± 480	Шайтан-Коба IV, II	GrN 21189 20810 ± 140
Заскельна VI, II	OxA 4131 30110 ± 630	Шайтан-Коба IV, II	GrA 11925 20580 ± 170
Пролом II, I	GrA 5445 22650 ± 100	Шайтан-Коба IV, II	Ki 10463 20890 ± 180
Пролом II, I	Ki 10895 22800 ± 600	Кабазі II, II/1	OxA 4770 31550 ± 600
Пролом II, II	Ki 10617 28100 ± 350	Кабазі II, II/4	OxA 4858 32200 ± 900
Буран-Кая IIIВ	OxA 6674 28520 ± 460	Кабазі II, II/5	OxA 4859 33400 ± 1000

близько 11 трт просунулася на схід до Верхнього Дніпра. Носії свідерської культури відіграли провідну роль у первинному заселенні півночі Східної Європи від Східної Балтії до Північного Уралу. Різке потепління 10 трт спричинило міграцію свідерського населення слідом за північним оленем на північ Східної Європи, яку вони заселили протягом VIII тис. до н. е. На цьому підґрунті сформувався постсвідерський мезоліт лісової смуги від Східної Балтії до Північного Уралу. Ця людність могла започаткува-

ти майбутню фіно-угорську сім'ю народів півночі Східної Європи.

Фази розвитку ВП на теренах України відповідають хронологічним етапам ВП Центральної та Західної Європи. Культурні явища кінця льодовикової доби України є органічними складовими або локальними проявами загальноєвропейських спільнот ВП. Принаймні більшість з них мають на заході прямі паралелі. Іншими словами, ВП в Україні в культурно-історичному сенсі є невід'ємною частиною ВП Європи.

- Аникович М.В., Анисюткин Н.К., Вишняцкий Л.Б.* Узловые проблемы перехода к верхнему палеолиту Евразии. — СПб., 2007.
- Анисюткин Н.К.* Палеолитическая стоянка Стинка I и проблемы перехода от среднего палеолита к верхнему на юго-западе Восточной Европы. — СПб., 2005.
- Бадер Н.О.* Раскопки 1957 г. в гроте Буран-Кая в Крыму // Тезисы доклада IV Всесоюзной археологической студенческой конференции. — М., 1958. — С. 11.
- Беляева В.И.* Палеолитическая стоянка Пушкари I (характеристика культурного слоя). — СПб., 2002.
- Бибииков С.Н.* Раскопки в навесе Фатъма-Коба и некоторые вопросы изучения мезолита Крыма // МИА. — 1966. — 126. — С. 138—143.
- Бонч-Осмоловский Г.А.* Итоги изучения крымского палеолита // Труды II Междунар. конф. АИЧПЕ. — М.; Л., 1934. — V. — С. 114—183.
- Борзійак І.О., Кулаковська Л.В.* Гравет Подністров'я. Загальний огляд // Археологія. — 1998. — № 3. — С. 55—64.
- Вишняцкий Л.Б.* Культурная динамика в середине позднего плейстоцена и причины верхнепалеолитической революции. — СПб., 2008.
- Восточный Граветт.* — М., 1998.
- Герасименко Н.П.* Розвиток зональних ландшафтів четвертинного періоду на території України. — Автореф. дис. ... доктора геогр. наук. — К., 2004.
- Горелик А.Ф.* Памятники Рогалицко-Переделкинского района. — К.; Луганск, 2001.
- Демиденко Ю.Э.* «Крымская загадка» — среднепалеолитические изделия в раннем ориньяке типа Кремс-Дюфур Сюрени I: альтернативные гипотезы для решения проблемы // Stratum plus. — 2000. — № 1. — С. 97—124.
- Зализняк Л.Л.* Мезолит Юго-Восточного Полесья. — К., 1984.
- Зализняк Л.Л.* Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья // Памятники каменного века Левобережной Украины. — К., 1986. — С. 74—142.
- Зализняк Л.Л.* Охотники на северного оленя Украинского Полесья в эпоху финального палеолита. — К., 1989.
- Зализняк Л.Л.* Фінальний палеоліт України // Археологія. — 1995. — № 1. — С. 3—12.
- Зализняк Л.Л.* Передісторія України X—V тис. до н. е. — К., 1998.
- Зализняк Л.Л.* Фінальний палеоліт північного заходу Східної Європи. — К., 1999.
- Зализняк Л.Л.* Етнокультурні процеси у пізньому палеоліті та проблема епігравету // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 4—11.
- Зализняк Л.Л.* Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України. — К., 2005.
- Зализняк Л.Л., Беленко М.М.* Стоянка Вись ранньої пори верхнього палеоліту на Кіровоградщині // Археологія. — 2009. — № 3. — С. 4—9.
- Зализняк Л.Л., Беленко М.М., Озеров П.П.* Стоянка Вись та її місце у пізньому палеоліті України // Кам'яна доба України. — К., 2008. — 11. — С. 59—74.
- Зализняк Л.Л., Ветров Д.О., Хоптинець І.М.* Дослідження граветської стоянки Троянове 4 під Новомиргородом у 2007 р. // Кам'яна доба України. — К., 2008. — 11. — С. 82—95.
- Зализняк Л.Л., Степанчук В.М., Ветров Д.О., Товкайло М.Т., Озеров П.І.* Граветська стоянка Троянове 4 під Новомиргородом // Кам'яна доба України. — 2007. — 10. — С. 102—125.
- Зализняк Л.Л., Степанчук В.М., Ветров Д.О., Товкайло М.Т., Озеров П.І.* Гравет Центральної України та його історичні долі // Археологія. — 2007а. — № 2. — С. 3—9.
- Иванова И.К.* Палеогеография и палеоэкология среды обитания людей каменного века на Среднем Днестре. Стоянка Молодово V // Многослойная палеолитическая стоянка Молодово V. Люди каменного века и окружающая среда (К XII конгрессу ИНКВА, Канада, 1987). — М., 1987. — С. 94—123.
- Коен В.Ю., Степанчук В.М.* Вариабельность перехода от среднего к верхнему палеолиту: новые данные из Восточной Европы // Stratum plus. — 2000. — № 1. — С. 31—53.
- Колосов Ю.Г.* Шайтан-Коба — мустьерская стоянка Крыма. — К., 1972.
- Колосов Ю.Г.* Аккайские мустьерские стоянки и некоторые результаты их исследования // Изучение палеолита в Крыму. — К., 1979. — С. 33—56.
- Колосов Ю.Г.* Мустьерские стоянки района Белогорска. — К., 1983.
- Колосов Ю.Г.* Аккайская мустьерская культура. — К., 1986.
- Колосов Ю.Г., Степанчук В.Н., Чабай В.П.* Ранний палеолит Крыма. — К., 1993.
- Кольцов Л.В.* Финальный палеолит и мезолит Южной и Восточной Прибалтики. — М., 1977.
- Копытин В.Ф.* У истоков гренской культуры. Боровка. — Могилев, 2000.
- Кротова А.А.* Культурно-хронологическое членение позднепалеолитических памятников юго-востока Украины // Памятники каменного века Левобережной Украины. — К., 1986. — С. 6—64.

- Кротова О.О.* Проблеми датування та періодизації пам'яток степової зони доби верхнього палеоліту // Кам'яна доба України. — К., 2003. — 4. — С. 183—198.
- Ксензов В.П.* Палеолит и мезолит Белорусского Поднепровья. — Минск, 1988.
- Левицький І.Ф.* Розкопки палеолітичної стоянки в балці Осокорівській в 1946 // АП УРСР. — 1949. — 2. — С. 289—291.
- Матюхин А.Е.* Бирюча Балка 2. Многослойный палеолитический памятник на Северском Донце // Археологические вести. — М., 2007. — 14. — С. 20—42.
- Нужний Д.Ю.* Розвиток мікролітичної техніки в кам'яному віці. — К., 1992.
- Нужний Д.Ю.* Пізньопалеолітична стація Ворона III на дніпровських порогах та її місце серед оріньякських пам'яток Східної Європи // Археологический альманах. — Донецьк, 1994. — 3. — С. 204—216.
- Нужний Д.Ю.* Епіграветські пам'ятки Овруцького кряжу // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 37—56.
- Нужний Д.Ю.* Верхньопалеолітичні пам'ятки типу Межірич та їх місце серед епіграветських комплексів Середнього Дніпра // Кам'яна доба України. — К., 2002. — 1. — С. 57—81.
- Нужний Д.Ю.* Верхні шари палеолітичної стоянки Молодове 5 та деякі проблеми їх культурно-хронологічної інтерпретації // Vita Antiqua. — К., 2003. — № 5—6. — С. 20—38.
- Нужний Д.Ю., Пясецький В.К.* Крем'яний комплекс верхньопалеолітичної стоянки Бармаки на Рівненщині та проблема існування пам'яток мізинської індустрії на Волинській височині // Кам'яна доба України. — К., 2003. — 2. — С. 58—74.
- Оленковський Н.П.* Поздний палеолит и мезолит Нижнего Днепра. — Херсон, 1991.
- Оленковський М.П.* Палеоліт та мезоліт Присивашся. Проблеми епігравету України. — Херсон, 2000.
- Палеолит СССР.* — М., 1984.
- Римантене Р.К.* Палеолит и мезолит Литвы. — Вильнюс, 1971.
- Сапожников И.В.* Большая Аккаржа: хозяйство и культура позднего палеолита степной Украины. — К., 2003 (Серія «Кам'яна доба України». — 3).
- Сапожников И.В.* Хронологія і періодизація пізнього палеоліту півдня Східної Європи // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 2005. — 9. — С. 14—31.
- Синицын А.А.* Нижние культурные слои Костенок 14 (Маркина Гора) в контексте проблематики раннего верхнего палеолита // Stratum plus. — 2000. — № 1. — С. 125—146.
- Ситник О.П., Богоуцький А.Б., Кулаковська Л.В.* Стратифіковані пам'ятки палеоліту в околицях Галича // Археологія. — 1996. — № 3. — С. 86—97.
- Ситник О., Цирк К., Коропецький Р., Вжесінська А.* Граветська пам'ятка Галич I // Матеріали і дослідження з археології Прикарпаття і Волині. — Львів, 2005. — 9. — С. 32—89.
- Смольянинова С.П.* Палеолит и мезолит степного Побужья. — К., 1990.
- Станко В.Н.* Ранний мезолит степей Северного Причерноморья // Первобытная археология: памятники и находки. — К., 1980. — С. 90—109.
- Станко В.Н., Григорьева Г.В., Швайко Т.Н.* Позднепалеолитическое поселение Анетовка II. — К., 1989.
- Степанчук В.Н.* Поздние неандертальцы Крыма. Киик-Кобинские памятники. — К., 2002.
- Степанчук В.Н.* Нижний и средний палеолит Украины. — Черновцы, 2006.
- Степанчук В.М., Ковалюх М.М., Пліхт Й.* Радіовуглецевий вік пізньоплейстоценових палеолітичних стоянок Криму // Кам'яна доба України. — К., 2004. — 5. — С. 34—47.
- Степанчук В.М., Коєн В.Ю., Герасименко Н.П., Дамблон Ф., Езартиц П., Журавльов О.П., Ковалюх М.М., Петрусь В.Ф., Пліхт Й., Пучков П.В., Рековець Л.І., Тернер Х.Г.* Багатошарова стоянка Міра на Середньому Дніпрі: основні результати розкопок 2000 року // Кам'яна доба України. — К., 2004. — 5. — С. 62—98.
- Столяр А.Д.* Мезолитические комплексы Алимовского навеса в Крыму // КСИА. — 1961. — 84. — С. 38—44.
- Ступак Д.В.* Нові дослідження верхньопалеолітичної стоянки Ключі // Дослідження первісної археології в Україні. — К., 2008. — С. 71—85.
- Телегін Д.Я.* Мезолітичні пам'ятки України. — К., 1982.
- Усик В.І., Кулаковська Л.В., Монігал К., Герасименко Н.П., Матвійшина Ж.М., Кононенко О.М., Ковалюх М.М.* Верхній палеоліт Закарпаття // Кам'яна доба України. — К., 2004. — 5. — С. 99—111.
- Формозов А.А.* Исследование стоянок каменного века в Крыму // КСИИМК. — 1954. — 54. — С. 62—70.
- Чабай В.П.* Особенности перехода от среднего к верхнему палеолиту // Stratum plus. — 2000. — № 1. — С. 54—83.
- Чабай В.П.* Средний палеолит Крыма. — Симферополь, 2004.
- Черныш А.П.* Палеолит и мезолит Приднестровья. — М., 1973.
- Черныш А.П.* Эталонная многослойная стоянка Молодова V. Археология // Многослойная палеолитическая стоянка Молодова V. Люди каменного века и окружающая среда (К XII конгрессу ИНКВА, Канада, 1987). — М., 1987. — С. 7—93.

- Яневич О.О. Буран-кайська культура гравету Криму // Археологія. — 2000. — № 2. — С. 11—19.
- Chirica V., Borziac I., Chetaru N. Gisement du paleolithique superieur ancien entre le Dniestr et la Tissa. — Iași, 1996.
- Cohen V. The population of South Russian Plain after the Maximum of the Second Pleniglacial // Folia Quaternaria. — Kraków, 1999. — Vol. 70. — P. 363—384.
- Djindjian F., Kozłowski J., Otte M. Le paleolithique superieur en Europe. — Paris, 1999.
- Haesaerts P., Borziac I., Chirica V., Damblon F., Koulakovska L., Van der Plicht J. The East Carpatian Loess Record: a Reference for the Middle and Late Pleniglacial Stratigraphy in Central Europe // Quaternaire. — Paris, 2003. — Vol. 14. — N. 3. — P. 163—188.
- Jakovleva L., Djindjian F. Epigravettian Settlement Models in the Dniepr Basin in the Light of the New Excavations of the Ginty Site (Ukraine) // Proceedings of the International Conference on Mammoth Site Studies. — Kansas; Lawrence, 2001. — P. 85—94.
- Kozłowski J.K. The Gravettian in Central and Eastern Europe // Advances in World Archaeology. — Orlando, 1986. — Vol. 5. — P. 201—252.
- Kozłowski S.K. Cultural Differentiation of Europe from 10-th to 5-th millenium b.c. — Warsaw, 1975.
- Nuzhnyi D. The Epigravettian Variability of the Dnieper River Basin // Дослідження первісної археології в Україні. — К., 2008. — С. 96—134.
- Nuzhnyi D. The Industrial Variability of the Eastern Gravettian Assemblages of Ukraine // Quartar. — 2009. — 56. — P. 159—174.
- Otte M., Noiret P. Evolution du Gravettien au Mouen Danube // The Gravettian along Danube. — Brno, 2004. — P. 8—32 (The Dolns Vestonice Studies. — 11).
- Schild R. Pozny paleolit // Prahistoria ziem polskich. — T. I. — Paleolit i mezolit. — Warszawa, 1975. — S. 159—338.

Надійшла 11.03.2010

Л.Л. Зализняк

ПЕРИОДИЗАЦИЯ И КУЛЬТУРНАЯ ДИФФЕРЕНЦИАЦИЯ ВЕРХНЕГО ПАЛЕОЛИТА УКРАИНЫ

Краткий очерк периодизации верхнего палеолита Украины является попыткой подведения итогов столетним усилиям нескольких поколений украинских ученых в указанной области палеолитоведения. Современный уровень знаний позволяет выделить четыре фазы культурно-исторического развития верхнего палеолита Украины: раннюю (40—27 тыс. лет назад), среднюю (27—19 тыс. лет назад), позднюю (19—14 тыс. лет назад) и финальную (14—10 тыс. лет назад). Периодизация частично коррелируется со стратиграфической схемой позднечетвертичных отложений Украины Н.П. Герасименко (2004), в основе которой лежит схема М.Ф. Веклича.

Вначале верхнего палеолита на территории Украины развивались технокомплексы: микокий, левалуа-мустьерский, селетский, ориньякский и памятники типа Сокирница I. Доминирующим технокомплексом средней поры верхнего палеолита был граветтский. Известны также стоянки пушкаревского типа и эпиориньякские. Поздний этап верхнего палеолита был эпохой эпиграветта, стоянки которого известны во всей стране от Черного моря до границы с Белорусью. В финальном палеолите север Украины входил в балтийскую культурно-историческую провинцию, представленную в Полесье памятниками красносельской и свидерской культур. В Причерноморье на основе эпиграветта сформировались культуры Осокоровка и Шан-Коба.

Фазы развития позднего палеолита Украины отвечают хронологическим этапам верхнего палеолита Центральной и Западной Европы. Культурные явления палеолита Украины являются неотъемлемыми частями или локальными проявлениями общеевропейских верхнепалеолитических единств. В целом верхний палеолит Украины в культурно-историческом отношении являлся неотъемлемой частью этой эпохи Европы.

L.L. Zaliznyak

DIVISION INTO PERIODS AND CULTURAL DIFFERENTIATION OF THE UPPER PALAEOLITHIC IN UKRAINE

A brief article on division into periods of the Upper Palaeolithic in Ukraine is an attempt to summarise the century-old efforts of several generations of Ukrainian scholars in this field of Palaeolithic studies. The modern level of knowledge allows the author to underline four phases of cultural and historic development of the Upper Palaeolithic in Ukraine: the early (40—27 thousand BP), the middle (27—19 thousand BP), the late (19—14 thousand BP), and the final one (14—10 thousand BP). Division into periods partly correlates with the stratigraphic scheme of the Late Quaternary deposits in Ukraine made by N.P. Herasymenko (2004), based on M.F. Veklych's scheme.

At the beginning of the Upper Palaeolithic the following technocomplexes were developing on the territory of Ukraine: Micoquien, Levallois-Musterian, Szeletian, Aurignacian, and the sites of Sokyrnytsya I type. Gravettian technocomplex was predominant in the middle period of the Upper Palaeolithic. Sites of Pushkarivka and epi-Aurignacian types are also known. The late stage of the Upper Palaeolithic was an epoch of epi-Gravettian period, sites dated by which are discovered

throughout the country, from the Black Sea to the borders with Belarus. In the Final Palaeolithic period the north of Ukraine belonged to the Baltic cultural and historic province which is presented in Polissya region by the sites of Krasnolissya and Sviderian cultures. In the north coast of the Black Sea, Osokorivka and Shan-Koba cultures have developed on the base of epi-Gravettian.

Phases of the development of the Late Palaeolithic in Ukraine correspond to the chronological stages of the Upper Palaeolithic of the Central and the Western Europe. Cultural phenomena of the Palaeolithic of Ukraine are essential parts or local versions of the general European Upper Palaeolithic unities. On the whole, the Upper Palaeolithic in Ukraine in cultural and historic respect is an integral part of this epoch in Europe.

М.І. Ніколаєв

СИНХРОНІЗАЦІЯ ЕПОНІМНОГО ЛІТОЧИСЛЕННЯ ТА ПРОСОПОГРАФІЯ ОЛЬВІЇ IV—I ст. до н. е.

На ґрунті синхронізації епонімного літочислення викладено методику просопографічних досліджень (зокрема, датування) написів Ольвії IV—I ст. до н. е. і наведено приклади її застосування.

К л ю ч о в і с л о в а: Ольвія, просопографія, лапідарні написи, датування, реконструкція, синхронізація епонімного літочислення.

Допоміжна історична дисципліна — просопографія — визначається нині як вивчення історії груп населення (Петрова 2004; Старовойтенко 2006). Стосовно Ольвії завдання просопографії полягає у виявленні етнічних і соціальних прошарків і наступному аналізі їхніх взаємин. Нині переважають розробки, присвячені аналізу етнічного складу населення Ольвії (Книпович 1956; Белецкий 1958; Виноградов 1981; Крапівіна 1994; Кожокару 2004; Сојокагу 2004). Родове ж ототожнення — безумовно, тільки осіб аристократичних кланів, імена яких трапляються в лапідарних написах, можливе лише на ґрунті репрезентативних матеріалів, здійснене лише деякою мірою. Останнім часом опубліковано низку досліджень щодо родового складу ольвійської громади перших століть н. е. (Карышковский 1993; Ivantchik, Krapivina 2007). Проте елітним родам догетської Ольвії присвячені лише окремі міркування і зауваження в працях Б.М. Гракова, А.О. Білецького, Ю.Г. Виноградова, В.І. Денисової, В.В. Латишева, Н.О. Лейпунської, А.С. Русяєвої та ін.

Метою цієї публікації є стислий виклад розробленої автором методики просопографічних досліджень (зокрема датування) написів Ольвії IV—I ст. до н. е. на підставі синхронізації (у

першому наближенні) епонімного літочислення (Николаев 2008; 2008а; 2008б; 2009; 2009а; 2009б), а також розглянуто приклади її застосування.

Базою для створення методики є комплексне дослідження (з позицій математики і хронографії, генеалогії та просопографії) каталогу громадян IOSPE 201 і 75-ти персоніфікованих написів догетської Ольвії. Каталог IOSPE 201 визнано в останні десятиліття діахронним документом — списком жерців храму Аполлона (Крыжицкий и др. 1999, с. 421). Цей документ містить перелік імен і патронімів — епонімів Ольвії, які щорічно змінювалися протягом більше ніж 300 років. З огляду на те, що в каталозі згадуються імена, які трапляються в інших лапідарних написах Ольвії (і/або імена родичів — сучасників, прашурів і нащадків), автором реалізована відома ідея використання списку для датування інших написів, аналогічно, приміром, мілетському епонімному каталогові (Скржинская 2000, с. 46). Для досягнення цієї мети треба було виконати синхронізацію, тобто прив'язати каталог до сучасного літочислення, що пов'язано в цьому разі з просопографічними дослідженнями.

Коротко розглянемо стан просопографічних досліджень догетської Ольвії, що передують виконаній автором роботі. Тут слід зауважити, що

спроби використати каталог IOSPE 201 для датування написів догетської Ольвії йшли майже паралельно з дослідженням цього документа. В його аналізі виразно виділяються два етапи. Перший пов'язаний з В.В. Латишевим: з факту збігу імен вчений зробив висновок про синхронність каталогу й значної групи написів. Приміром, припущення про те, що Діонісій Агрота, епонім з каталогу IOSPE 201, є батьком Агрота і Посідея Діонісіїв з присвяти IOSPE 189, згодом сприйняли інші вчені (Граков 1939; Белецкий 1968, с. 17). Таке датування, однак, має одну загальну проблему — воно не враховує діахронний характер каталогу. Відтак, хронологічно поєднуються і сам епонімний каталог, і написи IOSPE 32, 76, 179, 180, 187—189; НО 28+29+123+IOSPE 240, НО 68, 70, 71, комплексний аналіз просопографії написів підмінюється довільним «приписуванням» родинних зв'язків, а наявні палеографічні невідповідності ігноруються. Протягом тривалого часу над цим документом домінував авторитет В.В. Латишева. Проте деякі дослідники, ймовірно інтуїтивно, відчували хибність позиції вченого, та не могли здолати її через брак відповідних матеріалів. Приміром, публікуючи присвяту НО 71, А.О. Білецький вказував на збіг деяких імен у каталозі та в цьому написі. Але він зауважив, що «ми не беремо на себе сміливість стверджувати на підставі збігу декількох імен, що згаданий каталог (IOSPE 201) хронологічно близький до пам'ятки, що публікується» (Белецкий 1968, с. 17). Так само стосовно напису будівельників стін вказано, що імена Феокл Аристонів і Нікострат Нікоклів також є в каталозі епонімів, однак цей каталог належить до пізнішого часу (Денисова 1982).

Якісно новий етап в інтерпретації каталогу IOSPE 201 розпочався у 1980-і рр. З'явилися припущення (Карышковский 1978; Виноградов 1981; Рубан 1982) про діахронний характер цього документа. Відзначимо обґрунтоване зауваження В.В. Рубана, що початок ведення каталогу мав збігатися з датою демократичного перевороту в Ольвії. Лише в останні роки (Крыжицкий и др. 1999, с. 421) остаточно прийнято вважати, що ця пам'ятка є діахронним переліком жерців храму Аполлона — епонімів. З огляду на це, велика праця (Яйленко 1985; 1987), ігноруючи тогочасні дослідження, втратила нині сенс у частині датування догетських написів. На жаль, інтерпретація каталогу як синхронного документа трапляється й нині. За приклад наведемо датування декрету на честь Протогена початком II ст. до н. е., що закін-

чується словами: «і Геросона, згаданого в каталозі, вважати сином, а не батьком Протогена» (Андреева 2004, с. 102). І це попри те, що автор не могла не знати про знахідку постаменту пам'ятника (Русяева, Крапивіна 1992, с. 17), встановленого в першій чверті II ст. до н. е. Євніком Євдоровим, одним з онуків Протогена (див. нижче).

Але головне: переконливі свідчення про діахронний характер каталогу так і не стали основою для вибудови синхронізації ольвійського літочислення, оскільки, ймовірно, взяв гору традиційний погляд про відсутність відповідних хронологічних реперів (Скржинская 2000, с. 46), аналогічних, приміром, відомому факту виконання посади епоніма Александром Македонським у Мілеті в 333 р. до н. е.

Оскільки ми підійшли до найважливішої проблеми про обов'язкову наявність хронологічних реперів для синхронізації літочислення, слід розглянути питання про датовані написи догетської Ольвії. Традиційний погляд (Андреева 2004) про датовану пам'ятку зі згадкою афінського скульптора Праксителя (IOSPE 271) переконливо спростований (Денисова 1982), до чого варто лише додати, що відомо п'ять(!) скульпторів на ім'я Пракситель (Чубова, Конькова, Давыдова 1986, с. 152), які працювали в VI ст. до н. е. — I ст. н. е. Що стосується «датованого» напису НО 65 з сигнатурою скульптора Стратоніда, ми приєднуємося до аргументів про те, що відома раніше фрагментована сигнатура з Афін зі згадкою, можливо, цього скульптора, датується як «раніше за Александра Македонського» (Денисова 1982, с. 98). Відтак, лапідарна епіграфіка догетської Ольвії представлена єдиною датованою пам'яткою — присвятою ставленика Мітрідата VI Євпатора Діогена Тієєва, виданою у 220 р. ери царів Понта і Віфінії, себто у 78/77 р. до н. е. (Крапивина, Диатроптов 2005).

Поза тим, є група написів, у датуванні якої на підставі різних непрямих міркувань передбачаються досить вузькі хронологічні межі. Це, приміром, припущення (Русяева 1992, с. 59) про встановлення присвяти Зевсові Сотеру (НО 71) на честь порятунку від македонської навали і гіпотеза (Денисова 1982) про віднесення напису будівельників стін до подій Зопіріонової облоги. Досить вузькі хронологічні межі встановлені також для декрету на честь Каллініка — IOSPE 25+31 (Виноградов, Карышковский 1982; 1983). До наукового обігу введено графіті Нікофана Адрасова, що відноситься до подій македонської облоги

(Виноградов, Головачева 1990). Таким чином, перерахована група написів (до речі, досить змістовна в частині просопографії) за припущенням дослідників концентрується навколо подій 331/330 р. до н. е.

Крім того, є написи, приміром, декрет на честь синів херсонесита Аполлонія або декрет про жертвоприносини, що датуються відносно вузько, відповідно, другою половиною й останньою чвертю III ст. до н. е. (Виноградов 1989, с. 209). Почесний декрет із Дельфів на честь Діонісія Діонісієва датується 263—260 рр. до н. е. (Fraceliere 1928), а декрети з Делоса (IG 813, 814) на честь Посідея Діонісієва та Діодора А(г)рота — початком II ст. до н. е. (Граков 1939, с. 258). На підставі досліджень ділянки Р-19 обґрунтовано досить вузькі часові межі декрету на честь амісенського кібернета (IOSPE 35) — раннє I ст. до н. е. (Крапивина 2003). Слід відзначити ідею Н.О. Лейпунської про те, що випуск написів з приводу зведення стін збігається з віхами військової та політичної історії Ольвії, а також обґрунтовані нею доволі вузькі хронологічні межі написів зі згадкою двох(!) осіб на ім'я Посідей Діонісієв, які доводилися один одному дідом і онуком (Лейпунська 1990). Безумовно, унікальний шрифт декрету на честь Протогена і відсутність достовірної інформації про навколишні племена не дозволяють встановити для нього вузьку хронологію, однак дослідники визначили дату цього документа як 250—180 рр. до н. е. (Крижицький, Крапивина, Лейпунська 1994, с. 38). Формуючи хронологічні репери, не слід забувати про датовані здебільше в досить вузьких межах (10—30 років) численні монети Ольвії, які надають можливості зіставити їхні легенди з іменами епонімів з каталогу.

Таким чином, можна стверджувати, що деяка частина написів догетської Ольвії датована (принаймні, на рівні гіпотез) у межах максимум ± 5 —20 років, і нині накопичено значний обсяг просопографічного матеріалу, що, однак, не зведений в єдину систему. Тож постала необхідність створення узагальненого просопографічного дослідження та розгляду матеріалу з єдиних позицій. Поставивши таке завдання, автор, спираючись на доробок попередників, намагався вивільнити цей матеріал від деяких традиційних догм. Також прийнято, що каталог епонімів містить інформацію про генеалогію та хронологію основних родин Ольвії IV—I ст. до н. е., тобто є базовим для вивчення основ просопографії догетської Ольвії. Таке підґрунтя цього дослідження.

Отже, подавши каталог IOSPE 201 у вигляді математичної конструкції — матриці — та прийнявши на ґрунті відомих досліджень приблизний хронологічний діапазон його початку та закінчення (Карышковский 1978; Рубан 1982; Виноградов 1989, с. 221; Русяева 1992, с. 209; Крапивина 2003; Крапивина, Диатроптов 2005), а також виявивши відносно точні хронологічні репери в уцілій частині каталогу — рік Клеомброта Пантаклова та «рік Аполлона» (Николаев 2008а, с. 28), з'явилася можливість у першому наближенні пов'язати ольвійське епонімне й сучасне літочислення, вибудувавши модель на основі математичної задачі лінійного програмування (Корн, Корн 1977, с. 336). Модель побудована так, що безліч можливих її варіантів синхронно зміщують дати початку/завершення ведення каталогу, практично не змінюючи хронологію збереженої його частини (Николаев 2009). У монографії автора (Николаев 2008а) розглядається один із варіантів синхронізації («серединний»). Відзначимо, що прийняті спочатку досить умовні репери надалі підкріплені виявленою в каталозі інформацією. Так, розрахунки підтвердили гіпотези А.С. Русяєвої та В.І. Денисової про випуск присвяти (НО 71) і напису будівельників стін у зв'язку з Зопіріоною облогою. Крім того, епонімат 329+2 р. до н. е. Каллініка Філоксенова, ймовірно брата знаменитого Каллініка Євксенова з декрету (IOSPE 25+31), підтверджує гіпотезу про його лідерство в рік облоги Ольвії. Також виявлена інформація про подальшу радикальну демократизацію (досить короткочасну) суспільства. Йдеться про групу епонімів, імена яких не можна віднести до елітарної частини суспільства, що може підкріплювати відому інформацію Макробія: *«перебуваючи в облозі Зопіріоном, борисфеніти... дали права громадянства іноземцям...»* (Macr. Sat. I, 11, 33). Вірогідно, в каталозі епонімів також знайшов відображення й договір про ісополітію Ольвії з Мілетом (Николаев 2008а, с. 209). Вирішальним чинником для синхронізації другого стовпчика каталогу епонімів виявився прикметний збіг із традиційним датуванням декретів (Fraceliere 1928) IOSPE 76, IG 813, 814 і ін. Окрім того, виявлено низку нумізматичних відповідностей, що підтверджують вірогідність синхронізації епонімного літочислення в першому наближенні.

Одночасно вивчалися імена й патроніми каталогу та 75-ти написів з позицій генеалогії та просопографії, внаслідок чого було підтверджено, що цей документ містить пе-

Рис. 1. Фрагмент напису НО 168

релік осіб, які відносяться переважно до кількох знатних родів. Були вибудовані фрагменти родоводу гілок Діонісіїв, Леократидів—Євресибіадів, Пантаклів—Клеомбротів, Аристократидів, Протогенів—Геросонів—Геродорів і Нікератів. Також була окреслена низка родів «другого ешелону»: Агатинів, Адрастів, Аристокритидів—Сократидів, Батаків, Боспорихів, Каллініків, Мосхів, Нікоклів, Педієїв, Евримонів і ін. Дослідження виконувалися за допущення, що особи, згадані в каталозі епонімів та інших епіграфічних пам'ятках IV—I ст. до н. е., за збігу їхніх імен і патронімів, тотожні. Зіставлення тотожних імен (і/або імен родичів у декількох поколіннях), наявних у синхронізованому каталозі, і персонажів написів дозволило на основі методу лічби поколінь (Бикерман 1975, с. 57) розрахувати відносно точні хронологічні періоди діяльності персонажів 75-ти написів, тобто датувати їх, а також віртуально розставити в хронологічному порядку (Николаев 2008а, приложение 3). Обґрунтуванню дат (по кожному з написів) присвячена головна частина монографії автора.

Важливо вказати, що більшість виконаних уточнень дат написів укладається в межі, встановлені вченими. Що ж до проблеми про огріхи розрахунків, то варто розрізняти похибки в синхронізації та похибки в датуванні написів на її ґрунті (тут ми враховуємо цілком слушне зауваження С.Д. Крижицького про недоцільність надмірного захоплення математичними розрахунками в історичних дослідженнях). Отже, похибка синхронізації за вцілілим фрагментом першого стовпчика каталогу, на думку автора, не перевищує ± 2 роки, дещо зростаючи для другого й третього стовпчиків. Що стосується дат написів, виконаних на підставі синхронізованого каталогу, то найбільшою те-

оретично можливою похибкою є ± 30 років. Це означає, що якийсь епонім (для якого в каталозі відсутні будь-які інші дані про його предків, сучасників і нащадків) займав посаду замолоду, але видав напис на старості (через 30 років), або навпаки, замолоду відзначений у написі, а виконував посаду епоніма на старості. Однак для датування написів, що мають епонімну формулу « $\epsilon\rho\omega\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\upsilon\ldots$ » (чи « $\dots\text{Απόλλωνι Δελφινίωι } \epsilon\rho\eta\sigma\alpha\mu\acute{\epsilon}\nu\omicron\varsigma$ ») або репрезентативну добірку, похибка орієнтовно не більша за $\pm 3\text{--}10$ років. Зазначимо, що інформація про головні роди Ольвії має властивості відносної репрезентативності. Особливий інтерес для датування становлять написи, які містять списки імен представників різних кланів.

У процесі дослідження створювалася та вдосконалювалася методика ототожнення персонажів, а саме за сукупністю критеріїв, за якими особа епіграфічного напису зараховується до якогось роду. Зауважимо, що ця методика, як і інші просопографічні інструменти, не універсальна і придатна тільки для Ольвії IV—I ст. до н. е., хоча принципи, закладені в її основу, безумовно, універсальні. Важливим обмеженням методики є також те, що вона стосується тільки ототожнення групи елітних кланів Ольвії.

Як вказувалося, віднесення персонажа напису до того чи іншого роду виконується на підставі комплексного підходу, але одним з найважливіших критеріїв тут є характерне родові ім'я (Николаев 2008а, приложение 5), що, на нашу думку, є наслідком неухильно дотримуваної традиції успадкування першим онуком імені діда. Приміром, проблема широких хронологічних меж у датуванні присвят Посідея Посідеєва — IOSPE 77, 78, 168, 670—672 (Русяева 1996) долається тим, що на фрагменті стемми Діонісіїв помітно не менше двох осіб з таким ім'ям (Николаев 2008а, с. 189—198). На основі характерних родових імен роду Протогенів—Геросонів—Геродорів також обґрунтовано, що жрець-епонім Геродор з декрету на честь Протогена є його брат; це підтверджено надалі епонімними квотами (див. нижче). Існувала й традиція (однак, не дуже строга) називати дітей співзвучними іменами. Так, жерця-епоніма на ім'я Πλειστάρχος з декрету на честь Протогена віднесено до роду Нікератів на підставі співзвучного й унікального для Ольвії імені Πλειστῶναξ Νικηράτου (епонім 322 р. до н. е.). В Ольвії також виявлено стійку традицію призначення на вищі посади родичів, що є одним з аргументів в ототожненні персонажів епіграфічних пам'яток. Тут показова реконструкція

(Николаев 2008а, с. 143—155) родинних зв'язків членів колегії Семи (IOSPE 76).

При ототожненні осіб важливе значення мають характерні для Ольвії або рідкісні імена (Кожокару 2004; Соґоґагу 2004). Наприклад, досить імовірно, братами є будівничий стіни Λάμπων Πεδιέως (Денисова 1982) і епонім 336 р. до н. е. Ζώϊλος Πεδιέως, а також зрадник, що подарував коня Зопіріону, Νικοφάνας Ἀδράστου, і епонім 351 р. до н. е. Ἐπίκουρος Ἀδράστου і ін. Виявлена також унікальна? особливість каталогу IOSPE 201 — епонімні квоти, яка полягає в тому, що представникам різних кланів виділялася певна кількість років, упродовж яких вони могли кілька разів виконувати епонімну посаду. Це дозволяє в деяких випадках обґрунтувати родові ототожнення персонажів. Також з'ясувалося, що розташування імен у каталозі епонімів відповідає закону генеалогії про 30-річний період діяльності покоління. Тут зіставлення очікуваного (обчислюється за роками виконання епонімної посади предками та нащадками персонажа) й фактичного (за каталогом IOSPE 201) строку виконання епонімної посади дозволяє, у випадку репрезентативності матеріалів, вирахувати навіть приблизний вік епоніма. Так, обґрунтовано, що діапазон активної діяльності Євніка Євдорова (Русяєва, Крапівіна 1992), онука Протогена (IOSPE 32), припадає на 211—181 рр. до н. е., а фактичне виконання ним епонімної посади в 184 р. до н. е. означає, що в цей час він був уже похилого віку (Николаев 2008а, с. 113).

Дослідженням щодо родового ототожнення осіб встановлено важливу просопографічну основу ольвійської лапідарної епіграфіки: близько 93 % персоніфікованих написів догетської Ольвії згадують представників п'яти головних кланів. Зокрема, аналіз 75-ти лапідарних написів V—I ст. до н. е. демонструє таку ситуацію. Представники роду Діонісіїв згадуються в 37 % написів: НО 30, 58, 68, 70, 124?, 167?, 168; IOSPE 35, 77, 78, 168, 186, 189, 192?, 201, 210, 216, 226?, 320?, 670, 671, 672; IG 813, IG 814 (Fraceliere 1928; Толстой 1953, № 14; Дашевская 1960; Денисова 1982; Лейпунська 1990); Леократиди—Євресібіади — в 17 %: НО 65, 71, 76, 113, 168; IOSPE 172?, 187, 201, 209? (Соломоник 1958; Виноградов 1989, с. 135, 147; Русяєва, Крапівіна 1992); Пантакли—Клеомбрати (з урахуванням відгалужень роду в II ст. до н. е.) — в 12 % написів: НО 58?, 24?, 125; IOSPE 160, 179, 180, 188, 201 (Русяєва, Крапівіна 1992; Николаев 2008); імена Аристократидів — у 12 %: IOSPE 24?, 32, 166?, 201; НО 31?, 67, 72 (Денисова

1982; Виноградов 1984); Протогени—Геросони—Геродори — в 9 %: IOSPE 32, 33?, 76, 201; НО 59? (Русяєва, Крапівіна 1992). Це дозволяє стверджувати, що одним з найважливіших критеріїв у ототожненні персонажів є обмеженість числа елітних родів Ольвії.

Надалі критерієм для віднесення осіб до того або іншого роду слугує також періодичне піднесення/падіння окремих кланів у певний час і їхнє внутрішньополітичне протистояння, яким супроводжується фактично вся догетська історія Ольвії. Наприклад, автором обґрунтовані деякі нові факти: вигнання (або виїзд?) на межі V—IV ст. до н. е. Аристократидів — наймогутнішого роду, з якого, можливо, походив тиран(?). Близько 344 р. до н. е., згідно з каталогом, Аристократиди повернулися до Ольвії. Відзначено факт об'єднання кланів Аристократидів і Діонісіїв—Леократидів—Євресібіадів перед македонською навалою, а потім якийсь час їхнє доволі мирне співіснування. Близько 270—260 рр. до н. е. стався конфлікт кланів і вигнання Діонісіїв—Леократидів—Євресібіадів. Тріумф Аристократидів стався близько 260—230 рр. до н. е. Але надалі, близько 230 р. до н. е., переможне повернення вигнанців призвело до зникнення Аристократидів з політичного та релігійного життя поліса. Ці факти є вирішальними, наприклад, у подоланні альтернативи при датуванні присвяти сігонів (НО 72), голова якої, Феокл Фрасидамів, відноситься до роду Аристократидів (Николаев 2008а, с. 120).

Переконливою ілюстрацією факту обмеженої кількості знатних родів, себто на користь тези про «вужьке коло осіб, з яких формувалися ольвійські епоніми й магистрати» (Карьшковський 1978, с. 82), є знахідки на ділянці Р-19 (Русяєва, Крапівіна 1992): тут маємо п'ять написів, з яких чотири належать до родів Леократидів—Євресібіадів, Пантаклів—Клеомбротів і Протогенів, а п'ятий не персоніфікований. Через це теоретично можливе розмаїття імен, представлених, наприклад, у словнику F. Dornseiff und V. Hansen, в Ольвії, завдяки характерним родовим іменам, фактично не реалізується, а спроба реконструювати фрагментовані імена (без належних аргументів) є суто ó σχολαστικισμός, оскільки до двох-трьох вілілних літер можна підібрати якесь відповідне ім'я або патронім. Такі приклади є в реконструкції ольвійських лапідарних пам'яток (див. нижче).

Розглянемо кілька прикладів застосування запропонованої методики для реконструкції і датування написів догетської Ольвії, зокрема в зіставленні її з традиційними методами. Вони

Рис. 2. Фрагмент напису НО 71

не відображені в монографії автора і є подальшим розвитком методики.

1. У 2003 р. в Ольвії знайдено уламок мармурового надгробка з рельєфом і написом (Діатроптов 2006). Фрагмент напису, що містить у двох рядках імена Ἐκατωνύμου τοῦ Νικ[...] та Ἐ[ρ]μ[ο]λάιου τοῦ Μητρο[...], з позицій ольвійської ономастики, приблизно реконструйований як Ἐκατωνύμου τοῦ Νικ[ηράτου]?, Ἐρμολάιου? τοῦ Μητροδώρου? — Гекатеоніма, сина Нікерата?, і Гермолая, сина Метродора(?). Напис датовано за палеографією та особливостями рельєфу раннім III ст. до н. е.

Розглянемо цей напис з позицій просопографії. По-перше, наявність на надгробку рельєфа афінської роботи, що є досить дорогим витвором, дає стверджувати, що він належав ольвійській еліті, а це дозволяє скористатися нашою методикою. Встановлене Д.П. Діатроптовим датування напису показує, що слід зосередитися на першому стовпчику каталогу IOSPE 201, що відноситься до другої половини IV — раннього III ст. до н. е. На підставі характерного родового імені Ἐκατωνύμος патронім небіжчика в першому рядку напису відновлюємо як Νικ[οκλέους], що притаманне роду Нікоклів. Цей рід представлений в епонімному каталозі такою інформацією: 348 р. до н. е. — Νικοκλῆς Ἐκατεωνύμου, 304 р. до н. е. — Νικόστρατος Νικοκλέους. Видно, що ім'я й патронім епоніма 348 р. до н. е. Νικοκλῆς Ἐκατεωνύμου є дзеркальним відбитком відновлюваного імені персонажа досліджуваного напису Ἐκατωνύμος Νικ[οκλέους?], а хронологічні відповідності дають визначити Νικοκλῆς Ἐκατεωνύμου і покійного Ἐκατωνύμος Νικ[οκλέους?], відповідно, як батька та сина. Тоді епонім 304 р. до н. е. Νικόστρατος Νικοκλέους є його рідним молодшим братом. Хронологія активної діяльності Ні-

кострата Нікоклова, епоніма й одного з будівничих стін, досліджена автором (Николаев 2008а, с. 48), і встановлено, що Нікострат Нікоклів у 304 році до н. е. вже був похилого віку. Можна стверджувати, що активна діяльність старшого брата на ім'я Гекатеонім припадає, принаймні, на рік раніше: 334—304 рр. до н. е., і надгробну плиту йому встановили, очевидно, на рубежі IV—III ст. до н. е. або в ранньому III ст. до н. е. Таким чином, розглянутий надгробок є вже третім написом зі згадкою Нікоклів — одного з родів «другого ешелону», розквіт якого припадає на останню третину IV — ранне III ст. до н. е. Якщо стосовно першого персонажа надгробного напису не виникає сумнівів у правильності його ототожнення з родом Нікоклів, то про другу особу ономастика й просопографія дають дуже мало інформації.

2. Фрагментована присвята НО 168 (рис. 1). У публікації дослідники вказали, що це список імен, а також відзначили композиційну подібність її до напису НО 71 (рис. 2) і датували кінцем IV — початком III ст. до н. е. Перший рядок відновлено як Λεωκράτης. У 1975 р. підтверджено датування напису й прочитання першого рядка, а також подано передбачуване відновлення імен у наступних рядках (Белецкий 1975), що й розглянемо тут. Досить переконливе відновлення першого рядка як [ἰερεῖς] Λεω[κρατίδα] оперте на абсолютну аналогію з синхронною пам'яткою НО 71, де верхній рядок читати як [ἰε]ρεῖς Εὐρησιβ[ιάδα] запропонував Ю.Г. Виноградов (Виноградов 1989, с. 149).

На основі синхронізації каталогу епонімів і зіставлення тотожних імен автор встановив, що дата присвяти НО 71 тягнє до 327—322 рр. до н. е. (Николаев 2008а, с. 50—56). Враховуючи висновки Ю.Г. Виноградова про синхронність присвят НО 71 і 168, остання також датована приблизно цими роками.

Далі розглядається перший рядок лівого стовпчика фрагмента НО 168. Як указував А.О. Білецький (Белецкий 1975), тут представлене закінчення типу імен із суфіксом ...δου. Цим дослідник і завершив вивчення рядка. Однак за розмаїття таких імен у догетській Ольвії їх зафіксовано лише три. Це означає, що на початковому етапі дослідження можна прийняти за реальні такі варіанти прочитання першого рядка лівого стовпчика: ὁ δεῖνα Ἀριστείδου, або ὁ δεῖνα Λεωνίδου, або ὁ δεῖνα Ἡρακλείδου.

Перейдемо до просопографії. По-перше, патронім Ἀριστείδου характерний для Діонісіїв, а Λεωνίδου — для Пантаклів—Клеомбротів;

вихідці з цих кланів разом з Леократидами—Євресибіадами, ймовірно, скидали тирана на рубежі століть. Діонісії—Леократида—Євресибіади належали до одного клану (Николаев 2008а, с. 201), тож природно очікувати їхню участь у об'єднанні жерців Леократидів. Ці відомості підтверджують те, що попереднє прочитання патронімів не позбавлене підстав.

Звернувшись до аналогічного за структурою й синхронного напису НО 71, відзначимо, що об'єднання жерців Євресибіадів очолював виходець з роду Леократидів—Євресибіадів, старший з восьми синів Леократа, який займав епонімну посаду в 356 р. до н. е., Εὐρησίβιος Λεωκράτους, ім'я й патронім якого тут наведені у першому рядку лівого стовпчика. Цілком очевидно, що при виданні присвяти НО 71 близько 327—322 рр. до н. е. цей жрець був уже старий. Розглянемо ще одну пам'ятку — графіті фіастів Борейків (Русяева 1992, с. 18), що містить список членів фіаса: Καλλίνικος Φιλ[οξέ]νου, [Ποσειδώνιος Σωκράτου, Ἡρόσων Φιλοξένου, Δημήτριος] Σωκράτου, Φίλων Σωκράτου, Βορεικοὶ θιαοῖται. Цей фіас сформований з ольвійських аристократів «другого ешелону», які походили з родів Каллініків і Аристокритидів—Сократидів. Фіас очолював виходець із роду Каллініків, Καλλίνικος Φιλ[οξέ]νου, що виконав посаду епоніма в 329+2 р. до н. е. Графіті датується (Русяева 2006, с. 123) 330—250 рр. до н. е., а на підставі синхронізації каталогу епонімів — близько 320—314 рр. до н. е. (Николаев 2008а, с. 70—74). Отже, розглянуті присвяти (НО 71) і графіті фіастів Борейків дозволяють стверджувати, що релігійні союзи Ольвії очолювали літні громадяни, вихідці зі знатних кланів, які відбули епонімну посаду. Очевидно, за аналогією, в присвяті НО 168 посаду голови об'єднання жерців Леократидів також мав виконувати літній громадянин, що був епонімом, ім'я й патронім якого зафіксовані в першому рядку лівого стовпчика напису. Патронім його закінчується на ...δου. Цій умові відповідають патроніми лише двох ольвійських епонімів, діяльність яких припадає на другу половину IV ст. до н. е. По-перше, це представник могутнього роду Діонісіїв, епонім 355 р. до н. е. Διονύσιος Ἀριστείδου, по-друге, Φιλτῆς Λεωνίδου — епонім 337 р. до н. е., виходець із роду Пантаклів—Клеомбротів. Альтернатива подолана на користь Διονύσιος Ἀριστείδου на підставі того, що, відповідно до каталогу, виконання епонімної посади цим жерцем у 355 р. до н. е. слідувало за епоніматом 356 р. до н. е. жерця Εὐρησίβιος Λεωκράτους (голови об'єднання жерців Євресибіадів із присвяти НО 71!). Цей факт можна розглядати як

важливий аргумент на користь запропонованої реконструкції першого рядка лівого стовпчика НО 168 і взаємозв'язку присвят НО 71 і 168. Ще один аргумент буде наведено нижче.

Розглянемо реконструкцію другого рядка лівого стовпчика напису НО 168, від якого збереглося закінчення патроніма ...ορος. А.О. Білецький, з посиланням на словник F. Dornseiff und V. Hansen, обґрунтовано припускав, що це буквосполучення також є заключною частиною складного імені (Белецький 1975). Однак просопографія догетської Ольвії обмежує відновлення патроніма в зазначеному рядку всього двома варіантами: Καθηγήτορος (IOSPE 32) і Ἀντιμήτορος (IOSPE 201). Тут досить надійно можна віддати перевагу єдиному варіантові відновлення як Ἀντιμήτορος, оскільки каталог епонімів дає синхронне випуску пам'ятки НО 168 виконання посади в 327 р. до н. е. епонімом на ім'я Ἀγαθῖνος Ἀντιμήτορος. Однак, враховуючи родинний принцип формування складу культових об'єднань (Русяева 1992, с. 196; Николаев 2008а, с. 143—154), тут можливе ім'я й іншого представника роду Агатінів.

Не можна не згадати ще один просопографічний аргумент відновлення другого рядка на користь Агатінів. У каталозі епонімів фіксується, ймовірно, родинний зв'язок Агатінів, Леократидів і Діонісіїв, що виражено в порядку виконання епоніматів: Агатіни (357 р. до н. е.), Леократида (356 р. до н. е.), Діонісії (355 р. до н. е.); це повторюється в послідовності Діонісії/Агатіни/Леократида в 297/296/295 рр. до н. е. Таким чином, є підстави припускати, що в другому рядку лівого стовпчика фрагмента НО 168 позначений епонім 327 р. до н. е. Ἀγαθῖνος? Ἀντιμήτορος (хоча не виключений його родич з патронімом Ἀντιμήτορος). Особистість ця відома не тільки за каталогом епонімів; жрець Ἀγαθῖνος Ἀντιμήτορος був дедикантом присвяти Аполлону 20-го числа з графіті (Снытко, Николаев 2008), знайденого на поселенні Сіверсів Маяк 1 (Снытко 1991).

Два відновлені рядки з іменами жерців Леократидів дають можливість використати один з ефективних прийомів обробки епіграфічних пам'яток — відновлення лакуни (Виноградов 1978, с. 59), оскільки перший і другий рядки лівого стовпчика приблизно однакові за кількістю літер. Очевидно, що, за аналогією з написом НО 71, імена в колонках починалися строго по вертикалі. Треба, однак, зауважити важливу деталь: різьбяр при карбуванні напису НО 71 явно прагнув вирівняти по вертикалі закінчення патронімів Λεωκράτεος у всіх

Рис. 3. Фрагмент напису IOSPE 219

рядках за рахунок відстані між літерами. Особливо чітко це помітно в третьому й четвертому рядках. Таким чином, композиційно напис НО 71 виконаний так, що ширина стовпчика практично не змінюється. Аналогічне можна сказати й про напис НО 168. У першому рядку лівого стовпчика (Διονύσιος Ἀριστείδου) вміщено 19 літер, у другому рядку (Ἀγαθῖνος? Ἀντιμήστορος) — 20. Очевидно, різьбяр цього напису уникнув різниці в одну літеру. Таким чином, відновлення першого рядка як ім'я Φιλτῆς Λεωνίδου неправомірне. Це і є додатковий аргумент на користь запропонованого відновлення імені в першому рядку.

А.О. Білецький, досліджуючи третій рядок лівого стовпчика фрагмента НО 168, указував, що закінчення патроніма ...υος є тут найцікавішим з погляду ономастики. Адже просопографія Ольвії не дає жодної інформації про такий патронім. Отже, відновлений текст присвяти НО 168 такий:

[ιερεῖς] Λεω[κρατίδαι?]
 [Διονύσιος Ἀριστεῖ]δου Στ[.....]
 [Ἀγαθῖνος? Ἀντιμήστ]ορος
 [ὁ δεῖνα .....]υος

3. Розглянемо ще одну (IOSPE 219) фрагментовану пам'ятку, яку В.В. Латишев вважав надгробком і датував IV ст. до н. е. Попередньо, на основі хронологічної схеми ольвійської лапідарної палеографії IV ст. до н. е. (Виноградов, Карышковский 1978), уточнимо дату цього документа (рис. 3). Напис із 10 літер містить шість літер алфавіту. Всі три горизонтальні гаси «ε» рів-

новеликі; «ϖ» містить укорочену праву гасту; «ο» частіше вписується в габарити рядка, за винятком одного випадку; написання «σ» не стабільне, в одному випадку середній її куточок немов прагне вирватися за межі літери, а верхня гаста піднята трохи вище рядка. У взаєморозташуванні літер помітне прагнення різьб'яра працювати близько до манери стойхедон. Варто звернути увагу на особливість передачі «ε», в якого помітний незначний нахил горизонтальних гас, що свідчить про деяке наслідування шрифту керамічної епіграфіки. Перераховані ознаки характерні для першої чверті століття. Водночас, з огляду на незначні сліди апексів, які помітні на окремих гасгах, деяку нестабільність написання літер можна розширити дату пам'ятки, принаймні, до першої половини IV ст. до н. е. Слід зазначити, що датування за палеографічними ознаками є початковим етапом використання просопографічної методики, але воно не впливає на подальше її використання.

В.В. Латишев, наводячи прочитання цього фрагмента в редакції публікатора (Штерн 1901, с. 17) як [Κτ]ησιπ[ό]λεος [Ἰσάν]ορος ε[ἰμὶ μνη]μα, висловив сумнів щодо правильності відновлення імені, оскільки перша вціліла літера в рядку «ι», а не «η». До цього варто додати й довільне відновлення імені і патроніма, раніше в Ольвії не зафіксовані. Фрагмент обламаний, крім верхньої частини, і не містить початку/закінчення рядків. Через це пропонується читати фразу, за аналогією з надгробком Мойродора (IOSPE 226), як ...ἀθανάτ[οισι ποθεινόν]... або надгробком з Ефеса (Ionia Miletos 471) як ...μελλ[ιφθόγγοισι ποθειν]άν... тощо. Тож фрагмент IOSPE 219 дійсно є *titulus memorialis*. Переходячи до другого рядка і беручи до уваги просопографічний фонд Ольвії IV ст. до н. е., пропонується його часткове відновлення як ...[Ἀντιμήστ]ορος ε[.....], вертаючись знову ж таки до знайомого за НО 168 патроніма. Таким чином, з огляду на «поетичний» стиль першого рядка, пам'ятка IOSPE 219, імовірно, є віршованою епітафією (можливо, подібною до синхронної епітафії Епідкрата: Козуб, Белецький 1977), що складається

Таблиця. Розрахунок піку активної діяльності такого-то, сина Антімestора (IOSPE 219) за епоніматими його родичів

Рік, до н. е.	Епонім	Розрахунок	Результат
357	[Ἀντι]μήστωρ [Ἀγαθῖνου?]	357 + 30	387
327	Ἀγαθῖνος Ἀντιμήστορος	327 + (30 × 2)	387
296	Ἀντιμήστωρ Ἀγαθῖνου	296 + (30 × 3)	386
206	Ἀγαθῖνος Δημάχου	206 + (30 × 6)	386
	Підсумок		387

ся з кількох рядків на біломармуровій плиті, під якою був похований у IV ст. до н. е. один із представників елітного ольвійського роду Агатінів, ὁ δεῖνα Ἀντιμίστορος. Стемма цього роду дуже чітко простежується в каталозі епонімів IOSPE 201, практично ідеально відповідаючи закону генеалогії про зміну поколінь у 30-річний період, а також традиції успадкування родових імен, звідки з'являється можливість датувати цю пам'ятку, спираючись на лічбу поколінь (табл.).

З огляду на регулярне виконання посади епоніма представниками роду Агатінів раз на 30 років, не виключено, що те могло статися близько 387 р. до н. е. На ґрунті традиційної зміни родових імен у епонімів 357, 327, 296 і 206 рр. до н. е. можна припустити ім'я цієї особи — Ἀγαθῖνος. Таким чином, наведений нами в монографії рядок про гіпотетичне виконання епонімат в 387 р. до н. е. якимось Ἀγαθῖνος Ἀντιμίστορος?, отриманий тільки на підставі формальних генеалогічних розрахунків (Николаев 2008а, с. 225), ототожнюється з реальною історичною особою з надгробка IOSPE 219. Якщо пік активної діяльності цієї особи тяжіє до 387 р. до н. е., то близько 370—350 рр. до н. е. завершується період її активної діяльності, тож надгробна плита відноситься до того ж часу, що не суперечить її датуванню за палеографічними ознаками.

Отже, ми розглянули два фрагментовані лапідарні написи IV ст. до н. е., пов'язані з родом Агатінів. Доступна для дослідження історія цього роду починається з імовірного виконання епонімної посади близько 387 р. до н. е. Агатіном Антіместоровим, надгробна плита (IOSPE 219) якого, датується близько 370—350 рр. до н. е. Відмічено виконання епонімної посади у 357 р. до н. е. Антіместором Агатіновим, вказано, що після цього слідує епонімат Євресибія Леократова й Діонісія Аристідова; обидва в 20-і роки постають главами об'єднань жерців Євресибіадів (НО 71) і жерців Леократидів (НО 168). Епонім 327 р. до н. е. Агатін Антіместоров був, імовірно, членом об'єднання жерців Леократидів (НО 168), що дозволяє припустити родинний зв'язок Агатінів, Леократидів—Євресибіадів і Діонісіїв. Це підтверджується і згаданим вище порядком розташування епоніматів 357/356/355 і 297/296/295 рр. до н. е., що трактується як лобювання в призначенні на епонімну посаду.

Водночас цей жрець був дедікантом присвяти Аполлону в графіті з поселення Сіверсів Маяк 1. У каталозі епонімів Ольвії є також

епонім 296 р. до н. е. Антіместор Агатінів. Але монументальні присвяти роду Агатінів невідомі; ймовірно, його значення в Ольвії не було визначним. Срібне карбування 280—260-х рр. до н. е. дає скорочене ім'я магістрата АГА (Фролова, Абрамзон 2005, № 699), яке розшифровується, найпевніше, як Агатін або Агатарх. Особливе значення має епонімат 206 р. до н. е. жерця Агатіна Деймахова. В рік цього епоніма, ймовірно (Виноградов 1989, с. 215), був виданий знаменитий декрет на честь синів херсонесита Аполлонія, і Агатін Деймахів улаштував грандіозне частування в храмі Аполлона. Очевидно, що думка В.О. Анохіна (Анохин 1989, с. 41) про датування цього декрету часом випуску монет зі скороченням АГА не враховує традиції успадкування родових імен (Николаев 2008а, с. 94). Така доступна інформація про рід Агатінів.

Окрема проблема стосується трактування інформації щодо кланових об'єднань жерців. По-перше, можна стверджувати, що такі об'єднання очолювали колишні епоніми — особи літнього віку; ймовірно, ці посади були не надто обтяжливі. По-друге, варто особливо підкреслити, що інформація про ці об'єднання відноситься до досить вузького хронологічного відтинку: присвяти НО 71 і 168 тяжіють до 327—322 рр. до н. е., графіті Борейків фіастів — до близько 320—314 рр. до н. е. Але Ю.Г. Виноградов (Виноградов 1989, с. 149) відносив виникнення таких об'єднань до початку IV ст. до н. е., спираючись на думку П.Й. Карышковського (Карышковский 1978, с. 88) про зникнення зі сцени союзу мольпів, а також орфіків і нуменіастів, які в V ст. до н. е. були опорою тиранії, та заміні його на кланові релігійні співтовариства. Однак після повалення тиранії в Ольвії активна діяльність з випуску присвятих написів у першій половині IV ст. до н. е. належить Леократидам—Євресибіадам (Николаев 2008а, с. 50—70), але серед цих пам'яток немає пов'язаних з об'єднаннями жерців. Отримані матеріали дозволяють припускати, що гентильні об'єднання жерців виникають в Ольвії після зняття облоги міста Зопіріоном. Один з варіантів інтерпретації цього факту полягає в тому, що реальна демократизація суспільства в 20-і рр. IV ст. до н. е. і поява характерного для неї посилення соціального антагонізму (Белецкий 1955, с. 185) могли різко загострити протистояння могутніх кланів через боротьбу за владу, тож гентильні об'єднання, швидше, виникли як своєрідні партії, що стояли на захисті, зокрема, можливо, і кланових економічних інтересів.

- Андреева С.Э. Еще раз к вопросу о датировке декрета в честь Протогена // Боспорский феномен. Проблемы хронологии и датировки памятников. — СПб., 2004. — Ч. 2. — С. 95—103.
- Анохин В.А. Монеты античных городов Северо-Западного Причерноморья. — К., 1989.
- Белецкий А.А. Греческая надпись на базе статуи из Ольвии // ВДИ. — 1955. — № 2. — С. 180—191.
- Белецкий А.А. О собственных именах в новонайденных ольвийских надписях. — СА. — 1958. — 28. — С. 72—82.
- Белецкий А.А. Новые посвятельные надписи Ольвии // Античная история и культура Средиземноморья и Причерноморья. — Л., 1968. — С. 17—22.
- Белецкий А.А. Греческие надписи Ольвии из раскопок 1950—1967 гг., хранящиеся в Киеве // Ольвия. — К., 1975. — С. 92—117.
- Бикерман Э. Хронология древнего мира. — М., 1975.
- Виноградов Ю.Г. О методике обработки эпиграфических памятников (по ольвийским материалам) // Методика изучения древнейших источников по истории народов СССР. — М., 1978. — С. 46—75.
- Виноградов Ю.Г. Варвары в просопографии Ольвии VI—V вв. до н. э. // Демографическая ситуация в Причерноморье в период Великой греческой колонизации. — Тбилиси, 1981. — С. 134—136.
- Виноградов Ю.Г. Декрет в честь Антестерия и кризис ольвийского полиса в эпоху эллинизма // ВДИ. — 1984. — № 1. — С. 51—86.
- Виноградов Ю.Г. Политическая история ольвийского полиса VII—I вв. до н. э. — М., 1989.
- Виноградов Ю.Г., Головачева Н.В. Новый источник о походе Зопириона // Нумизматические исследования по истории Юго-Восточной Европы. — Кишинев, 1990. — С. 15—30.
- Виноградов Ю.Г., Карышковский П.О. Ольвийский декрет Каноба о деньгах и стоимость драгоценных металлов на Понте в IV в. до н. э. // ВДИ. — 1976. — № 4. — С. 20—42.
- Виноградов Ю.Г., Карышковский П.О. Каллиник, сын Евксена: проблемы политической и социально-экономической истории Ольвии второй половины IV в. до н. э. // ВДИ. — 1982. — № 4. — С. 26—46; 1983. — № 1. — С. 21—39.
- Граков Б.Н. Материалы по истории Скифии в греческих надписях Балканского полуострова и Малой Азии // ВДИ. — 1939. — № 3. — С. 231—315.
- Дашевская О.Д. Четвертая надпись Посидея из Неаполя Скифского // СА. — 1960. — № 1. — С. 261—265.
- Денисова В.И. Новый эпиграфический документ из Ольвии // СА. — 1982. — № 1. — С. 95—104.
- Диатроптов П.Д. Надгробие с рельефом сюжета «загробной трапезы» и надписью из раскопок Ольвии // HYPERBOREYS. — 2006. — Vol. 12. — С. 131—136.
- Карышковский П.О. Ольвийские эпонимы // ВДИ. — 1978. — № 2. — С. 82—88.
- Карышковский П.О. Новые ольвийские посвящения первых веков нашей эры // ВДИ. — 1993. — № 1. — С. 73—95.
- Книпович Т.Н. Население Ольвии в VI—I вв. до н. э. // Ольвия и Нижнее Побужье в античную эпоху. — М.; Л., 1956. — С. 119—153.
- Кожокару В. «История через имена» в Ольвии и в Борисфене в VI—I вв. до н. э. // BORYSTHENIKA—2004. Матлы Междунар. науч. конф. к 100-летию начала исследований острова Березань Э.Р. фон Штерном. — Николаев, 2004. — С. 28—31.
- Козуб Ю.И., Белецкий А.А. Стихотворная эпитафия Эпикрата из Ольвии // ВДИ. — 1977. — № 1. — С. 171—175.
- Корн Г., Корн Т. Справочник по математике для научных работников и инженеров. — М., 1977.
- Крапивина В.В. Про етнічний склад населення Ольвії в перші століття нової ери // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 123—129.
- Крапивина В.В. Из истории позднеэллинистической Ольвии // Международные отношения в бассейне Черного моря в древности и в средние века. Резюме докладов XI Междунар. науч. конф. — Ростов-на-Дону, 2003. — С. 17.
- Крапивина В.В. Коллегия агораномов в Ольвии // Боспорские исследования. — Симферополь; Керчь, 2004. — V. — С. 127—141.
- Крапивина В.В., Диатроптов П.Д. Надпись наместника Митридата VI Евпатора из Ольвии // ВДИ. — 2005. — № 1. — С. 63—66.
- Крижицкий С.Д., Крапивина В.В., Лейпунська Н.О. Головні етапи історичного розвитку Ольвії // Археологія. — 1994. — № 2. — С. 18—44.
- Крижицкий С.Д., Русяева А.С., Крапивина В.В., Лейпунская Н.А., Скржинская М.В., Анохин В.А. Ольвия. Античное государство в Северном Причерноморье. — К., 1999.
- Латышев В.В. Исследования об истории и государственном строе города Ольвии. — СПб., 1887.
- Леви Е.И. Ольвийская надпись с посвящением Аполлону Врачу // ВДИ. — 1965. — № 2. — С. 94.
- Леви Е.И. Ольвия. Город эллинистического времени. — Л., 1985.

- Лейтунська Н.О. Новый напис з Ольвії // Археологія. — 1990. — № 3. — С. 117—122.
- Николаев Н.И. Новое посвящение эвергета Пантакла Клеомбродова из Ольвии // VII Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 2008. — С. 97—100.
- Николаев Н.И. Политическая и культовая элита Ольвии IV—I вв. до н. э. — Николаев, 2008а.
- Николаев Н.И. Синхронизация каталога ольвийских жрецов-эпонимов // VII Миколаївська обласна краєзнавча конференція «Історія. Етнографія. Культура. Нові дослідження». — Миколаїв, 2008б. — С. 101—104.
- Николаев М.І. Математична модель каталогу жерців — епонімів Ольвії // Наукові праці Чорноморського державного університету ім. Петра Могили. — Серія «Історичні науки». — Миколаїв, 2009. — Вип. 87. — Т. 100. — С. 154—158.
- Николаев Н.И. Шедевры эллинистической скульптуры из Ольвии и род Леократидов—Евресибидов // Боспорский феномен. — СПб., 2009а. — С. 384—390.
- Петрова М.С. Просопография как специальная историческая дисциплина. — СПб., 2004.
- Рубан В.В. Магістратура агораномів в Ольвії // Археологія. — 1982. — 39. — С. 30—40.
- Русяева А.С. Религия и культы античной Ольвии. — К., 1992.
- Русяева А.С. Ольвия и Неаполь (к вопросу об основании скифской крепости в Таврике) // Мир Ольвии. — К., 1996. — С. 174—178.
- Русяева А.С., Кранівіна В.В. До історії Ольвії IV—I ст. до н. е. // Археологія. — 1992. — № 4. — С. 17—33.
- Русяева А.С. Эпиграфические памятники // Древний теменос Ольвии Понтийской. — Симферополь, 2006. — С. 117—136 (МАИЭТ. Supplementum. — Вып. 2).
- Скржинская М.В. Будни и праздники Ольвии. — СПб., 2000.
- Снытко И.А. Посвятительное граффито с поселения Сиверсов Маяк-1 на Бугском лимане // ВДИ. — 1991. — № 4. — С. 66—70.
- Снытко И.А., Николаев Н.И. О культе Аполлона на хоре Ольвии // Проблемы истории и археологии Украины. — Мат-лы VI Междунар. конф., посвященной 150-летию со дня рождения академика В.П. Бузескула. — Харьков, 2008. — С. 44.
- Соломоник Э.И. Четыре надписи из Неаполя и Херсонеса // СА. — 1958. — XXVIII. — С. 310—313.
- Старовойтенко І. Просопографія: підходи до трактування змісту наукової дисципліни в історіографії // Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики. — К., 2006. — 13. — С. 6—7.
- Толстой И.И. Греческие граффиты древних городов Северного Причерноморья. — М., 1953.
- Фролова Н.А., Абрамзон М.Г. Монеты Ольвии в собрании Государственного исторического музея. Каталог. — М., 2005.
- Чубова А.П., Конькова Г.И., Давыдова Л.И. Античные мастера. Скульпторы и живописцы. — Л., 1986.
- Штерн Э.Р. Новые эпиграфические материалы, найденные на юге России // ЗООИД. — 1901. — XXIII. — С. 17.
- Яйленко В.П. Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Эпиграфические памятники древней Малой Азии и античного Северного и Западного Причерноморья как исторический и лингвистический источник. — М., 1985. — С. 161—237.
- Яйленко В.П. Материалы к «Корпусу лапидарных надписей Ольвии» // Исследования по эпиграфике и языкам древней Анатолии, Кипра и античного Северного Причерноморья. — М., 1987. — С. 4—105.
- Sojokaru V. Populatia zonei Nordice si Nord-Vestice a Pontului Euxin in secolele VI—I a. chr. pe baza izvoarelor epigrafice. — Iași, 2004.
- Fraceliere R. Notes de chronologie delphique. Bulletin de Correspondance Hellénique. — 1928. — 52. — P. 189—190.
- Ivanchik A., Krapivina V. Nouvelles données sur le collègue des agoranomes d'Olbia à l'époque romaine // Une coiné Pontique. — Bordeaux, 2007. — P. 111—123.

Надійшла 20.03.2010

Н.И. Николаев

СИНХРОНИЗАЦИЯ ЭПОНИМНОГО ЛЕТОИСЧИСЛЕНИЯ И ПРОСОПОГРАФИЯ ОЛЬВИИ IV—I вв. до н. э.

Известно, что хронология событий социально-политической истории, например, Милета базируется на датировке лапидарных надписей, выполненных на основе синхронизации (т. е. привязки к современному летоисчислению) милетского эпонимного календаря; при этом хронологическим репером для синхронизации стал известный факт исполнения должности эпонима в 333 г. до н. э. Александром Македонским.

Предлагаемая публикация посвящена краткому изложению результатов исследования по решению аналогичной задачи (в первом приближении) для Ольвии Понтийской IV—I вв. до н. э. Базовым документом принят каталог эпонимов-жрецов храма Аполлона (IOSPE 201), диахронный характер которого в последние десятилетия признан ведущими учеными.

Решение задачи синхронизации ольвийского эпонимного летоисчисления возможно на основе просопографических исследований. Автором выполнен комплексный анализ (с позиций математики и хронографии, генеалогии и

просопографии) каталога IOSPE 201 и 75-ти персонифицированных надписей догетской Ольвии. На основе исследований ученых были приняты условные диапазоны начала и окончания ведения каталога и ряд хронологических реперов: год Клеомброта Пантаклова, а также «год Аполлона». Представив каталог IOSPE 201 в виде математической модели-матрицы, появилась возможность в первом приближении связать ольвийское эпонимное и современное летоисчисление на основе математической задачи линейного программирования. Единственного решения эта задача не имеет, тем не менее, предложена некая «средняя» модель, которая подверглась дальнейшему анализу. Она построена так, что множество возможных вариантов решения синхронно смещают даты начала/окончания ведения каталога, практически не изменяя хронологию сохранившейся его части. Принятые вначале условные хронологические реперы в дальнейшем подтверждены тем, что в каталоге была выявлена информация по таким датированным событиям, как осада Ольвии Зопирином, а также, вероятно, о радикальной демократизации общества, упомянутой Макробием и др. Кроме того, выявлен ряд нумизматических соответствий, которые подтверждают синхронизацию ольвийского эпонимного летоисчисления в первом приближении.

Одновременно изучение каталога IOSPE 201 выполнялось с позиций генеалогии и просопографии. При этом создавалась и совершенствовалась методика отождествления персонажей (набор критериев, по которым личность эпиграфического документа причисляется к какому-либо роду). Установлено, что каталог содержит перечень лиц, относящихся в основном к нескольким знатым родам, что дало возможность построить фрагменты родословных ветвей Дионисиев, Леократидов—Евресибиадов, Пантаклов—Клеомбров, Аристократидов, Протогенов—Геросонов—Геродоров, Никератов. Намечено также существование родов «второго эшелона». Установлена просопографическая основа ольвийской лапидарной эпиграфики: около 93 % персонифицированных надписей догетской Ольвии упоминает представителей пяти главных родов. Сопоставление тождественных имен (и/или имен родственников в нескольких поколениях), присутствующих в синхронизированном каталоге, и персонажей 75-ти лапидарных надписей позволило на основе метода счета поколений рассчитать относительно точные хронологические периоды деятельности этих персонажей, т. е., в сущности, датировать эти надписи. Подавляющее большинство уточненных датировок надписей укладывается в хронологические рамки, установленные несколькими поколениями исследователей. В заключительной части приведены примеры использования просопографической методики к реконструкции и датировке лапидарных надписей Ольвии IV—I вв. до н. э.

M.I. Nikolayev

SYNCHRONIZATION OF EPONYMOUS CALENDAR AND PROSOPOGRAPHY OF OLBIA IN THE 4th—1st centuries BC

It is known, that the chronology of events in the social and political history of, for instance, Miletos is based on the dating of lapis inscriptions which were made on the basis of synchronization (i.e. co-relation to the contemporary calendar) of the Miletian eponymous calendar; and for all that the chronological datum point for synchronization was a well-known fact of taking up a post of eponym by Alexander of Macedon in 333 BC.

The current publication is devoted to the brief description of results of the research in solving of analogous problem (to a first approximation) for Olbia Pontic in the 4th—1st centuries BC. The Catalogue of eponymous priests of the temple of Apollo (IOSPE 201) is assumed as datum document, which diachronic nature has been admitted by foremost scholars in the last decades.

Solving the problem of synchronization of Olbian eponymous calendar is possible based on the prosopographic research. The author has comprehensively analyzed (from stand-points of maths and chronology, genealogy and prosopography) the Catalogue IOSPE 201 and also 75 personified inscriptions of pre-Getaic Olbia. Based on the research of scholars, conditional ranges of the beginning and the end of recording in the Catalogue and several chronological datum points were assumed: a year of Kleombrotus of Pantakles and also «a year of Apollo». Having presented the Catalogue IOSPE 201 as a mathematic model-matrix, it appeared possible, as a first approximation, to link Olbian eponymous and the contemporary calendars based on the mathematic task of linear programming. The task does not have a single solution, however, certain «middle» model is proposed, which was further analysed. It is constructed in the way that many possible variants of solutions synchronically move the dates of the beginning/ending of the recording in the Catalogue, practically not changing the chronology of its preserved part. Accepted at the beginning, conditional chronological datum points were later confirmed by the finding in the Catalogue the information about such dated events as the siege of Olbia by Zopyrion, and also, probably, information about radical democratization of the community mentioned by Macrobius, etc. Moreover, a series of numismatic correspondences were discovered which corroborate the synchronization of Olbian eponymous calendar as a first approximation.

Simultaneously, the study of the Catalogue IOSPE 201 was conducted genealogically and prosopographically. At the same time, the methods of identification of personages were created and improved. It has been determined that the Catalogue contains a list of persons belonging mainly to several noble families that allowed the author to develop fragments of genealogy branches of Dionisiai, Leokratidai-Euresibiadai, Pantaklai-Kleombrotai, Aristokratidai, Protogenai-Herosonai-Herodotai, and Nikeratai. Existence of families of «the second range» is also outlined. Prosopographical base of Olbian lapis epigraphy is determined: in about 93 % of personified inscriptions in pre-Getaic Olbia the representatives of five main families are mentioned. Comparison of identical names (and/or names of relatives in several generations), listed in the synchronized Catalogue and personages of 75 lapis inscriptions allowed the author based on the method of counting generations to calculate relatively precise chronological periods of activities of these personages, i.e. properly to date these inscriptions. The significant majority of more precisely determined dates of inscriptions corresponds to chronological frames determined by several generations of scholars. In the conclusive part of the article the examples of usage of prosopographical methods in reconstruction and dating of the 4th—1st centuries BC lapis inscriptions of Olbia are given.

ТИПОЛОГІЯ КЛЕЙМ ТА ОРНАМЕНТАЦІЯ ГОРЩИКІВ З ТЕРИТОРІЇ МІЖ ВЕРХНІМ СІРЕТОМ І СЕРЕДНІМ ДНІСТРОМ (X — перша половина XIII ст.)

Запропоновано типологію клейм на денцях горщиків з території між Верхнім Сіретом та Середнім Дністром (X—XIII ст.). Аналіз орнаментальних мотивів і місця їх розташування показав суттєву різницю залежно від хронологічного періоду.

К л ю ч о в і с л о в а: Західна Україна, X—XIII ст., горщик, клеймо, орнаментация.

Рельєфні знаки на денцях давньоруського посуду — так зв. гончарні клейма — знані віддавна (рис. 1—3). Їх наносили в процесі формування горщика на ручному гончарному крузі зі з'ємною підставкою з вирізаним на ній клеймом (Розенфельдт 1997, с. 26). Клейма з'явилися наприкінці X ст. саме з появою ручного гончарного круга, масово їх наносили в XI ст., а в XII — першій половині XIII ст. вони трапляються значно рідше (Кучера 1960; Розенфельдт 1997, с. 27; Кучинко 2002, с. 106). Причину поступового зникнення традиції наносити клейма дослідники вбачають у зміні характеру виробництва, яке все більше орієнтувалося на збут, запровадженні нової технології, за якою денце зрізали ниткою, і появі швидкого ротаційного гончарного круга (Толочко 1981; Терський 2006, с. 141).

Спроби класифікації гончарних клейм давньоруського часу робилися нераз. Однак єдиної, більш-менш уніфікованої класифікаційної схеми поки що не розроблено (Гупало 1985). Звернувшись до цієї теми, автор зіткнувся з певними труднощами. Деякі клейма не враховані через об'єктивні причини: якісь мають нечіткі абрисы, часто незрозумілий весь знак через фрагментованість денцець або розміщення всередині кола. Від декотрих довелося відмовитися, оскільки їх можна сплутати зі слідами дерев'яної підставки на крузі чи випадковими відбитками. Приміром, квадрат міг бути слідом від ножного круга з під'ятником східноєвропейського типу (Бобринский 1962, с. 46, рис. 16, в), невелике кільце в центрі денцеця може свідчити про використання ножного круга зі шпичками (там само, с. 46, рис. 16, г). У цілому частка посуду з клеймами в загальній масі кераміки незначна.

Типологія клейм з поселень між Сіретом і Дністром розроблена на ґрунті запропонованої М.П. Кучерою та розвиненої В.Д. Гупа-

ло і М.О. Ягодинською систематики (Кучера 1960; Гупало 1985; Ягодинська 2000). На рис. 3 клейма зображені схематично, без дотримання масштабу та контурів денцець. У клітинах, у круглих і квадратних дужках, вказані коди класифікації клейм, відповідно, В.Д. Гупало і М.О. Ягодинської.

Залежно від форми (фігури) знака клейма можна розділити на шість груп, які за додатковими елементами розпадаються на типи, а ті — на види і підвиди.

Група А — клейма, основою яких є солярний знак у вигляді рельєфного кола. Вона поділяється на 3 типи, 12 видів і 9 підвидів (рис. 3).

Тип 1 — коло (група ВІ, за В.Д. Гупало, чи група А1, за М.О. Ягодинською). Такі клейма (рис. 1, 1, 2; 2, 1, б) виявлені у Чорнівці, Василеві та Ленківцях на Пруті (Тимошук 1982, рис. 12, 8; Возний 1998, табл. 13, 1; 2000, рис. 5, 16; 2005, с. 45, рис. 7, 16, 18). Вони мають досить широкі аналогії на всій території Давньоруської держави, відомі у Вщижі, Смоленську, Губині, Києві, Гринчуку, Старій Рязані, Луцьку тощо (Толочко 1981, с. 296; Пачкова, Петрашенко 1982, с. 62, рис. 6, 2; Каменецкая 1983, с. 245, рис. 1, 10; Калюк, Сагайдак 1988, с. 44, рис. 4, 11; Розенфельдт 1997, табл. 18, 1; Винокур і ін. 2004, с. 110, рис. 56, 1, 1; Терський 2006, рис. 148, 5). Цей знак був найпростішим, і водночас за його допомогою, не порушуючи первинної схеми, можна було створити безліч варіантів, уміщуючи в коло та поряд нього різноманітні фігури.

Вид 1 — коло з вписаним у нього хрестом. Такі клейма (рис. 1, 3, 4) відомі на поселенні Графське Поляна на Цецино, Галичі, Чорнівці (Михайлина 2003, с. 128, рис. 4, 13; Пивоваров 2006, рис. 52, 6, 23). Аналогії їм є в Старій Рязані, Смоленську, Яновську, Автунічах, Києві, Галичі, Крутилові, Муравицькому городищі, Жовтневому, Південній Буковині тощо (Седов 1960, с. 141, рис. 72, 5, 6; Соґа 1978, fig. 87, 13, 25, 26, 46; Толочко 1981, с. 297; Каменецкая 1983, с. 245, рис. 1, 4; Пархоменко 1985, с. 89,

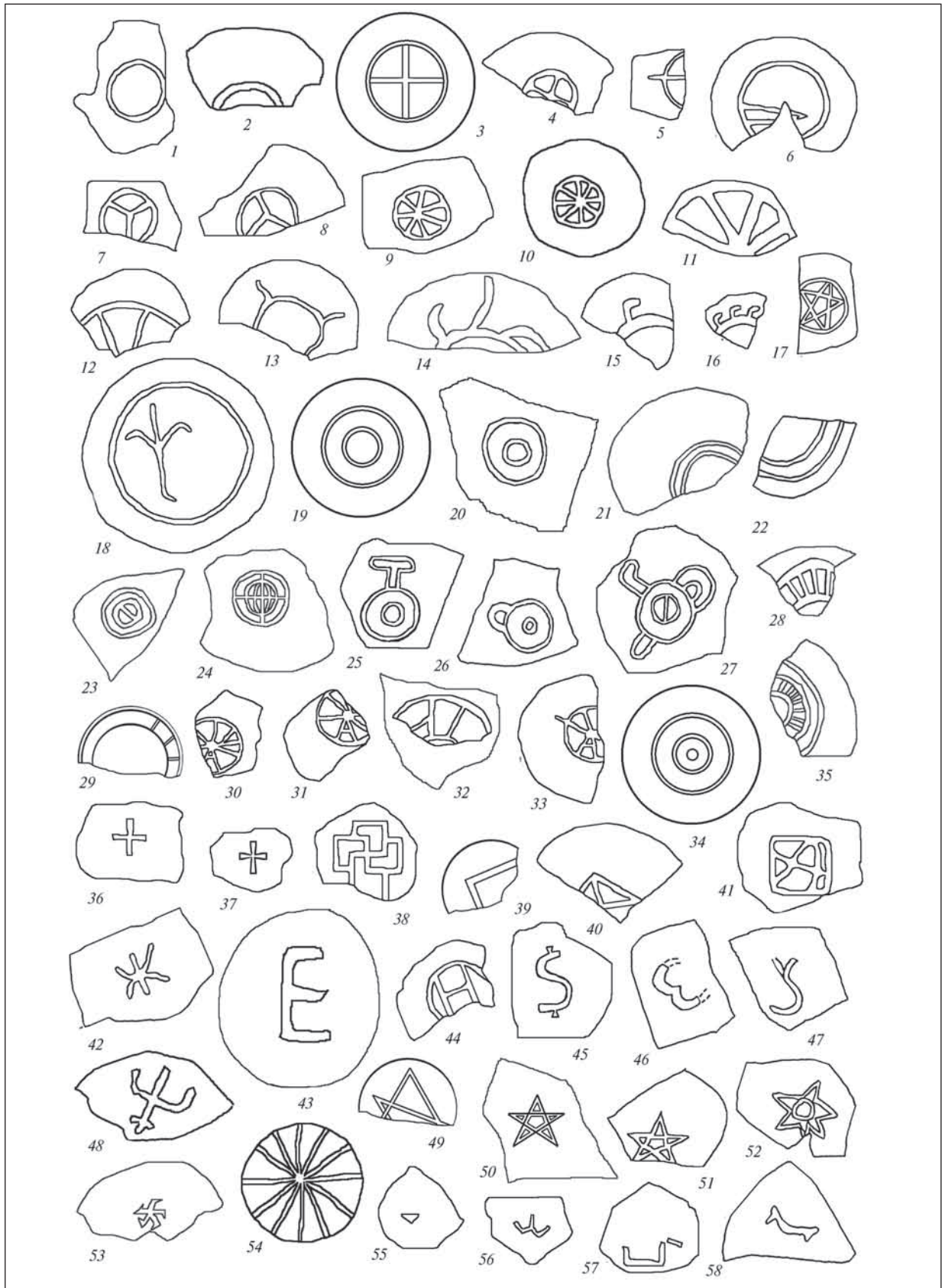

Рис. 1. Клейма на деннях посуду з поселень X – першої половини XIII ст.: 1, 2, 7–9, 12, 13, 18, 22, 29, 32, 39, 40, 42–44, 48, 49, 54, 58 – Ленківці на Пруті; 3 – Графська Поляна; 4, 41, 51 – нелокалізовані поселення; 5, 30, 31, 33, 55, 56 – Галиця; 6, 36, 38 – Горішні Шершівці; 10, 35 – Василів; 11 – Дарабани; 14–16, 20, 23, 25–28, 37, 45–47, 50, 52 – Чорнівка; 17 – Мамаївці; 19, 34, 57 – Онут; 21, 53 – Недобойці; 24 – Ревне (за: Тимошук 1982, с. 27, рис. 12; Пивоваров 2006, с. 240, рис. 52; Михайлина 2006, с. 18, рис. 7)

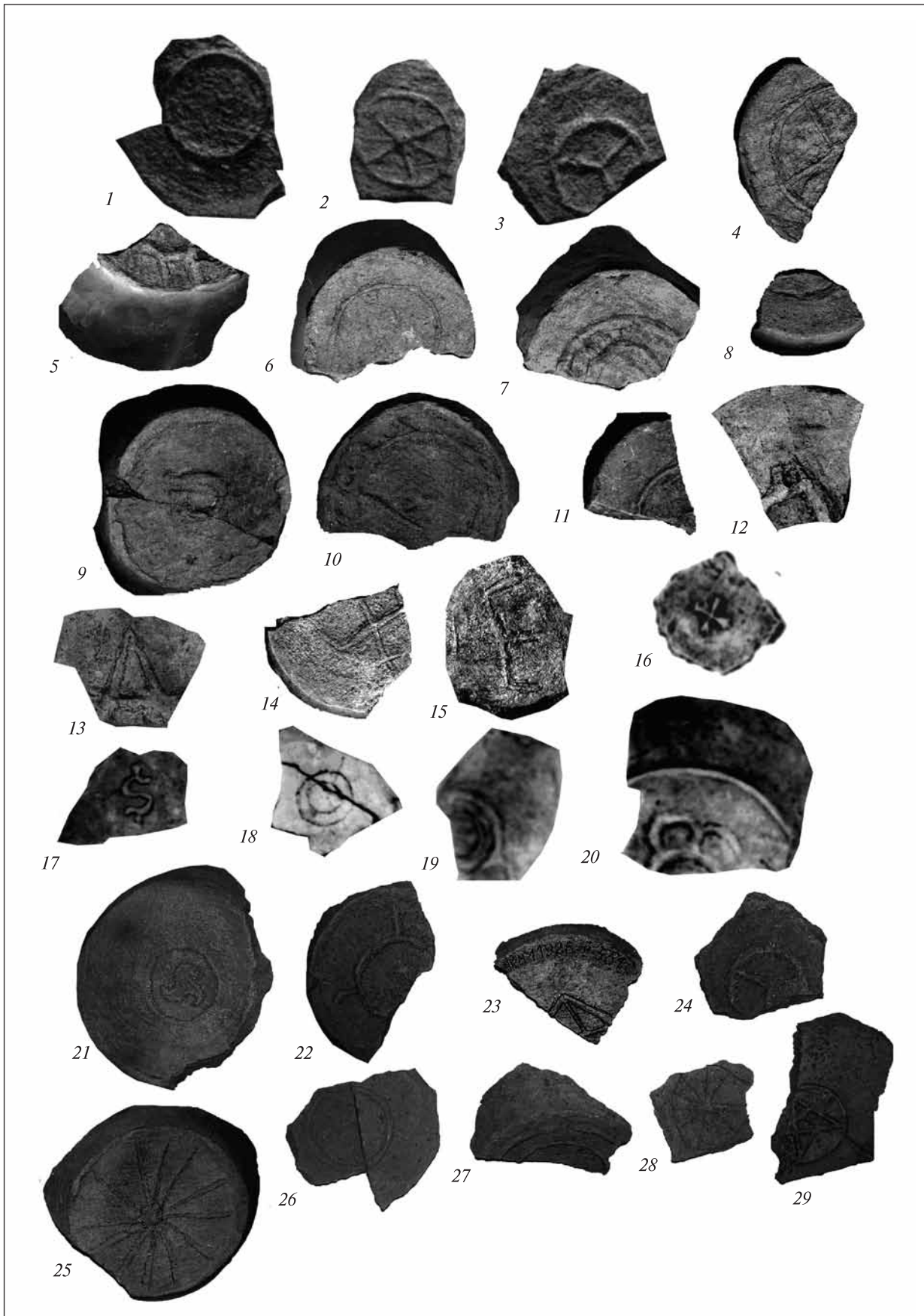

Рис. 2. Фрагменти денець з клеймами: 1–15, 21–29 — Ленківці на Пруті; 16–20 — Чорнівка (1, 3 — за: Тимошук 1969, с. 14)

Тип	Вид	Підвид	Тип	Вид	Підвид	Тип	Вид	Підвид
група А					Г	III		
I	1	а				IV		
(B1)	(B1,3)	[A1,b1]				V		
[A1]	[A1,1]		група А			група Д		
		б		3		IV		
		(B1,b1)		[AIV]		V		
	2			4	Д	(B, VI)		
				[AIV,1]		VI		
	3		III	1		VI		
	(B1,7)					VII		
	[A1,3]					Y		
	4	В	група Б			група Е		
			I			I		
	5	Г	(A,1)			(Д,II)		
			[B,1]			група К		
		Д	II			I		
			(AII,2)			II		
	6		група В			група Л		
			I			I		
	7					II		
						III		
	8		група Л			група Л		
			I			IV		
			(B1)			V		
II	1	а	група Д			група Л		
(B1)	(B2)		I			I	а	
[AII]			(E,1)			II		
	2	б	(B,1)			III		
			II					
		В	(E,IV,2)					
			[B,II]					

Рис. 3. Типологічна шкала клейм

рис. 4; Джеджора 1993, с. 66, рис. 7, 2; Spinei 1994, fig. 10, 8; Моця і ін. 1997, с. 57, рис. 21, 9; Розенфельдт 1997, табл. 18, 8; Ягодинська 2000, с. 285; Прищепя, Нікольченко 2001, с. 73, рис. 25, 1, 2).

Підвид *a* — в коло вписаний хрест, один кінець якого перетинає коло (рис. 1, 5). Клеймо знайдене в Непоротово, уроч. Галиця (Пивоваров 2006, рис. 52, 11). Аналогії йому є в Григорівці, Постолівці, Канцерці, Водянському городищі, Брадичештах (Румунія), Сталаку (Сербія) тощо (Сміленко 1975, с. 148, рис. 59, 12; Полубояринова 1978, с. 88, рис. 21, 2; Teodor 1991, fig. 22; Spinei 1994, fig. 11, 8; Ягодинська 2000, с. 285; Петрашенко 2005, с. 70, рис. 34, 20; Minić, Vukadin 2007, с. 62, fig. 45).

Підвид *b* — в коло вписані два паралельні відрізки (рис. 1, 6). Клеймо походить з Горіш-

ніх Шерівців (Тимошук 1982, рис. 12, 6). Аналогії йому не виявлено.

Вид 2 — в коло вписаний пучок з трьох радіальних відрізків, що відходять від центру (рис. 1, 7, 8; 2, 3). Клейма відомі з Ленківців на Пруті (Тимошук 1982, рис. 12, 7, 9). Але загалом такі знаки не поодинокі. Вони трапилися в Юр'єві, Вщижі, Смоленську, Яновському поселенні, Григорівці та Луцьку (Седов 1960, с. 141, рис. 72, 7; Каменецкая 1983, с. 45, рис. 1, 19; Орлов, Моця, Покас 1985, с. 39, рис. 7, 12; Розенфельдт 1997, табл. 18, 19; Петрашенко 2005, с. 70, рис. 34, 9; Терський 2006, рис. 101).

Вид 3 — в коло вписано 6–8 радіальних прямих, що спрямовані від центру (рис. 1, 9–12; групи B1, 7, за В.Д. Гупало, чи A1, 3, за М.О. Ягодинською). Деякі дослідники називають такий знак колесом (Пачкова, Петрашенко 1982, с. 63; Каменецкая 1983, с. 246). Він відомий на поселеннях Василів, Ленківці на Пруті, Чорнівка, Непоротово, Дарабани (Тимошук 1982, рис. 12, 1, 5; Возний 1998, табл. 13, 9; 2000, рис. 5, 16; 2005, с. 41, рис. 3, 15; Пивоваров 2006, рис. 52, 16). Таке клеймо досить поширене на теренах Давньоруської держави — Вщиж, Смоленськ, Київ, Григорівка, Муравицьке городище, Перемишль (Толочко 1981, с. 297; Каменецкая 1983, с. 245, рис. 1, 16; Калюк, Сагайдак 1988, с. 44, рис. 4, 9; Розенфельдт 1997, табл. 18, 23; Рудий 1997, с. 106, рис. 2, 7; Прищепя, Нікольченко 2001, с. 59, рис. 11, 8; Петрашенко 2005, рис. 34, 38).

Вид 4 — коло, від зовнішнього краю якого відходить два (може, більше — повністю не вціліли) хвилясті промені (рис. 1, 13). Виявлені такі клейма в Ленківцях на Пруті (Тимошук 1982, рис. 12, 12; Возний 1998, с. 45, рис. 7, 15). Аналогії невідомі.

Підвид *b* — від зовнішнього краю кола відходять три хвилясті (може, більше) промені (рис. 1, 14). Такі клейма є в Чорнівці (Пивоваров 2006, рис. 52, 27). Аналогії невідомі.

Вид 5 — від зовнішнього краю кола відходять Г-подібні відрізки (рис. 1, 15). Теж виявлене у Чорнівці (Возний 1998, табл. 13, 4). Аналогії невідомі.

Підвид *z* — має один Г-подібний знак (рис. 2, 22). Виявлені такі клейма в Ленківцях на Пруті. Подібні знаки нам невідомі.

Підвид *d* — має кілька щільно розташованих Г-подібних відрізків (рис. 1, 16). Такі клейма є в Чорнівці (Возний 1998, табл. 13, 5) і на інших пам'ятках невідомі.

Вид 6 — коло, зовні якого йдуть невеликі прями відрізки-промені. Виявлений він лише в Ленківцях на Пруті (Возний 2000, с. 99, рис. 5, 5).

Вид 7 — має вигляд кола з вписаною п'ятикутною зіркою (рис. 1, 17; 2, 29). Клеймо трапилося на поселенні Мамаївці (Тимошук 1982, рис. 12, 13). Подібні відомі у Вщижі, Водянському городищі (Полубояринова 1978, с. 88, рис. 21, 1; Розенфельдт 1997, табл. 18, 43).

Вид 8 — коло, в яке вписаний триденс (рис. 1, 18). Виявлений у Ленківцях на Пруті (Тимошук 1982, рис. 12, 6). Аналогії йому трапляються в Луцьку, на Водянському городищі (Полубояринова 1978, с. 88, рис. 21, 8; Розенфельдт 1997, табл. 18, 52; Кучинко 2002, рис. 29, 11).

Тун 2 — солярний знак у вигляді двох концентричних кіл (групи ВІІ, за В.Д. Гупало, чи АІІ, за М.О. Ягодинською). Такі клейма (рис. 1, 19—22; 2, 7) представлені в Ленківцях на Пруті, Чорнівці, Недобоївцях (Тимошук 1982, рис. 12, 11; Пивоваров 2006, рис. 52, 4, 39). Цей знак також поширений на теренах Давньоруської держави і суміжних територіях: Суздаль, Смоленськ, Гринчук, Комарів, Григорівка, Київ, Юр'єв, Бородинське городище тощо (Седов 1960, с. 102, рис. 49, 9, 10; Толочко 1981, с. 296; Пачкова, Петрашенко 1982, с. 62, рис. 6, 6, 10; Каменецкая 1983, с. 245, рис. 1, 11; Орлов, Моця, Покас 1985, с. 39, рис. 7, 14; Беляєва, Кубишев 1995, с. 34, рис. 26; Розенфельдт 1997, табл. 18, 2).

Вид 1 — внутрішнє коло пряма лінія ділить навпіл (група ВІ2, за В.Д. Гупало). Клеймо (рис. 1, 23) виявлене у Чорнівці (Пивоваров 2006, рис. 52, 5). Аналогії йому є у Вщижі та Звенигороді на Білці (Гупало 1985, с. 239; Розенфельдт 1997, табл. 18, 8).

Вид 2 — два рельєфні концентричні кола перетинає хрест, всередині меншого кола зображено овал (рис. 1, 24). Клеймо походить з Рєвного (Пивоваров 2006, рис. 52, 19). На інших слов'яно-руських пам'ятках такі невідомі.

Підвид *a* — два концентричні кола з хвилястим променем по краю. Клеймо виявлене в Чорнівці (Пивоваров 2006, рис. 52, 32). Аналогії невідомі.

Підвид *b* — те саме, але зовні кола додана Т-подібна фігура (рис. 1, 25). Теж виявлене в Чорнівці (Возний 1998, табл. 13, 6). Аналогії невідомі.

Підвид *v* — те саме, але зовні кола додано дугу (рис. 1, 26). Теж відоме лише з Чорнівки (Возний 1998, табл. 13, 7).

Підвид *z* — те саме (рис. 1, 27), але від зовнішнього краю, крім дуги, в різні боки відходять Г-подібний і прямий промені. Теж походить з Чорнівки (Возний 1998, табл. 13, 8). На інших пам'ятках невідомі.

Вид 3 — два концентричні кола, між якими вписані радіальні відрізки (група АІV, за М.О. Ягодинською). Такі клейма (рис. 1, 28, 29) є в Ленківцях на Пруті та Чорнівці (Возний 1998, табл. 13, 10; 2005, с. 41, рис. 3, 16). Подібні знаки виявлені в Суздалі, Смоленську, Григорівці, Халеп'ї, Автуничах, Києві, Луцьку, Муравиці, Биковені тощо (Толочко 1981, с. 297; Каменецкая 1983, с. 245, рис. 1, 8; Моця і ін 1997, с. 57, рис. 21, 1; Розенфельдт 1997, табл. 18, 24; Прищепка, Нікольченко 2001, с. 73, рис. 25, 1, 4; Томенчук, Филипчук 2001, с. 34, рис. 9, 7; Петрашенко 2005, рис. 34, 38; Терський 2006, рис. 148, 5).

Вид 4 — між двома колами вписано 7—8 коротких радіальних відрізків (рис. 1, 30—32), два промені з'єднані між собою короткою прямою (група АІV, I, за М.О. Ягодинською). Виявлені такі клейма в Ленківцях на Пруті та Галиці (Возний 2005, с. 41, рис. 3, 13; Пивоваров 2006, рис. 52, 14, 15). Подібні знаки є в Перемилі, Постоївці, Старій Рязані (Мансуров 1947, с. 295, табл. II, 4, 10; Ягодинська 2000, с. 285; Кучинко 2002, рис. 29, 1).

Підвид *d* — повторює попередній, але один із променів виходить за межі зовнішнього кола (рис. 1, 33). Знайдене таке клеймо в Галиці (Пивоваров 2006, рис. 52, 13). Аналогії йому відомі на Водянському городищі (Полубояринова 1978, с. 88, рис. 21, 3).

Тун 3 — клеймо (рис. 1, 34) у вигляді трьох концентричних кіл (вид ВІІІ, за В.Д. Гупало), знайдене в с. Онут (Тимошук 1965, с. 5). Аналогічні клейма були досить поширені на теренах Давньоруської держави і відомі в Галичі, Смоленську, Григорівці, Звенигороді на Білці, Автуничах (Каменецкая 1983, с. 245, рис. 1, 12; Гупало 1985, с. 239; Моця і ін. 1997, с. 57, рис. 21, 2; Пастернак 1998, с. 246, рис. 79, 2, 6; Петрашенко 2005, рис. 34, 17).

Вид 1 — два внутрішні кола з'єднані радіальними відрізками (рис. 1, 35). Такі клейма є в літописному Василеві (Пивоваров 2006, рис. 52, 20). Подібні представлені на поселенні Автуничі та у Києві (Толочко 1981, с. 297; Сагайдак 1991, с. 18, рис. 66, 13; Моця і ін. 1997, с. 57, рис. 21, 8).

Група Б. До неї віднесено клейма у вигляді хреста. Тут можна виділити два типи.

Тун 1 — клеймо у вигляді рівнораменного хреста з двох тонких рельєфних перпендикулярно перехрещених прямих ліній (рис. 1, 36) на денці горщика в Горішніх Шерівцях (Тимошук 1982, рис. 12, 15; групи АІ, за В.Д. Гупало, чи БІ, за М.О. Ягодинською). Подібні символи відомі в Автуничах, Муравиці, Перемишлі, Києві, Білій Церкві (Толочко 1981, с. 297; Моця і ін 1997, с. 57, рис. 21, 15; Рудий 1997, с. 106, рис. 2, 9; Прищепка

па, Нікольченко 2001, с. 3, рис. 25, 1, 12; Івановська 2007, с. 120, рис. 3, 5).

Тун 2 — рівнораменний хрест із двох розширених на кінцях перехрещених відрізків (група АІІ, 2, за В.Д. Гупало). Знак нагадує мальтійський хрест (рис. 1, 37; 2, 16). Клеймо відоме з городища в Чорнівці (Возний 1998, табл. 13, 15). Подібні символи є на Пекуновському могильнику, в Луцьку та Белзі (Розенфельдт 1997, табл. 18, 79; Кучинко 2002, с. 237).

Група В — зображення давнього солярного знака у вигляді свастики, знайдене в Горішніх Шерівцях (Тимошук 1982, рис. 12, 14), а саме, стилізоване зображення свастики з орнаментальними елементами у вигляді ламаних ліній, що утворюють неповні квадрати (рис. 1, 38). Свідченням того, що цей знак давній, є значна географія його поширення на теренах Давньоруської держави. Він відомий у Старій Рязані, Смоленську, Чермно, Ревутовому, Галичі та на пам'ятках Румунії (Каменецькая 1983, с. 245, рис. 1, 2; Teodor 1991, fig. 22; Розенфельдт 1997, табл. 18, 93; Пастернак 1998, с. 246, рис. 79, 5; Петрашенко 1999, с. 66, рис. 5, 6; Кучинко 2002, рис. 29, 6).

Група Г об'єднує клейма, основою яких є квадрат.

Тун 1 — квадрат із рельєфних прямих ліній (група БІ, за В.Д. Гупало). Знайдений на території ремісничого поселення в Ленківцях на Пруті (рис. 1, 39; Возний 2000, с. 99, рис. 5, 14). Аналогії йому є в Галичі та Жовтневому (Пархоменко 1985, с. 89, рис. 4; Пастернак 1998, с. 246, рис. 79, 9).

Вид 1 — квадрат з перехрещеними по діагоналі лініями в середині (рис. 1, 40, 41; 2, 23), знайдений у Ленківцях на Пруті (Тимошук 1982, рис. 12,

10; Фонди ЧКМ, № 1926-ІІ-551). Символ відомий у Новгороді, на Орловському городищі, у Пліснеську, Жовтневому, на Південній Буковині (Гуссаковский 1967, с. 104, рис. 2, 30; Comşa 1978, fig. 87, 7, 20; Гупало 1985, с. 237; Пархоменко 1985, с. 89, рис. 4; Розенфельдт 1997, табл. 18, 92).

Групу Д становлять окремі літери. Оскільки такі символи доволі рідкісні, кожен літеру виділено в окремий тип.

Тун 1 — літера А, вписана в квадрат (вид ЕІ, за В.Д. Гупало). Знахідка походить з одного зі слов'янських поселень на теренах Пруто-Дністровського межиріччя (назва його в публікації не вказана: Михайлина 1997, с. 94, рис. 45, 17). Повних аналогій клейму не знайдено, хоча вони з літерою А є в Коршеві (Гупало 1985, с. 237).

Тун 2 — літера Ж (види ЕІV, 2, за В.Д. Гупало, чи ВІІ, за М.О. Ягодінською). Клеймо (рис. 1, 42) виявлене на дитинці Ленківців на Пруті (Тимошук 1982, рис. 12, 3). Подібні відомі з поселення Коршів, Луцька, Водянського городища (Полубояринова 1978, с. 88, рис. 21, 5; Кучинко 2002, рис. 29, 20; Терський 2006, рис. 100, 1).

Тун 3 — літера Е (рис. 1, 43; 2, 15) простежена на денці з посаду Ленківців на Пруті (Возний 2005, с. 45, рис. 7, 17). Аналогічні клейма виявлені в Холмі та Луцьку (Кучинко 2002, рис. 29, 19; Терський 2006, рис. 148, 10).

Тун 4 — літера Н, вписана в коло (ВІІ, за М.О. Ягодінською). Клеймо (рис. 1, 44) знайдене на дитинці Ленківців на Пруті (Тимошук 1982, рис. 12, 17). Аналогічні є в Крутилові та на Водянському городищі (Полубояринова 1978, с. 88, рис. 21, 4; Ягодінська 2000, рис. 3, VI).

Тун 5 — представлений літерою S (рис. 1, 45; 2, 17) із феодалної садиби в Чорнівці (Возний 1998,

Таблиця 1. Розповсюдження клейм на пам'ятках

Групи клейм	Населені пункти												
	Ленківці на Пруті	Василів	Галиця	Недобойвіці	Горішні Шерівці	Дарабани	Мамаївці	Графська Поляна	Ревне	Онут	Чорнівка	Всього	%
А	19	2	6	1	2	1	1	1	1	1	15	49	70
Б	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	1	2	2,8
В	—	—	—	—	1	—	—	—	—	—	—	1	1,5
Г	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	2	2,8
Д	2	—	—	—	—	—	—	—	—	—	3	5	7,1
Е	1	—	—	—	—	—	—	—	—	—	—	1	1,5
К	2	—	1	1	—	—	—	—	—	—	2	6	8,5
Л	1	—	2	—	—	—	—	—	—	—	—	4	5,8
Всього	27	2	9	2	4	1	1	1	1	1	21	70	100

табл. 13, 14). Подібні знаки відомі з поселення Ігрень (Козловський 1990, с. 81, рис. 42, 5).

Вкажемо, що два останні типи встановлені з недостатньою мірою ймовірності, оскільки клейма збереглися не повністю.

Тун 6 — літера ω (омега) та **тун 7** — літера Ч (рис. 1, 46, 47). Обидва клейма виявлені на території феодальної садиби в Чорнівці (Возний 1998, табл. 13, 12, 16). Аналогій їм поки не знайдено.

Група Е — клейма, на яких є так зв. знак Рюриковичів (ДП, за В.Д. Гупало). Зображення триденса з перехрещеною ніжкою (рис. 1, 48) відоме на денці з посаду Ленківців на Пруті (Возний 2005, с. 45, рис. 7, 14). Повних аналогій йому не виявлено.

Група К — сюди віднесені клейма у вигляді геометричних фігур. Вони поодинокі, але різні. Тож виділено сім типів.

Тун 1 — найпоширеніший — п'ятикутна зірка (рис. 1, 49—51; 2, 13). Клейма знайдені в Ленківцях на Пруті, Чорнівці, Непоротово? (фрагментоване), на одному зі слов'янських поселень (назва в публікації не вказана: Михайлина 1997, рис. 45, 18; Возний 1998, табл. 13, 13; 2000, с. 99, рис. 5, 13; Пивоваров 2006, рис. 52, 28; Фонди ЧКМ, № 19648-П-1417). Аналогічні добре представлені на пам'ятках Давньоруської держави і відомі в Юр'єві, Полоцьку, Смоленську, Києві, Луцьку (Толочко 1981, с. 297; Каменецкая 1983, с. 245, рис. 1, 31; Орлов, Моця, Покас 1985, с. 39, рис. 7, 13; Розенфельдт 1997, табл. 18, 52; Терський 2006, рис. 148, 12).

Тун 2 — шестикутна асиметрична зірка з вписаним всередині колом (рис. 1, 52). Клеймо виявлене в Чорнівці (Пивоваров 2006, рис. 52, 37).

Тун 3 — п'ятипроменева зірка з загнутими під прямим кутом кінцями (рис. 1, 53). Клеймо знайдене на городищі в Недобоївцях (Пивоваров 2006, рис. 52, 38).

Тун 4 — 12-променева зірка (рис. 1, 54). Клеймо походить з дитинця Ленківців на Пруті (Тимошук 1982, рис. 12, 2).

Тун 5 — зображення трилисника, відоме з Ленківців на Пруті (рис. 2, 21).

Аналогії клеймам групи К, окрім типу 1, на інших давньоруських пам'ятках не виявлені.

Групу Л становлять поодинокі зразки, що не вписуються в жодну з описаних груп, у вигляді різноманітних фігур і відрізків (рис. 1, 55—58). З-поміж них дуга, яка закінчується невеликими відростками (Ленківці на Пруті), півквадрат з відростком збоку (Онута), зигзагоподібна фігура (Непоротово) та ін. (Тимошук 1982, рис. 12, 4; Пивоваров 2006, рис. 52, 30, 35). Аналогій їм не виявлено.

Нині остаточно не вирішено питання про призначення клейм. Приміром, Б.О. Рыбаков (Рыбаков 1948, с. 363—367) вважає їх знаками гончарів, П.П. Толочко — магичними символами-оберегами, що мали захищати продукцію гончаря (Толочко 1981). Що ж до клейм у вигляді тризубів, то їх пов'язують з вотчинним ремеслом (Кучинко 2002, с. 106). Р.С. Орлов вважає, що вони були засобом кількісної оцінки об'єму горщика, який виступав своєрідною мірою для збору продуктової ренти (Орлов 1987, с. 239). Останнім часом з'явилася нове тлумачення смислового змісту клейм, яке пов'язується з релігійним світосприйняттям давньоруського населення (Гупало 1995; Ягодинська 2000; Пивоваров 2006, с. 241). Автори стверджують, що посуд з клеймами використовували в релігійні свята, при здійсненні певних ритуалів. Таке трактування викликає певне застереження. За підрахунками, на поселеннях посуд з клеймами становить 3—8 % від загальної кількості (Возний 1998, с. 83; Ягодинська 2000, с. 283), що видається замалим для населення, яке сповідувало християнство і виконувало всілякі священні обряди. Як тоді бути з клеймованим посудом, знайденим на поселеннях, біля яких відсутні язичницькі святилища? Відтак, це припущення поставило більше запитань, ніж наблизило до розв'язання проблеми символіки гончарних клейм. Подальші дослідження, можливо, дадуть відповідь на це. Тут вкажемо, що загалом символіка клейм з поселень Сіретсько-Дністровського межиріччя досить поширена і на інших просторах слов'янських земель.

Як видно з табл. 1, на поселеннях Сіретсько-Дністровського межиріччя найчастіше трапляються клейма групи А (70 %), рідше — груп Д (7,1 %) і К (8,5 %), наступна група Л (5,8 %). Порівняно рідкісними є клейма решти груп — Б і Г (по 2,8 %) та В і Е (по 1,5 %). Аналогічне переважання солярного знака у вигляді різних комбінацій кола простежується на всіх давньоруських пам'ятках.

Якщо зважати на хронологію (табл. 2), то бачимо, що клейма груп А і Б трапляються

Таблиця 2. Розподіл клейм за хронологічними періодами

Група \ Століття	А	Б	В	Г	Д	Е	К	Л
X	1	—	—	—	—	—	—	—
XI	3	1	1	—	—	—	—	—
XII—XIII	45	1	1	4	5	3	6	4

Таблиця 3. Орнаментация горщиків

ЛО \ ВО	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12
X ст.												
вінце												
шийка												
плічко												
стінка												
XI ст.												
вінце												
шийка												
плічко												
стінка												
XII – перша половина XIII ст.												
вінце												
шийка												
плічко												
стінка												
вінце												
шийка												
плічко												
стінка												

Примітка: ЛО — локалізація орнаменту; ВО — вид орнаменту

на поселеннях протягом X—XIII ст., але найбільше їх припадає на XII — першу половину XIII ст. Групи Г, Д, Е, К і Л прикметніші для XII — першої половини XIII ст. У раніших шарах на досліджуваній території вони невідомі, за винятком групи Д (окремі літери). Клейма групи В характерніші для X—XI ст. і пізніше на поселеннях трапляються доволі рідко.

Запропонована типологія клейм — це перша спроба систематики знаків на денцях горщиків з поселень Сіreto-Дністровського межиріччя. Вона не претендує на завершеність. З кожним роком, із подальшими дослідженнями, з'являтимуться нові зразки, що доповнять і урізноманітнять її. Але ця спроба разом із матеріалами Поділля, Прикарпаття і Волині, опрацьованими В.Д. Гупало та М.О. Ягодинською, допоможе майбутнім дослідникам розробити досконалішу класифікацію клейм на кераміці і західноукраїнського регіону, і Давньоруської держави в цілому.

Звернемося до іншої теми. Значна частина досліджуваного посуду орнаментована. Поява орнаментации на горщиках у цьому випадку безпосередньо пов'язана з застосуванням гончарного круга. Він дозволив урізноманітнити орнаментальні мотиви, що могли вкривати всю

посудину або окремі її частини. Орнамент наносили після формування посуду, але до його випалювання. Аналіз орнаментів і місця розташування малюнків на кераміці показав суттєву різницю залежно від хронології.

У X ст. горщики орнаментували повністю — від горловини до дна. Найживанішим орнаментом був хвилясто-лінійний, що прикрашає більшість посуду (94 % від усіх орнаментованих). Решта (6 %) горщиків оздоблені скісними насічками, ямками та нігтьовими вдавненнями (табл. 3; рис. 4).

Прямолінійний орнамент у цей час представлений то широкими глибоко врізаними або лише трохи наміченими, то вузькими різко і глибоко прокресленими лініями. Їх наносили погостреною дерев'яною або кістяною паличкою, багаторядні паралельні лінії — дерев'яним або кістяним гребінчастим інструментом. Такі спеціальні кістяні інструменти для нанесення лінійного орнаменту знайдені в Гродно (Воронин 1954, с. 56, 60).

На поселеннях Сіreto-Дністровського межиріччя, зокрема в Перебиківцях, Ломачинцях, Васловівцях, Зеленій Липі, Луковиці, Рідківцях та ін., натрапляємо на орнамент у вигляді суцільного покриття плічок і стінок прями-

ЛО ВО	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24
X ст.												
вінце												
шийка												
плічко												
стінка												
XI ст.												
вінце												
шийка												
плічко												
стінка												
XII — перша половина XIII ст.												
вінце												
шийка												
плічко												
стінка												

ми врізаними горизонтальними лініями (табл. 3, 1¹) (Тимошук 1982, рис. 2, 2). У Ревно та Кулішівці відомий лінійний орнамент у вигляді двох смуг: на плічках йде смуга з 10 ліній, а на певній відстані, на стінках, — ще широка смуга паралельних ліній (табл. 3, 2) (Михайлина 1997, с. 95, рис. 45; 2003, с. 127). Є орнамент у вигляді горизонтального рифлення, яке окремими смугами в шість ліній вкриває всю посудину, як у Ревно (табл. 3, 3) (Михайлина 2003, рис. 2, 3).

Поряд з лінійним, гончарі часто використовували в різних комбінаціях і хвилястий орнамент. Найпростіший — 2–4 хвилясті лінії на шийці горщика: Герца, Луковиця, Маршинці (табл. 3, 4). Надалі він ускладнюється. Трапляється смугасте або суцільне рифлення хвилястими лініями, що вкриває весь горщик, включно з внутрішньою поверхнею вінця: Ревне, Рідківці, Ломачинці, Васловівці, Магала, Герца (табл. 3, 5, 6).

Поширенішим був орнамент, що поєднував у різних комбінаціях хвилясті й горизонтальні врізані лінії. Найпростішим варіантом поєднання була горизонтальна лінія на шийці і смуги горизонтального рифлення і хвилястих ліній на плічках і стінках — Ревне (табл. 3, 7), смуги хвилястих і горизонтальних ліній на плічках і суцільного горизонтального рифлення на стінках — Ревне, Маршинці (табл. 3, 8), хвиляста лінія на шийці, нижче горизонтальне

рифлення — Ревне, Кулішівка, Великий Кучурів (табл. 3, 9), хвиляста лінія на шийці і плічках і горизонтальне рифлення на плічках і стінках — Великий Кучурів (табл. 3, 10).

Часто гончарі оздоблювали посуд ще складніше, не лише поєднуючи хвилясті лінії та рифлення, а й накладаючи один орнамент на інший. Так, хвилясту лінію на шийці та горизонтальне рифлення на плічках і стінках, доповнює смуга хвилястих ліній, нанесена на плічках гребінчастим різцем поверх рифлення, — Ревне, Давидівці, Лукорвиця (табл. 3, 11); інший подібний варіант — дві смуги хвилястих ліній поверх рифлення — Ревне (табл. 3, 12). Трапляється орнамент у вигляді зигзагоподібної та хвилястої лінії на шийці, нижче йде широка смуга горизонтального рифлення, поверх якої на плічках нанесено смугу хвилястих ліній, — Ревне (табл. 3, 13).

Надалі спрощується орнамент: хвиляста лінія на плічках і різні комбінації смуг хвилястих ліній і горизонтального рифлення нижче — Ревне, Маршинці, Кулішівка (табл. 3, 14–19). Окрім названих орнаментальних компонентів, використовували й інші, що поєднували нігтьові наколи на шийці, хвилясті лінії на плічках і горизонтальне рифлення на стінках або ямковий орнамент на шийці, смуги хвилястих ліній на плічках і хвилясте й горизонтальне рифлення на стінках — Ревне (табл. 3, 20, 21). У Ревному й Маморниці є орнамент у вигляді скісних насічок по зовнішньому зрізу вінця (табл. 3, 22). Аналогічна орнаментация характерна для всіх давньоруських земель цього часу

¹ У посиланнях на табл. 3 курсивом вказані варіанти орнаментации.

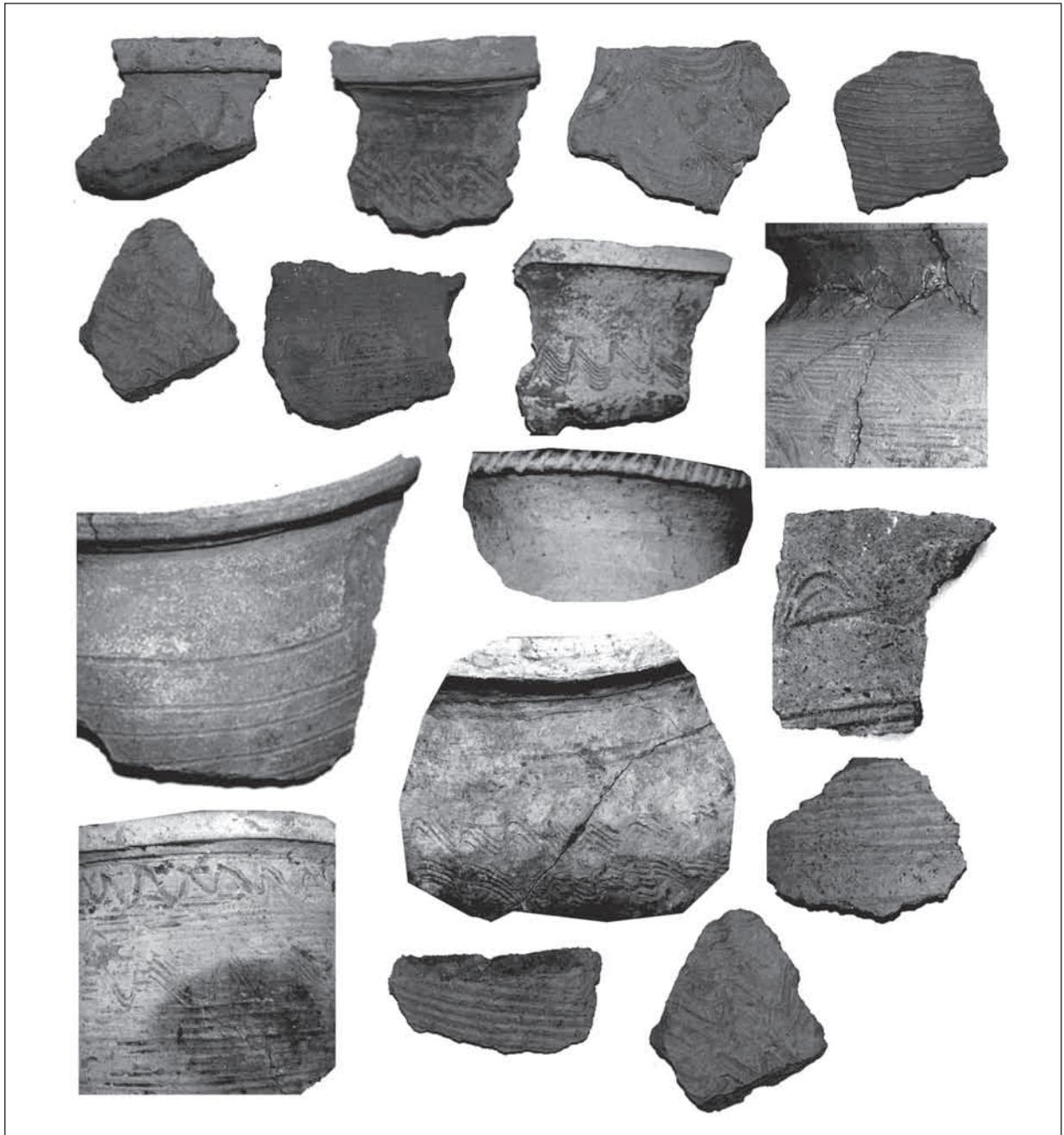

Рис. 4. Зразки орнаментатії кераміки X—XI ст.

(Кучера 1961, рис. 2, 2; 3, 6, 9; Ягодинська 2003, с. 179—198).

Для X—XI ст. трапляються орнаменти, коли горизонтальне рифлення вкриває плічка і стінки горщика, а як додатковий елемент використовували наколи нігтем на шийці, одинарну або потрійну хвилясті лінії (табл. 3, 1—5): Графська Поляна, Ревне, Зелена Липа, Коростувата (Тимошук 1982, рис. 5, 8; 8, 5; 98, 2, 5; Михайлина 2003, с. 128, рис. 4, 5, 6).

Що ближче до XII ст., то орнамент спрощується і вкриває меншу частину посудини. Тут також використовувалося різноманітне поєд-

нання хвилястих ліній і горизонтального рифлення. Є орнаменти з 1—3 хвилястих ліній на шийці і плічках та суцільного або смугастого горизонтального рифлення у нижній частині плічок і верхній стінок (табл. 3, 6—12): Графська Поляна, Ревне, Зелена Липа (Тимошук 1982, рис. 5, 4; 8, 8; Михайлина 2003, с. 128, рис. 4, 1, 4).

Ще одну групу становлять орнаментальні композиції з поєднання горизонтальних ліній та хвилястого рифлення, що вкривають лише шийку й плічка. Це можуть бути 1—3 хвилясті лінії, на плічках додано смуги горизонтально-

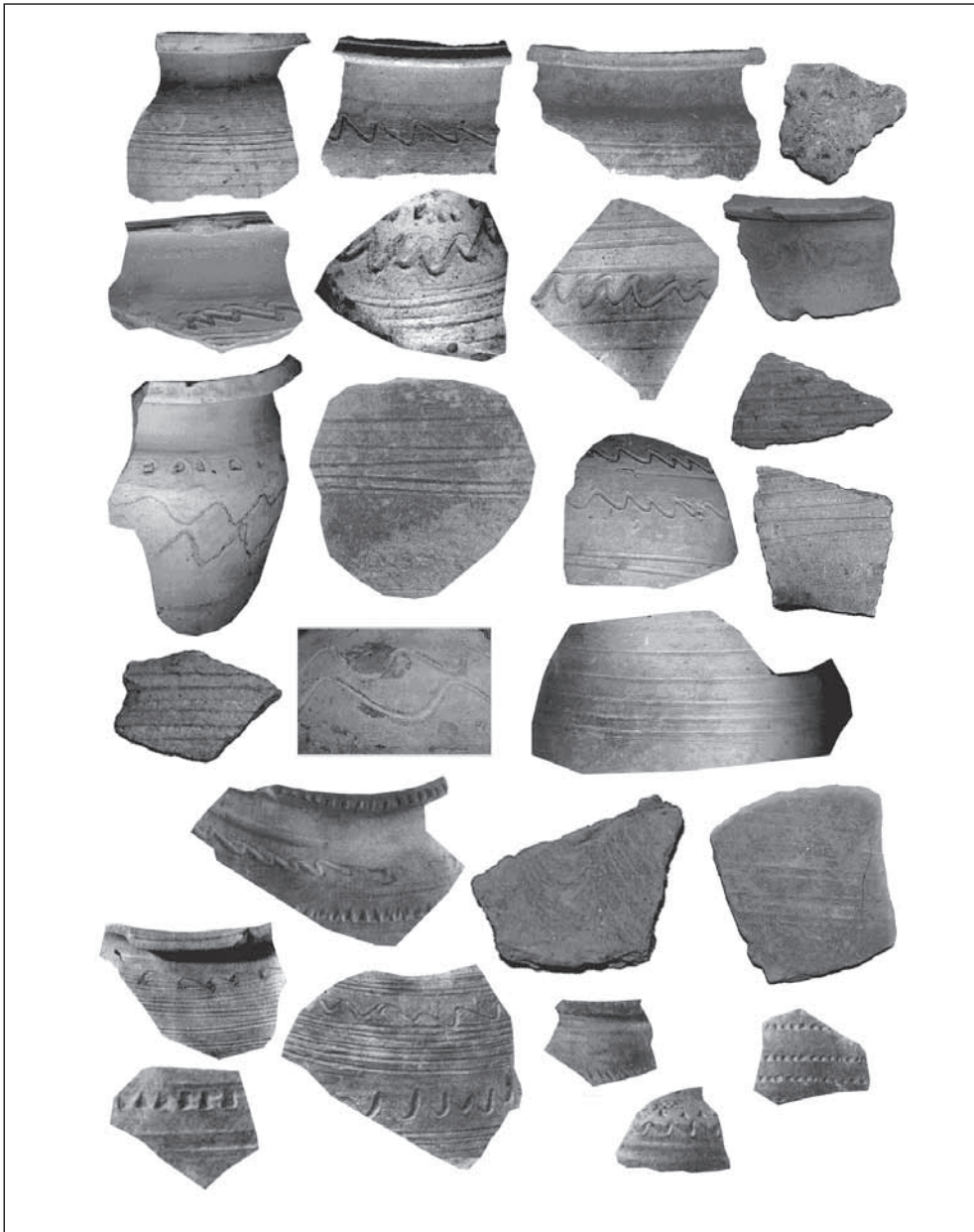

Рис. 5. Зразки орнаментції кераміки XII — першої половини XIII ст.

го рифлення (табл. 3, 13—16): Ревне, Графська Поляна, Зелена Липа (Тимошук 1982, рис. 8, 5).

Орнамент, основою якого є прості елементи — хвилясті дво- чи трирядні лінії або смуга горизонтального рифлення, що розташовані на шийці або плічках чи стінках, становлять наступну групу (табл. 3, 17—21): Зелена Липа, Графська Поляна (Тимошук 1982, рис. 6). Останню групу формують мотиви, що зрідка трапляються на горщиках досліджуваного періоду. Це смуги з вертикальних коротких прямих ліній на плічках і хвилястих на стінках, рядок скісних наколів або скісного рифлення прямими лініями, розташовані між гори-

зонтальними прямими, нанесеними на стінках (табл. 3, 22—24) — Зелена Липа (Тимошук 1982, рис. 6). Аналогічна орнаментція характерна і для горщиків інших територій Давньоруської держави (Моця і ін. 1997, с. 53; Петрашенко 1999, с. 140; 2005, с. 57—58).

У XII — першій половині XIII ст. через ринковий характер гончарного виробництва орнамент на тлі попереднього часу спрощується (табл. 3; рис. 5). Відтепер переважав орнамент з двох елементів. Особливістю кераміки цього часу є використання врізаних горизонтальних чи хвилястих ліній, розміщених на плічках. Часто цей візерунок розміщували смугами з однаковою або різною кількістю ліній через пев-

ні інтервали. Найпростіший вид орнаменту репрезентований горизонтальним рифленням на плічках з 1—4 ліній. В окремих випадках до нього додавали 1—3 хвилясті лінії. В одному випадку з внутрішнього боку вінця нанесена дрібна хвиляста лінія. Такий орнамент (табл. 3, 1—7) характерний для більшості виявлених на поселеннях фрагментів та цілих форм кераміки — Кулішівка, Ломачинці, Непоротово, Романківці, Боянчук, Бабин, Василів, Васловівці, Ленківці на Пруті та ін. (Малевакская, Раппопорт, Тимошук 1970, рис. 5, 3; 6, 27; Тимошук 1982, рис. 11, 2—6; Возний 1998, рис. 6; 2000, рис. 5, 5, 6, 12; Пивоваров, Чеховський 2000, рис. 23; 24).

Наступну доволі поширену групу репрезентовано поєднанням горизонтального рифлення в 1—6 ліній та хвилястих широких і вузьких ліній, розташованих на плічках і стінках горщиків, — Вікно, Мусорівка, Погорілівка, Репуженці, Магала, Припруття, Ленківці на Пруті, Непоротово та Василів (табл. 3, 8—13; див.: Малевакская, Раппопорт, Тимошук 1970, рис. 5, 7; 6, 3; Тимошук 1982, рис. 56, 1; Возний 1998, с. 83; 2000, рис. 5, 6; Пивоваров, Чеховський 2000, рис. 23; 24).

Окрім горизонтально-хвилястого орнаменту, на горщиках трапляються й інші елементи, що становлять наступну групу. Сюди можна віднести трикутні наколи зсередини вінця і смугу горизонтального рифлення на стінках (табл. 3, 14); аналогічні наколи на плічках і горизонтальне рифлення на стінках (табл. 3, 15); скісні насічки на шийці у поєднанні з трикутними на плічках і хвилястим рифленням на стінках (табл. 3, 16); скісні насічки зсередини вінця, хвилясті лінії на плічках і смуги горизонтального і хвилястого рифлення на стінках (табл. 3, 17); скісні насічки на плічках, хвиляста і три горизонтальні лінії на стінках (табл. 3, 18); смуга наколів зубчастим коліщатком на плічках і горизонтальна смуга з трьох ліній (табл. 3, 19); скісні насічки на вінцях і плічках (табл. 3, 20); подвійний ряд коротких скісних насічок на внутрішньому і зовнішньому зрізі вінця й плічках, розділені горизонтальною хвилястою лінією (табл. 3, 21); смуга нігтьових наколів на плічках (табл. 3, 22); ямки на плічках і подвійна зигзагоподібна лінія на стінках (табл. 3, 23). До рідкісних за орнаменту зразків відносяться стінки з Ленківецького поселення (табл. 3, 24), на яких лінії на плічках нанесені не паличкою, а гребінчастим інструментом, що утворює суцільну рифлену поверхню (Малевакская, Раппопорт, Тимошук 1970, с. 118, рис. 6, 6, 32; 7, 8—10; Возний 2000, рис. 5, 7, 10, 17). Аналогічні орнаменталь-

ні мотиви широко представлені на інших територіях Давньоруської держави (Малевакская 1969, рис. 2; Боровський 1976, с. 95; Пачкова, Петрашенко 1982, с. 59; Вільшанська 1988, с. 89; Джемджора 1993, рис. 5; 6; Шекун, Веремейчик 1999, с. 55—56; Кучинко 2002, рис. 24; 25; Винокур і ін. 2004, с. 36—37).

Для характеристики орнаменту кераміки X—XI ст. використано 90 фрагментів стінок, виявлених під час розвідок. Із них 20 орнаментовані, себто 22 %. Приблизно така ж картина простежена на поселеннях Канівського Подніпров'я. Так, на Григорівському поселенні кількість орнаментованого посуду в шарі X—XI ст. становила 20 % (Петрашенко 1999, с. 140).

Із 4700 уламків верхніх частин посуду XII — першої половини XIII ст. (1700 — з різних поселень, розвідки автора 2000—2005 рр.; 1600 — з Ленківців на Пруті, розкопки автора 1998—2002 рр.; 1400 — з Чорнівського феодального замку, розкопки автора 1988—1993 рр.) 2500 орнаментовані (1190 — з різних поселень, 1000 — з Ленківців на Пруті, 306 — з Чорнівки), що становить 53 %. Підрахунки для інших городищ і міст не зроблені, оскільки матеріал відсутній або автор не має до нього доступу. Відомо, що в Галиці під час розкопок знайдено 1219 фрагментів кухонних горщиків, але характеристика орнаментальних композицій у публікації не наведена (Пивоваров, Чеховський 2000, с. 42). Однак приблизно аналогічна картина щодо частки орнаментованих фрагментів зафіксована на інших поселеннях Давньоруської держави. Наприклад, у Гринчуку вона становила 68 % (Пачкова, Петрашенко 1982, с. 59).

Найкраще охарактеризована кераміка та її орнаменту з Чорнівського городища. Тут основним елементом узору на горщиках є врізна горизонтальна пряма лінія в 3—10 рядів (65 %), рідше — хвиляста (26 %) як елемент простого орнаменту, пряма і хвиляста лінії (5 %), скісні насічки й пряма лінія (3 %), скісні насічки на вінцях, пряма і хвиляста лінії (1 %) як елементи складних орнаментальних композицій. Скісні насічки на вінцях використовували як допоміжний елемент у складних орнаментах.

Спостерігаються відмінності в орнаменту горщиків різних типів. Найчастіше (83 %) трапляється пряма лінія на типі 1, хвиляста (84 %) — на типі 4 (Возний 1998, с. 83). Найчастіше орнаментовані плічка горщиків усіх типів (76 %), за ними слідує вінця (11 %), шийка (9 %) і денця (4 %). Аналогічні варіанти орнаментальних мотивів і співвідношення в розмі-

щенні орнаменту характерне для всієї Давньоруської держави. Приміром, на Григорівському поселенні орнамент розміщений на плічках 55 % горщиків (Петрашенко 2005, с. 72), на західному Поділлі найвживанішим був лінійний орнамент — 66,6 % (Ягодинська 2003, с. 181), на городищі Гринчук 93 % становить лінійно-хвилястий орнамент, а на Подолі у Києві — 95 % (Сагайдак 1991, с. 118; Пачкова, Петрашенко 1982, с. 59).

Вдалося простежити локальні особливості орнаментации кераміки. Для досліджуваної території, як і для Галицької землі в цілому, характерне поєднання прямих і хвилястих ліній, у той час як у Середньому Подніпров'ї трапляється поєднання прямих ліній і зерноподібних

елементів. Особливість галицької кераміки полягає також у технології її виготовлення. Як зазначають дослідники, горщики мають досить товсті стінки (від 0,5 до 1,0 см), поверхня їхня не відшаровується, вони добре випалені (Пачкова, Петрашенко 1982, с. 58). Там відсутній тонкостінний посуд і горщики з вушками, широко представлені в Середньому Подніпров'ї (Боровський 1976, с. 95).

Як видно, кераміка X—XIII ст. генетично продовжувала ранньослов'янську. В той же час, протягом XII — першої половини XIII ст., з'явилися нові форми та збільшився асортимент. Детально розроблена типологія кераміки дозволяє досить точно хронологізувати інші археологічні артефакти.

- Беляєва С.О., Кубишев А.І. Поселення Дніпровського Лівобережжя X—XV ст. (за матеріалами поселень поблизу сіл Комарівка та Озаричі). — К., 1995.
- Бобринский А.А. Древнерусский гончарный круг // СА. — 1962. — № 3. — С. 33—52.
- Боровський Я.Є. Археологічні дослідження в «городі» Ярослава // Археологічні дослідження стародавнього Києва. — К., 1976. — С. 85—107.
- Винокур І.С., Журко О.І., Мегей В.П. і ін. Літописний Губин XII—XIII ст. Болохівська земля. — К.; Кам'янець-Подільський; Старокостянтинів, 2004.
- Вільшанська О.Л. Дослідження давньоруських об'єктів на околицях с. Сокіл на Середньому Дністрі // Археологія. — 1988. — 61. — С. 85—90.
- Возний І.П. Чорнівська феодальна укріплена садиба XII—XIII ст. — Чернівці, 1998.
- Возний І.П. Ремісничка майстерня другої половини XII — першої половини XIII ст. з Ленківецького поселення // ПССІАЕ. — Чернівці, 2000. — Т. 1. — С. 91—107.
- Возний І.П. Археологічні дослідження на Ленківецькому поселенні в 2002 р. // ПССІАЕ. — Чернівці, 2005. — Т. 1(19). — С. 37—46.
- Воронин Н.Н. Древнее Гродно. — М., 1954 (МИА. — 41. — Т. 3).
- Гупало В.Д. Гончарные клейма Прикарпатья и Западной Волыни (опыт систематизации) // СА. — 1985. — № 4. — С. 236—242.
- Гупало В.Д. До питання про функціональне призначення гончарних клейм // МДАПВ. — 1995. — 6. — С. 233—238.
- Гуссаковский Л.П. Древнерусский город Орлов // КСИА АН СССР. — 1967. — 110. — С. 102—105.
- Джеджора О. Рятівні дослідження галицького підгороддя // Studia archeologica. — 1993. — 1. — С. 62—66.
- Івановська Л.К. Клейма та гончарні вироби XII—XIII ст. (за матеріалами Білоцерківської рятувальної археологічної експедиції 1996 р.) // Юр'ївський літопис. — 2007. — 6. — С. 117—121.
- Калюк О.П., Сагайдак М.А. Склад керамічної продукції XII ст. з київського Подолу // Археологія. — 1988. — 61. — С. 36—47.
- Каменецакая Е.В. Керамические клейма XI—XIII вв. из Смоленска // СА. — 1983. — № 2. — С. 244—247.
- Козловський А.О. Историко-культурный розвиток Південного Подніпров'я в IX—XIV ст. — К., 1990.
- Кучера М.П. Гончарные клейма из раскопок древнего Плеснеска // КСИА АН УССР. — 1960. — 10. — С. 118—123.
- Кучера М.П. Кераміка древнього Пліснеска // Археологія. — 1961. — 12. — С. 143—154.
- Кучинко М.М. X — середина XIV ст.: археологія та історія. — Луцьк, 2002.
- Малевская М.В. К вопросу о керамике Галицкой земли XII—XIII вв. // КСИА АН СССР. — 1969. — 120. — С. 3—14.
- Малевская М.В., Раппопорт П.А., Тимошук Б.А. Раскопки на Ленковецком поселении в 1967 г. // СА. — 1970. — № 4. — С. 112—127.
- Мансуров А.А. Старорязанские и бронзовые гончарные клейма // СА. — 1947. — 8. — С. 293—298.
- Михайлина Л.П. Населення Верхнього Попруття VIII—X ст. — Чернівці, 1997.
- Михайлина Л.П. Хронологія та періодизація старожитностей Райківецької культури // Археологічні студії. — Львів, 2003. — 2. — С. 121—131.

- Моця О.П., Орлов Р.С., Коваленко В.П. і ін. Поселення Х—XIII ст. біля с. Автуничі // Південноруське село IX—XIII ст. — К., 1997. — С. 34—69.
- Орлов Р.С. Школы художественной металлообработки «Русской земли» и племенные украшения (к социальной характеристике древнерусского ремесла) // Исследования социально-исторических проблем в археологии. — К., 1987. — С. 228—242.
- Орлов Р.С., Моця А.П., Покас П.М. Исследования летописного Юрьева на Руси и его окрестностей // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. (история и археология). — К., 1985. — С. 30—62.
- Пархоменко О.В. Поселение салтовской культуры у с. Жовтневое // Земли Южной Руси в IX—XIV вв. (история и археология). — К., 1985. — С. 84—95.
- Пастернак Я. Старий Галич. Археологічно-історичні дослідження у 1850—1943 рр. — Івано-Франківськ, 1998.
- Пачкова С.П., Петрашенко В.О. Вивчення кераміки давньоруського городища біля с. Гринчук // Археологія. — 1982. — 39. — С. 51—63.
- Петрашенко В.О. Давньоруське село за матеріалами поселення в Канівському Подніпров'ї // Археологія. — 1999. — № 2. — С. 114—144.
- Петрашенко В.А. Древнерусское село (по материалам поселений у с. Григоровка). — К., 2005.
- Пивоваров С.В. Середньовічне населення межиріччя Верхнього Пруту та Середнього Дністра (XI — перша половина XIII ст.). — Чернівці, 2006.
- Пивоваров С.В., Чеховський І.Г. На Дністрі на «Оукраине Галичской» (матеріали та дослідження Дністровської комплексної археологічно-етнографічної експедиції ЧДУ в селі Галиця Сокирянського району Чернівецької області). — Чернівці, 2000.
- Полубояринова М.Д. Русские люди в Золотой Орде. — М., 1978.
- Прищепя Б.А., Нікольченко Ю.М. Муравицьке городище. — Маріуполь, 2001.
- Рыбаков Б.А. Ремесло Древней Руси. — М., 1948.
- Розенфельдт Р.Л. Керамика // Древняя Русь. Быт и культура. — М., 1997. — С. 22—28.
- Рудий В.А. Давньоруські пам'ятки в межиріччі Віслюка і Сяну // Археологічні дослідження Львівського університету. — 1997. — 2. — С. 95—106.
- Сагайдак М.А. Давньокіївський Поділ: проблеми топографії, стратиграфії, хронології. — К., 1991.
- Седов В.В. Сельские поселения Центральных районов Смоленской земли. — М., 1960 (МИА. — 92).
- Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї. — К., 1975.
- Терський С.В. Лучеськ Х—XV ст. — Львів, 2006.
- Тимошук Б.О. Звіт про археологічні розвідки в с. Онут Заставнянського району Чернівецької області в 1965 р. // НА ІА НАНУ. — 1965/70.
- Тимошук Б.О. Давньоруська Буковина (X — перша половина XIV ст.). — К., 1982.
- Толочко П.П. Гончарное дело // Новое в археологии Киева. — К., 1981. — С. 284—300.
- Томенчук Б., Филипчук М. Буківна — літописний Биковен на Дністрі. Другий археологічний шар. VIII—XI ст. (матеріали розкопок 1987—1992 рр.). — Івано-Франківськ, 2001.
- Шекун О.В., Веремійчик О.М. Давньоруське поселення Ліскове. — Чернігів, 1999.
- Ягодинська М.О. Давньоруські клейма Західного Поділля // Археологічні студії. — Львів, 2000. — 1. — С. 283—296.
- Ягодинська М.О. Орнаментация давньоруської кераміки з пам'яток Західного Поділля // Археологічні студії. — К.; Чернівці, 2003. — 2. — С. 179—198.
- Comşa M. Cultura Materială veche Românească (Așezările din secolele VIII—X de la Bucov-Ploiești). — București, 1978.
- Minić D., Vukadin O. Srednjovekovni Stalać-Medieval Stalać. — Beograd, 2007.
- Spinei V. Moldova în secolele XI—XIV. — Chișinău, 1994.
- Teodor D. Creștinismul la est de Carpați de la origini și pînă în secolul al XIV- lea. — Iași, 1991.

Надійшла 02.02.2010

И.П. Возный

ТИПОЛОГИЯ КЛЕЙМ И ОРНАМЕНТАЦИЯ ПОСУДЫ С ТЕРРИТОРИИ МЕЖДУ ВЕРХНИМ СИРЕТОМ И СРЕДНИМ ДНЕСТРОМ (X — первая половина XIII вв.)

Рельефные знаки на доньях древнерусской посуды — так наз. гончарные клейма — известны давно. Попытки их классификации делались неоднократно. Однако единой более-менее унифицированной классификационной схемы пока не разработано. Предложенная типология клейм является первой попыткой систематизации знаков на доньях горшков с территории между Верхним Сиретом и Средним Днестром X—XIII вв. Она разработана на базе предложенной М.П. Кучерой и развитой В.Д. Гупало и М.О. Ягодинской типологии. Клейма разделены на

шесть групп на основе особенностей прорисовки отдельных знаков в различной компоновке. Группы распадаются на типы, в которых, в свою очередь, выделены виды и подвиды.

Группа А — клейма, состоящие из солярного знака в виде рельефного кольца. Она разделена на три типа (одинарное кольцо, два и три концентрические), а за дополнительными элементами (вписанными в середину или с внешней стороны) — на 12 видов и 9 подвидов.

Группа Б — клейма с солярным знаком в виде креста. Тут выделены два типа в зависимости от формы равно-раменного креста (из тонких рельефных коротких прямых отрезков и из расширенных на концах линий).

Группа В — солярный знак в виде свастики.

Группа Г — клейма, основу которых составляет квадрат. Его разновидность представлена квадратом с диагональными перекрещенными линиями в середине.

Группа Д — довольно редкие клейма в виде буквы кириллического алфавита, каждая из которых представляет отдельный тип (А, Ж, Е, Н, S, ω, Ч).

Группа Е — клейма, в виде так наз. знака Рюриковичей.

Группа К — клейма в виде геометрической фигуры семи типов: пятилучевая звезда; шестилучевая с вписанным в середину кругом; пятилучевая звезда, концы которой загнуты под прямым углом; 12-лучевая звезда; трилистник.

Группу Л составляют единичные экземпляры клейм — различные фигуры и отрезки: дуга, оканчивающаяся небольшими отростками; квадрат с ответвлением, отходящим в сторону.

Во второй части рассмотрена орнаментация посуды. Ее появление на горшках напрямую связано с применением гончарного круга. Анализ орнаментальных мотивов и места их размещения на керамике показал существенную разницу в зависимости от хронологии.

В X в. горшки орнаментированы от горловины до дна. Наиболее часто использовали волнисто-линейный орнамент — 94 % среди орнаментированной посуды. Остальные горшки украшены косыми насечками, ямками или ногтевыми вдавлениями.

В XII — первой половине XIII вв., в связи с рыночным характером производства гончарных изделий, орнамент в сравнении с предыдущим периодом упрощается. Преобладал узор из двух элементов. Особенностью керамики этого периода является использование врезанных горизонтальных или волнистых линий, размещенных на плечиках.

I.P. Voznyj

TYPOLOGY OF STAMPS AND ORNAMENTATION OF VESSELS FROM THE TERRITORY BETWEEN THE SYRET RIVER UPPER AND THE DNISTER RIVER MIDDLE REGIONS (the 10th c. — the first half of the 13th c.)

Relief marks on the bottoms of Ancient Rus pottery, so called potters' stamps, are known for a long time. Attempts to classify them are multiple. However, the single and more or less unified classification scheme still has not been developed. The proposed typology of stamps is the first attempt to systemize marks on the bottoms of the vessels from the territory between the Syret River upper and the Dnister River middle regions in the 10th—13th c. It is developed based on the typology proposed by M.P. Kuchera and improved by V.D. Hupalo and M.O. Yahodynska. Stamps are divided into six groups according to peculiarities of drawing of certain marks in various combinations. Groups include types in which kinds and sub-kinds are singled out in their turn.

Group A includes stamps made of solar sign in the form of a relief ring. It is divided into three types (single ring, two and three concentrated rings), and into 12 kinds and 9 sub-kinds by the additional elements (inserted inside or outside).

Group Б, stamps with solar signs in the form of a cross. Here two types are determined according to the form of a Greek cross (of thin relief short and straight pieces and of lines with widen endings).

Group В consists of a solar sign in the form of swastika.

Group Г includes stamps with a square in their base. Its variety is a square with diagonal crossed lines in the centre.

Group Д, quite rare stamps in the form of letters from Cyrillic alphabet, each of which is a separate type (А, Ж, Е, Н, S, ω, Ч).

Group Е contains stamps in the form of so called sign of Rurik Dynasty.

Group К, stamps in the form of geometrical figure of seven types: pentagonal star, six-pointed star with the circle inscribed in the centre; pentagonal star points of which are bent at a right angle, 12-pointed star, and shamrock.

Group Л consist of single examples of stamps, various figures and sections: arc with small outgrowths at the ending, square with outshoot pointed away.

At the second part of the article ornamentation on the vessels is considered. Its appearance on the pots is directly related to the usage of potter's wheel. Analysis of ornamental motifs and places of their location on ceramics showed a significant difference depending on chronology.

In the 10th c. pots were ornamented from the neck to the bottom. The most often wavy and lined ornament was used: 94 % among ornamented vessels. Other pots are decorated with slanting incisions, hollows or depressions made by nails.

From the 12th c. to the first half of the 13th c., because of production of earthenware for market, the ornament simplified comparing to the previous period. The pattern consisting of two elements prevailed. Peculiarity of ceramics of this period is the usage of cuts in horizontal or wavy lines situated on shoulders.

ЗНАРЯДДЯ ЗЕМЛЕРОБСТВА КІНЦЯ I тис. до н. е. — I тис. н. е. Порівняльний аналіз*

Зроблено спробу узагальнити матеріали, що свідчать про рівень розвитку рільництва в період від кінця I тис. до н. е. до кінця I тис. н. е. на території сучасної України. Виявлено місцеві корені та привнесені елементи у комплекс знарядь давніх рільників від виникнення ранньослов'янських археологічних культур до утворення Київської Русі.

К л ю ч о в і с л о в а: територія України, слов'яни, Київська Русь, знаряддя для обробки ґрунту, збирання і переробки врожаю.

Історія досліджень давніх знарядь рільників налічує близько століття. Розглянуто питання класифікації окремих видів знарядь, їхній розвиток тощо (історіографію див.: Горбаненко 2007, с. 5—25). Дещо більше уваги специфічному питанню формування комплексу господарчо-побутового інвентарю за ранньослов'янських часів приділено Р.С. Мінасяном (Минасян 1980). Проте власне складання комплексу знарядь носіїв археологічних культур, що за традицією відносяться до ранньослов'янських часів (Славяне... 1990), предметом окремого дослідження ще не було. Між тим, тема доволі важлива для розуміння процесів розвитку рільництва.

Рільничі знаряддя свідчать про значні зміни основних складових галузі, що відбувалися разом зі змінами археологічних культур. За якісно нову точку розвитку рільництва на території сучасної України слід вважати появу на зламі тисячоліть наральників (поенешті-лукашівська та зубрицька культури). Наступний етап бурхливого розвитку пов'язаний з появою черняхівської та синхронних їй київської і вельбарської культур, культури карпатських курганів (III ст.). Надалі зі зникненням цього яскравого явища (середина I тис.) помітний деякий спад у розвитку рільництва. Кінцевий етап, що призвів до завершення становлення технічної основи рільництва Давньої Русі, розпочався на зламі VII—VIII ст.

Культури кінця I тис. до н. е. — початку I тис. н. е.

Матеріали рільництва цього часу представлені незначним асортиментом знарядь. Відомі зернотерки, серпи з різними типами кріплен-

ня, наральники і жорна. Однак зауважимо, що вони представлені одиничними екземплярами, що слід враховувати для аналізу розповсюдженості і застосування знарядь (рис. 1).

Зернотерки мають доволі сталу (хоча й аморфну в межах класифікації одноручні/дворучні) форму. Аналогії відомі зі скіфських часів і раніших матеріалів. Доволі прості у виготовленні знаряддя знаходять мало не на кожній пам'ятці. Час від часу через розмаїття форм окремі частини, як, приміром, верхні камені (розтирачі), взагалі не підлягають достеменній ідентифікації. Аналогічно, не завжди можна розпізнати у фрагментах каменів і нижні частини зернотерок (плити). Тим не менше, невід'ємними ознаками визначення зернотерок є тверді породи каменю. У кращих випадках можна помітити деяку спрацьованість. Ідеальний для ідентифікації варіант — знахідка обох частин зернотерки в комплексі. Оскільки форми зернотерок мало різнилися протягом усього періоду їх побутування, час від часу виникають проблеми з датуванням знахідок, що може бути вирішено тільки завдяки їх виявленню в датованих комплексах.

На пам'ятках кінця I тис. до н. е. — початку I тис. н. е. доволі розповсюджені знаряддя для збирання врожаю — серпи. На території України вони знайдені на пам'ятках зарубинецької та поенешті-лукашівської культур. Зважаючи на кількість знахідок та їхню розповсюдженість, можна стверджувати, що ці знаряддя були відомі повсюдно. Майже всі серпи слабковигнуті. За способом кріплення, це гачкові, втулкові (та проміжний між першим і другим варіант), стовпчикові і поодинокі з черешком, що продовжує лінію леза (рис. 1).

Наральники (лише вузьколопатеві) знайдені на поселеннях Круглик поенешті-лукашівської культури (Пачкова 1974, с. 34, рис. 18) та Майдан-Гологірський зубрицької культури (Циги-

* Статтю підготовлено в ході роботи над темою «Землеробство давніх слов'ян (кінець I тис. до н. е. — I тис. н. е.)», виконану спільно з Г.О. Пашкевич.

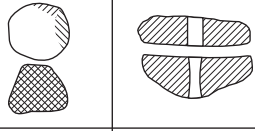

Культура	Наральники	Серпи				Знаряддя для переробки врожаю	
		гачкові	втулкові	стовпчикові	черешкові з руків'ям, що продовжує лінію леза	зернотерки	жорна
Зарубинецька							✓
Зубрицька							
Поєнешті-лукашівська					5 см 	✓	
Липицька						✓	✓

Рис. 1. Порівняльна таблиця знарядь рільників кінця I тис. до н. е. — початку I тис. н. е. з території України (тут і далі: ✓ — є згадки в літературі; масштаб дано для залізних знарядь)

лик 1975, с. 120; Козак 2008, рис. 31, 2). Обидві пам'ятки локалізовані на Правобережній Україні, ближче до її західних кордонів. Імовірно, такі знаряддя все ж були нечисленні для того періоду. Вони досі невідомі на зарубинецьких пам'ятках, що, мабуть, вказує на обмежений ареал їхнього розповсюдження, до якого зарубинецька культура не входила. Крім того, обидва наральники мають незначні розміри. Отже, у цьому випадку слід говорити, що вони мали лише допоміжне значення і не можуть вказувати на широке їх розповсюдження.

Жорна — відомі одиничні їх знахідки з поселень зубрицької, липицької та зарубинецької культур (Цигилик 1975, с. 126; Козак 2008, рис. 31, 3, 4). Отже, вони не набули значного розповсюдження. Водночас знахідки їх доволі важливі. Як і наральники, жорна знайдені переважно на заході України.

Отже, зернотерки широко побутували до появи археологічних культур кінця I тис. до н. е. Аналогічно і серпи схожих форм та пропорцій добре відомі за матеріалами скіфського часу. А от наральники (одиничні екземпляри) вперше на території України з'явилися лише в старожитностях поєнешті-лукашівської та зубрицької культур. Жорна відомі тільки з поодиноких пам'яток зубрицької, липицької та зарубинецької культур. Ці рідкісні знахідки тягнуть

до західних кордонів сучасної України, вказуючи на те, що вони були запозичені, найвірогідніше, від західних сусідів.

Археологічні культури другої чверті I тис.

У другій чверті I тис. асортимент рільничих знарядь урізноманітнівся. Відомі наральники, чересла, мотички, серпи, коси-горбуші та кільця для їх кріплення, зернотерки, ступи і жорна (рис. 2). Найбільше таких знахідок походить з пам'яток черняхівської культури, однак аналогічні знаряддя трапляються вряди-годи і в інших культурах.

Значно збільшився асортимент наральників найрізноманітніших типів. На пам'ятках черняхівської культури їх нараховується близько 30 (Шишкін 1999; Ioniță 1994). Це вузьколопатеві, наральники з незначними плечиками, широколопатеві; з'являються форми із незначною асиметрією. З пам'яток культури карпатських курганів та вельбарської походить по одному наральнику, з пам'яток київської культури — декілька, ймовірно, вузьколопатевих або наральників з незначними плечиками. Інша важлива деталь — чересла — відома лише в черняхівській культурі.

Знаряддя для вторинного обробітку ґрунту репрезентовані залізними наконечниками

Культура	Деталі знарядь для обробітку ґрунту			Знаряддя для збирання врожаю				
	наральники	чересла	мотички	гачкові	втулкові	стовпчикові	черешкові	
							з руків'ям, що продовжує лінію леза	з відігнутих руків'ям
Київська								
Черняхівська								
Культура карпатських курганів								
Вельбарська	✓							

Рис. 2. Порівняльна таблиця знарядь другої чверті I тис. з території України

на мотики. Вони відомі лише з черняхівських пам'яток. Донедавна дослідники, співставляючи різні знаряддя різних періодів I тис., не були певні щодо існування мотичок у другій чверті I тис. (Довженок 1970). Зараз їх відомо кілька різних розмірів та збереженості. Мабуть, вони ще не набули значного розповсюдження.

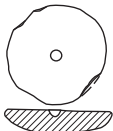

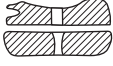
Серпи добре відомі серед матеріалів другої чверті I тис. Знову ж таки, найбільша їх кількість походить з черняхівських пам'яток. Також вони є і в культурі карпатських курганів (поодинокі екземпляри), і в київській. Для всієї території України на той час притаманні серпи, відомі за попередніми культурами. Це слабко-вигнуті зразки з різними типами кріплення до руків'я. Деякі серпи вирізняються більшим вигином леза. Такі екземпляри відомі з черняхівських і київських пам'яток. В останній Р.В. Терпиловський вважає їх черняхівським імпортом (Терпиловський 1984, с. 62—63). Інше нововведення, що привертає увагу, це якісно новий тип прикріплення руків'я до серпа. З'явилися перші серпи з черешковим типом кріплення, відігнутих від лінії леза. Вони розповсюджені в західному ареалі черняхівської культури. Схожий серп знайдено також на пам'ятці культури

карпатських курганів. Однак жодної аналогічної знахідки в старожитностях київської культури досі немає.

Інший тип, що умовно є знаряддям для збирання врожаю, — коси-горбуші — також з'явився разом з черняхівською культурою. Як і серпи з черешковим типом кріплення і відігнутих руків'ям, вони були розповсюджені в західній частині її ареалу. В матеріалах синхронних культур коси-горбуші не виявлені.

Знаряддя для переробки врожаю того періоду представлено всіма трьома видами — зернотерками, ступами та жорнами. Зернотерки знаходяться дуже часто. Кам'яні ступки вперше було знайдено на пам'ятках черняхівської культури. Відомі обидві їх форми. На поселенні Кам'янка-Анчекрак виявлені пристрої, інтерпретовані як ножні ступи (Магомедов 1987, рис. 29). Також відома ручна кам'яна ступа (Раевский 1955, рис. 1, 11). Обидві знахідки походять з пам'яток Північно-Західного Причорномор'я, де каміння широко використовувалося для будівництва та інших потреб. Що ж до жорен, то вони на той час були розповсюджені на всій території України. Зі знахідок легких ручних ротаційних жорен лише жорна з Глибокої культури карпатських

Знаряддя для переробки врожаю				
коси-горбуші	зерно-терки	ступи		жорна
		ножні	ручні	
				
		✓		
				
5 см				

курганів (Вакуленко 2004, с. 206, рис. 14, 7, 8) достеменно можна інтерпретувати як досконаліші за черняхівські та київські.

Отже, аналіз комплексу знарядь другої чверті I тис. показує, що тоді з'явилися всі можливі форми наральників. Цікаво, що у носіїв культури карпатських курганів відомий лише широколопатовий асиметричний наральник, а в носіїв київської культури — ймовірно, лише вузьколопатові наральники. Цікаво й те, що і серед черняхівських матеріалів з території Лівобережної України широколопатові наральники невідомі. Поодинокі знахідки мотичок (також відомі лише із західніших пам'яток), на наш погляд, поки що не можна вважати закономірними, а не випадковими. Привертають увагу серпи з більшим вигином леза та відомими раніше типами кріплення. Це вказує на розвиток цих знарядь на місці. Поряд з ними в західній частині ареалу і в культурі карпатських курганів знайдено серпи з досконалішим типом кріплення — відігнутих черешком. Навряд чи можна вважати, що ця форма утворилася завдяки еволюції відомих раніше серпів з черешком на одній лінії з лезом. Окрім того, не всі черешкові серпи з досконалішим кріпленням мали кращі пропорції. Отже, вірогідно, серпи з таким типом кріплення не виникли на місцевій основі, а були привнесені.

Незрозуміле походження кіс-горбуш. З одного боку, вони відомі лише в західній частині черняхівського ареалу, що може вказувати на шлях розповсюдження цієї форми, з іншого — серпи цілком могли еволюціонувати в коси-горбуші самостійно на цій території. Жорна, що походять з черняхівських пам'яток та київських (як імпорт чи запозичення), мають доволі примітивну будову. На європейському континенті до цього часу вже існували прогресивніші форми (Минасян 1978).

Археологічні культури третьої чверті I тис.

Загальний занепад чи «варваризація» культур третьої чверті I тис. відповідним чином позначилася на всіх галузях господарства носіїв колочинської, праської та пенківської культур. Рільничі знаряддя надзвичайно рідкісні для того часу. Та все ж усі відомі раніше знаряддя знайдені і на пам'ятках третьої чверті I тис. Зараз відомо п'ять наральників, одне знаряддя, яке можна інтерпретувати як чересло, кілька мотичок, серпи, коси-горбуші та кільця для їх прикріплення, зернотерки, ступа і жорна (рис. 3).

Незначна кількість наральників, тим не менше, представляє всі форми, за винятком, хіба що, асиметричних. Наральники невідомі на колочинських пам'ятках. Усі вони виявлені в лісостеповій смузі. За одним череслом не можливо робити якісь висновки. Ймовірно, подальші дослідження виправлять цю ситуацію. Зараз же доводиться констатувати, що в кількісному відношенні рільничих знарядь менше, ніж у попередній чи наступний періоди. Поодинокі знахідки мотичок походять лише з пенківських пам'яток.

Знаряддя для збирання врожаю представлені серпами з усіма типами кріплення. Нами нараховано 10 пам'яток зі знахідками серпів, більшість яких відноситься до пенківської культури. Так само незначною кількістю представлені коси-горбуші. Вони виявлені переважно на пенківських пам'ятках; дві походять з праських матеріалів; кілька незначних фрагментів, що можуть бути частинами кіс-горбуш, — з пам'яток колочинської культури.

Відомі знахідки усіх видів знарядь для переробки врожаю.

Археологічні культури останньої чверті I тис.

Для останньої чверті I тис. відомі всі види рільничих знарядь. На знаряддях для первин-

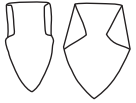

Культура	Деталі знарядь для обробітки ґрунту			Знаряддя для збирання врожаю				
	наральники	чересла	мотички	гачкові	втулкові	стовпчикові	серпи	
							черешкові	
з руків'ям, що продовжує лінію леза	з відігнутих руків'ям							
Празька								
Пеньківська								
Колочинська								

Рис. 3. Порівняльна таблиця знарядь третьої чверті I тис. з території України

ного обробітку ґрунту використовували наральники різноманітних типів і втулкові та черешкові чересла. Для вторинного обробітки ґрунту використовували втулкові та провушні мотички. Збирання врожаю провадили серпами, відомі також коси-горбуші. Для переробки врожаю використовували зернотерки, ступи та легкі ручні ротаційні жорна. Знахідки усіх перерахованих знарядь доволі розповсюджені на всій території України (рис. 4).

Вузьколопатеві наральники, з незначними плечиками, широколопатеві, а також асиметричні відомі на пам'ятках волинцевсько-роменської та райковецької культур. Вони розповсюджені майже на всій території культур останньої чверті I тис. Отже, розмаїття форм залежало від місця їхнього використання, а не від технічних можливостей їх виготовлення. Можливо, лише деякі форми, що максимально наближаються до лемешів (з городища Мохнач і Хотомеля) були запозичені від носіїв інших культур. Також пропорційно розповсюджені чересла з черешковим та втулковим типом кріплення.

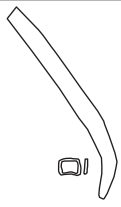
Заслуговує на увагу той факт, що з волинцевсько-роменських пам'яток походить дещо більше залізних деталей від орних знарядь, хоча

кількість пам'яток, де вони були знайдені, в обох культурах приблизно однакова. Можливо, це пояснюється співвідношенням досліджених пам'яток цих культур. Так чи інакше, впевнено можна стверджувати, що до кінця I тис. були відомі всі типи наконечників і чересла.

З огляду на кількість знахідок не викликає жодних сумнівів широке застосування мотик; наконечники до них походять з 14 пам'яток обох культур. Співвідношення між кількістю пам'яток зі знахідками мотичок, як і частин знарядь для первинного обробітки ґрунту, на користь волинцевсько-роменської культури.

Окрім звичайних втулкових мотичок, з'являється нова, простіша в застосуванні (але не у виготовленні) провушна форма, що виконувала ті ж функції. На сьогодні їх відомо небагато — по одній мотичці з городища Водяне волинцевсько-роменської культури (Колода, Горбаненко 2004, рис. 3, 7) і Монастирка (Максимов, Петрашенко 1988, рис. 74) та городища Єкімауци (Федоров 1953, рис. 51, 4) райковецької культури.

З 24 пам'яток обох культур відомо понад 80 серпів та їхніх фрагментів. За такої кількості цілком очевидно, що чисельно переважає досконаліша за сукупністю ознак форма. На

коси-горбуші	Знаряддя для переробки врожаю		
	зернотерки	ступи	жорна
	✓		✓
	✓		
♯ ?			✓

цьому тлі чітко помітно, що деякі серпи, заховані до матеріалів останньої чверті I тис., імовірно, раніші. Також набули широкого розповсюдження і коси-горбуші, фрагменти, кільця та цілі екземпляри яких виявлені на 11 пам'ятках.

Знаряддя для переробки врожаю також представлені усіма відомими різновидами — зернотерки, ступи та легкі ручні ротаційні жорна. Якщо впродовж останніх років у результаті цілеспрямованих пошуків доведено широке розповсюдження зернотерок у носіїв волинцевсько-роменських традицій (Горбаненко 2007, с. 50—53), то для райковецької культури вони відомі лише з чотирьох пунктів. Пов'язано це, найімовірно, не з відсутністю зернотерок у райковецького населення, а недостатньою увагою до таких невиразних знарядь. Варто додати, що жорна також не завжди згадуються в публікаціях результатів досліджень пам'яток, для яких такі знахідки є буденне явище. Ще рідше можна знайти ілюстрації легких ручних ротаційних жорен або їхніх фрагментів, на що свого часу звернув увагу Р.С. Мінасян під час розробки класифікації поставів Східної Європи (Мінасян 1978). Також маловиразними, а отже такими, що рідко потрапляють до публікацій, є й тов-

качі до ступ. Нам відомий лише один екземпляр, що походить з городища Мохнач (роменського часу). Однак використання таких пристроїв попередниками та за етнографічних часів (Зеленин 1991, с. 116—118) не лишає сумнівів щодо їхнього побутування. Такі вироби, можливо, не збереглися до нашого часу, якщо були з дерева, як за етнографічних часів (Зеленин 1991, с. 116).

Отже, весь розглянутий комплекс знарядь обох культур останньої чверті I тис. демонструє абсолютну ідентичність. Незначні локальні розбіжності в деяких формах, імовірно, можна пояснити впливом сусідів — носіїв інших культур. Так, в інфільтраційній зоні волинцевсько-роменських та салтівських старожитностей привертає увагу комплекс залізних деталей для плуга, знайдений на городищі Мохнач (Колода 2000), та масивні ручні ротаційні жорна з городища Водяне. Обидві ці знахідки за формою та масивністю мають найближчі аналогії в матеріалах салтівської культури, а не волинцевсько-роменської чи райковецької.

Хронологічний порівняльний аналіз

З комплексу знарядь початкового етапу (рис. 5, 6) не викликає сумніву місцеве походження серпів з усіма відомими на той час типами кріплення. Такі серпи існували на території Європи і в західніших регіонах. Так, фрагменти серпів, цілком характерних для скіфського часу і потім для носіїв зарубинецької культури, були розповсюджені на рубежі ер у Потиссі (Котигорошко 1995, с. 38, рис. 15, 19, 20). У Галіш-Ловаччі виявлені серпи різної форми, також прикметні для вказаних старожитностей (Бідзіля 1971, с. 52, рис. 13). Звідти походять і численні зернотерки різних форм (Бідзіля 1971, с. 53, 55).

Інші два відомі на той час типи знарядь — наральники і жорна — аналогій у попередніх культурах не мають. Зважаючи на територію знахідок, імовірно, слід говорити про запозичення їх від західних сусідів. Тут варто нагадати, що найперші наконечники на знаряддя для первинного обробітку ґрунту з'явилися на території України наприкінці I тис. до н. е. Йдеться про Галіш-Ловачку, де виявлено 31 наральник видовженої форми (Бідзіля 1971, с. 48—51, рис. 10—12). В.І. Бідзіля розділив їх на дві групи. Пам'ятка за хронологією та культурною належністю виходить за межі нашого дослідження. Окрім того, п'ять наральників відомо зі скарбів з Клячанова та Петнехазе (фракійці і кельти) і дещо пізні-

Культура	Деталі знарядь для обробітку ґрунту					
	наконечники на орні знаряддя		чересла		мотички	
	наральники	леміші	черешкові	втулкові	втулкові	провушні
Волинцевсько-роменська						
Райковецька						

Рис. 4. Порівняльна таблиця знарядь останньої чверті I тис. з території України

ше — на зламі тисячоліть (Котигорошко 1995, с. 18, 38, рис. 15, 52).

Поблизу дакійського святилища I ст. Сармізегетуса (Румунія) на поселенні виявлено майстерні з виробництва залізного інвентарю, де знайдено понад 400 виробів, зокрема й наральники (Федоров, Полевой 1973, с. 142—143).

Наконечники на орні знаряддя були відомі й доволі широко розповсюджені в Європі ще наприкінці I тис. до н. е. На території України серед матеріалів культур слов'янського кола вперше вони з'являються на західних пам'ятках. І певна схожість форм наральників (видовжена) з Галіш-Ловачки і Круглика (більшою мірою) та Майдану Гологірського (дещо менше) може дати уяву про час та місце проникнення наральників на територію сучасної України в ареали розповсюдження поенештілукашівської та зубрицької культур.

Жорна на території Європи вперше з'явилися в середині I тис. до н. е., у V—IV ст. до н. е. — в містах Північного Причорномор'я (Пономарев 1955, с. 59—63). На території сучасних Чехії і Словаччини ручні ротаційні жорна відомі з латенських часів на млинах, що в окремих місцях Європи збереглися донині. Такі центри виробництва відомі, наприклад, в Чехії поблизу м. Пардубіце та в Словаччині в районі м. Штявниці (Филип 1961, с. 107, 115, 179, рис. 48).

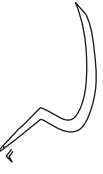

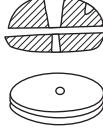

Територіально найближчі аналогії жорнам, знайденим на зубрицькій пам'ятці Пасіки-

Зубрицькі, відомі з Галіш-Ловачки, а також з Новоклинового. Верхні камені мали наскрізний отвір і паз, що його перетинає (Бідзіля 1971, с. 53, 55).

Отже, прогресивні нововведення, що прийшли на територію сучасної України з західних просторів, за час існування культур кінця I тис. до н. е. — початку I тис. н. е. не встигли набути широкого розповсюдження.

У наступний період (черняхівська та синхронні їй київська, вельбарська і культура карпатських курганів) відомі раніше види знарядь продовжують існувати і розвиватися в інші форми. Йдеться про всі різновиди серпів, відомі за попередніми культурами, та зернотерки. Водночас з'являються абсолютно нові знаряддя. До них, безперечно, відносяться чересла та мотички. Проміжною групою можна назвати знаряддя, прототиби яких були відомі раніше на цих територіях. До таких належать наральники, черешкові серпи з відігнутих руків'ям, коси-горбуші, жорна. Можливо, *ручні ступи* також раніше були в ужитку, але, виготовлені з дерева, до наших днів не збереглися. *Ножні ступи* могли мати за прототип ручні аналоги або були привнесені ззовні — зараз це встановити складно.

Отже, варто розглянути інші знаряддя, що могли розвинутися на місцевій основі. Обидва камені жорен з Пасік-Зубрицьких мають наскрізний отвір і, за класифікацією Р.С. Мінасяна, відносяться, ймовірно, до групи I. У той же

Знаряддя для збирання врожаю					Знаряддя для переробки врожаю			
серпи					коси-горбуші	зерно-терки	ступи	жорна
гачкові	втулкові	стовпчикові	черешкові					
			з руків'ям, що продовжує лінію леза	з відігнутих руків'ям				
								
								

час для другої чверті I тис. характерними були жорна групи II (Минасян 1978). Єдиний винаток для того часу, який можна встановити за публікаціями, — жорна з поселення культури карпатських курганів Глибока, що відносяться до групи I. Отже, ймовірно, жорна другої чверті I тис. в основному були запозичені ззовні.

У Малій Копані (рубіж ер) виявлено масивні жорна (Котигорошко 1995, с. 30, рис. 11, 1, 2). Верхній камінь дещо схожий на знахідку з поселення Глибока. За часів пшеворської культури жорна на території Польщі набувають широкого розповсюдження (Prahistoria... 1981, s. 320—322). Датуються вони доволі широко — від I ст. до н. е. до VI ст. н. е. Відомі і жорнові камені з наскрізним отвором і з заглибленням у нижньому камені (Wielowiejski 1960, s. 121—124, гус. 43—46), що притаманно черняхівським виробам.

Наральники різних типів на території Правобережної України і Молдови виявлені в значній кількості. Зауважимо, що на Лівобережній Україні для того часу відомі, мабуть, лише вузьколопатеві наральники. Це знову вказує на їхнє залучення ззовні, а не на розвиток на місці. Розглядаючи матеріали римського часу Східної та Західної Європи, стають зрозумілі шляхи проникнення інновацій на територію сучасної України.

Деякі дослідники вважають, що витоки орних традицій носіїв черняхівської культури варто шукати в провінційно-римському світі (Іониță

1994). У Братиславі (Словаччина) відома знахідка широколопатевого наральника, датована I ст. (Beranová 1980, s. 136, обр. 49, 3). На території Польщі вони з'являються за часів пшеворської культури — Ярунів Вонсош, Гури, Тропишов, Іголомя, Зофіполе, Гута-Могила та ін. (Кухаренко 1969, с. 110). На той час були відомі наральники всіх форм — вузьколопатеві, з невеликими плечиками, широколопатеві. Їхня довжина не більша за 25 см. Широколопатеві наральники, схожі за формою та пропорціями на черняхівські — Нова Гута-Могила, Топорова (Польща), з'явилися, на думку дослідників, у результаті безпосередніх контактів з кельтами (Hensel 1973, s. 374—375, гус. 320). Аналогічний польським широколопатеvim наральникам і зразок, знайдений в Так-Фьовенпушта в Паннонії (Wielowiejski 1960, s. 144—147, гус. 52—54; 55). Широколопатеvim наральник походить з матеріалів пізньоримського часу Букурешті-Лакул в Мунтенії (Vichir 1984, pl. 8, 1), такі відомі з Братей-Сідіу та з Бейцені-Яси і Бушулук-Яси у Північному Подунав'ї (Федоров, Полевой 1973, с. 279, рис. 3; Teodor 1996, fig. 8, 9; 9, 5, 6). Такі ж наральники, за свідченнями М. Беранової, використовувались і варварським населенням Галлії, Британії і Германії (Beranová 1980, s. 113—114).

Чересла на зламі тисячоліть також відомі з західніших територій. Одне було в скарбі з Петнехазе кінця I тис. до н. е. (Котигорошко 1995, с. 18). Відомі вони і за знахідкою з поселення поблизу дакійського святилища I ст. Сармізетгуса (Фе-

доров, Полевой 1973, с. 142—143, фото). Серед кельтських матеріалів чересла відомі в Болгарії (Beranová 1980, s. XIV—XV); початком III ст. датується знахідка з Победім-Бруновце (Beranová 1980, s. XXIII). У IV—V ст. черешкові чересла побутували в Польщі (Wielowiejski 1960, s. 145, рис. 52).

Отже, вірогідно, наконечники різноманітних форм та чересла потрапили на територію сучасної України від західних сусідів і розповсюджувалися поволі. Цим же можна пояснити і той факт, що на території Лівобережної України знахідки інших, окрім вузьколопате-вих, наральників невідомі, оскільки їх прототи-пи потрапили на територію України раніше на чверть тисячоліття.

Коси-горбуші та кріплення до них ранішого часу є в Галіш-Ловачці, звідки походять й інші

рільничі знаряддя (Бідзіля 1971, с. 52—53, рис. 14; 15). Тим не менше, навряд чи можна розглядати цю пам'ятку як пункт поширення кіс-горбуш у черняхівському ареалі, оскільки між ними існує хронологічна лакуна. Схожі за формою та про-порціями знаряддя для збирання врожаю існува-ли за часів зарубинецької культури (рис. 5, 6).

Інший варіант — запозичення ззовні. Коси-горбуші знайдені серед реманенту майстерні з виробництва залізного інвентарю на посе-ленні поблизу дакійського святилища Сармі-зегетуса (Федоров, Полевой 1973, с. 142—143, фото). Одна добре вціліла відома з кельтської пам'ятки Нова Гута Краківського повіту (Ку-харенко 1969, табл. 45, 5). II—IV ст. датуються знахідки з Верхньої Визниці у Польщі (Коти-горошко 1995, рис. 24, 18) і могильника побли-

Рис. 5. Порівняльна таблиця знарядь кінця I тис. до н. е. — кінця I тис. н. е. з території України

Період	Деталі знарядь для обробітку ґрунту					
	наконечники на орні знаряддя		чересла		мотички	
	наральники	леміші	черешкові	втулкові	втулкові	провушні
Кінець I тис. до н. е. — початок I тис. н. е.						
Друга чверть I тис.						
Третя чверть I тис.						
Остання чверть I тис.						

зу с. Братей (Федоров, Полевой 1973, с. 279, рис. 2).

Отже, у цьому випадку, можливо, слід говорити про те, що коси-горбуші виникли на місцевій основі під впливом зовнішнього імпульсу.

На правобережних пам'ятках черняхівської культури і культури карпатських курганів трапилися *черешкові серпи з відігнутих руків'ям*. У попередніх культурах і власне в матеріалах другої чверті I тис. відомі черешкові серпи з руків'ям, що продовжує лінію леза. Отже, вони могли бути підґрунтям, на якому й виникла така досконаліша форма. Однак ці серпи, окрім архаїчного типу кріплення, мали також старі форми. Тому важко стверджувати, що на їхній основі могла виникнути досконаліша форма серпів — черешкові серпи з відігнутих руків'ям другої чверті I тис.

Тому ці знаряддя також слід зарахувати до імпортованих з інших регіонів, зважаючи на територію знахідок, а також широкі аналогії в матеріалах західних сусідів. Уперше серп з відігнутих руків'ям з'явився наприкінці I тис. до н. е. на поселенні Галіш-Ловачка (Бідзіля 1971, с. 52, рис. 13, 5). Незважаючи на досконалий тип кріплення, пропорції цього серпа ще недосконалі.

У римському таборі Бумбешти на південних схилах Карпат (I—II ст.) знайдено черешковий серп розвинених пропорцій (Федоров, Полевой 1973, с. 181, рис. 6). У Мунтенії черешкові серпи походять з поселень пізньоримського часу (Vichir 1984, pl. 8, 2, 6, 10, 11), але поряд з ними є й фрагменти старих форм з черешком в одну лінію з лезом (Vichir 1984, pl. 8, 8, 9). У Трансильванії (могилище поблизу с. Братей) також зна-

Знаряддя для збирання врожаю					Знаряддя для переробки врожаю				
серпи					коси-горбуші	зерно-терки	ступи		жорна
гачкові	втулкові	стовпчикові	черешкові				ножні	ручні	
			з руків'ям, що продовжує лінію леза	з відігнутих руків'ям					
							✓		

5 см

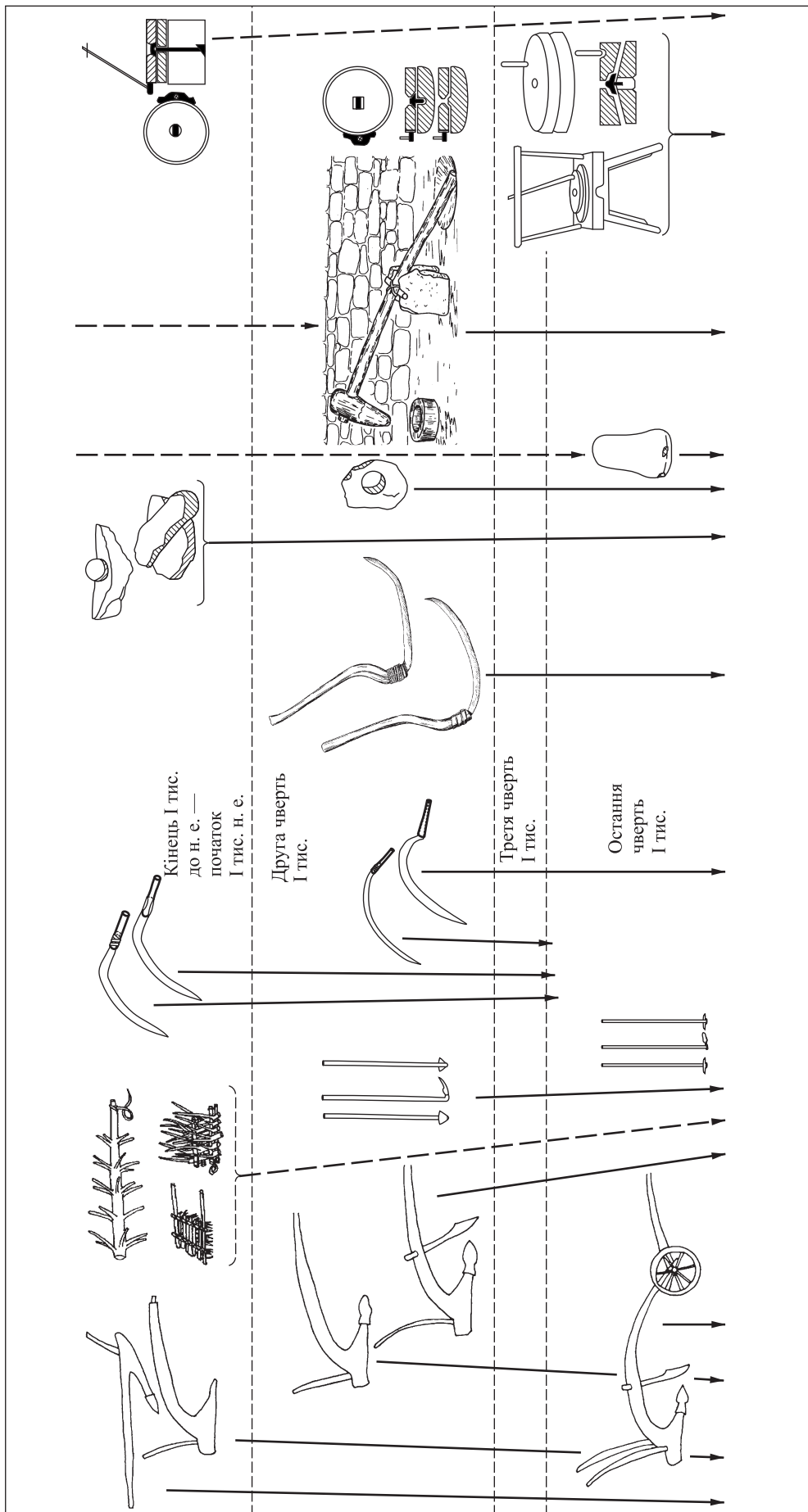

Рис. 6. Реконструкція знарядь кінця I тис. до н. е. — кінця I тис. н. е.

йдено серп з відігнутих черешком (Федоров, Полевой 1973, с. 279, рис. 3). Серпи з аналогічним типом кріплення (IV ст.), проте не дуже розвинені, походять з Братей-Сідіу, Північне Подунав'я (Teodor 1996, fig. 8, 4—7, 8).

До безперечно імпортованих форм відносяться *мотички*. Прототипи цим знаряддям на досліджуваній території невідомі. Усі без винятку аналогії є на західних просторах. Одні з перших знахідок походять з Сармізетуси (Федоров, Полевой 1973, с. 142—143, фото). У Польщі від пізньолатенського та пізньоримського часів доволі широко відомі тесламотички, загальна довжина яких коливається від 7,0 до 14,0 см, а ширини робочої поверхні від 4,0 до 8,6 см. За розмірами, загальним виглядом (Wielowiejski 1960, s. 82, гус. 19) та пропорціями частина з них цілком могла використовуватися для потреб рільництва.

Ще одним аргументом на користь запозичення постає і територія знахідок — Правобережна Україна та Молдова, а також надзвичайно мала їх кількість. На Лівобережній Україні такі знахідки невідомі. Отже, питання про походження цих форм однозначно вирішується на користь запозичення від західних сусідів.

Таким чином, з представленого комплексу знарядь хліборобської праці переважали запозичені від західних сусідів. Архаїчні серпи та зернотерки мають місцеве підґрунтя. Коси-горбуші могли виникнути на місцевій основі завдяки зовнішньому імпульсові. Наральники з череслами, жорна та черешкові серпи з відігнутих руків'ям були привнесені одночасно та в комплексі. Значимо, що це якраз і є основними маркерами високорозвиненої техніки рільництва і охоплює весь процес¹. Навіть мотички як допоміжний засіб раніше на цій території невідомі. Про походження ступ судити важко. Отже, впевнено можна говорити, що і комплекс рільничих знарядь праці, і, мабуть, техніка хліборобства були привнесені ззовні, знайшовши на території сучасної України умови, цілком сприятливі для впровадження уже набутих навичок.

У третій чверті I тис. спостерігається деякий загальний занепад матеріальної культури. Однак на асортименті знарядь рільничої праці він практично не позначився (рис. 5) — усі їхні

різновиди відомі на той час. Привертає увагу лише незначна їх кількість. Імовірно, запроваджена раніше техніка хліборобства збереглася, а от обсяги його значно скоротилися.

Зокрема, на сьогодні відомо всього п'ять наральників. Лише одне знаряддя, яке можна інтерпретувати як чересло, мало доволі незначні розміри². А от кількість мотичок (нам достеменно відомо всього три; ще одна має сумнівну культурно-хронологічну атрибуцію), зважаючи на загальну чисельність рільничих знарядь, вказує, мабуть, на те, що в окремих регіонах така форма «прижилася» і, якщо можна вживати цей вираз за такої незначної кількості, набула широкого розповсюдження.

З інших знарядь слід відзначити, що черешкові серпи з відігнутих руків'ям чи їхні фрагменти з огляду на кількість пам'яток, де вони були знайдені, також набули ширшого розповсюдження ніж у попередній час — кілька фрагментів таких серпів знайдено на території Лівобережної України. Про використання жорен певних типів (груп) сказати складно з огляду на їхню фрагментованість. Таким чином, слід констатувати, що носії культур третьої чверті I тис. продовжували і навіть дещо розвинули місцеві традиції.

Завершальним етапом у формуванні комплексу знарядь хліборобської праці був період існування волинцевсько-роменської та райковецької культур. Для того часу відомий увесь попередній комплекс знарядь. До нього додалися лише деякі нові форми уже відомих видів знарядь. З'явилися лемеші, знову увійшли в ужиток черешкові чересла великих розмірів, широко відомі стали легкі ручні ротаційні жорна з наскрізним отвором в обох каменях. Невідомою раніше формою були лише провушні мотички та втулкові чересла.

Знахідки серпів архаїчного типу (зі слабо-вигнутим лезом і старим типом кріплення) того часу одиничні. Можливо, частина з них неправильно продатована та/або випадково потрапила до комплексів останньої чверті I тис., а можливо, вони поступово, але неухильно витіснялися досконалішою уніфікованою формою черешкових серпів з відігнутих руків'ям³. Провушні мотички зі слов'янських пам'яток мають аналогії серед салтівських матеріалів. Якщо згадати про

¹ Слід також додати, що саме на час існування черняхівської культури припадають усі відомі нині зерносковища для зберігання значної кількості продуктів хліборобства — Будешти, черняхівська культура, Молдова (Щербакова, Чеботаренко 1974); Пилипи 4, культура карпатських курганів (Вакулєнко 2004, рис. 3); Йосипівка III, вельбарська культура (Пашкевич, Милян 2010, рис. 4).

² Тим не менше, плужні ножі невеликих розмірів відомі раніше і пізніше, отже, існування знарядь таких пропорцій видається цілком імовірним.

³ Слід зауважити, що в салтівській культурі такого не було. Там були і черешкові серпи, і стовпчикові (але з досконалими параметрами), що вказує на життєздатність зручних у використанні форм.

леміш та чересла з городища Мохнач і масивний жорновий постав з городища Водяне, запозичення деяких форм від носіїв салтівської культури не викликають сумніву. На західних територіях — Маарен, Німеччина (Heppmann 1976, S. 35, Bild 2), Куркані-Келераш, Драгословень-Вранча, Північне Подунав'я (Comşa, Constantinescu 1969, p. 434; Teodor 1996, fig. 4; 11, 8, б) — провушні мотички датуються IX—X ст.

Аналогії втулковим череслам нам невідомі. Не виключено, що вони могли з'явитися на місцевому ґрунті⁴.

Таким чином, за час розвитку комплексу знарядь рільників відійшли та зникли мало-

продуктивні форми для збирання врожаю. На початковому етапі, ймовірно, відбувся вплив із заходу, який не набув значного розповсюдження. Друга чверть I тис. позначена привнесенням на територію сучасної України прогресивного комплексу знарядь праці, що став поступово витіснити місцеві традиції. На третю чверть I тис. припадає період занепаду, проте зі збереженням набутих навичок. В останній чверті I тис. вже відомі знаряддя набули широкого розповсюдження; імовірно, відбулися й незначні сприятливі впливи ззовні.

Отже, за розглянутий період увесь комплекс знарядь рільників пройшов розвиток від примітивних форм, притаманних попереднім культурам осілого населення скіфського часу, до тих, що з технічного погляду склали основу сільського господарства періоду Київської Русі.

⁴ Як один з варіантів: ламалися навіть чересла, про що свідчать знахідки черняхівської культури. Якщо таке траплялося, то замість того, щоб вибивати міцно закріпленій в ралі черешок, на нього могли зробити чересло, «обгорнувши» черешок втулкою.

Бідзіля В.І. Історія культури Закарпаття на рубежі нашої ери. — К., 1971.

Вакуленко Л.В. Землеробство як економічна основа господарства прикарпатського населення в III—IV ст. н. е. // Археологія давніх слов'ян. Дослідження і матеріали. — К., 2004. — С. 189—214.

Горбаненко С.А. Землеробство і тваринництво слов'ян Лівобережжя Дніпра другої половини I тис. н. е. — К., 2007.

Довженко В.И. Черняховская культура в истории населения Среднего Поднепровья // КСИА. — 1970. — **121**. — С. 39—43.

Зеленин Д.К. Восточнославянская этнография. — М., 1991.

Козак Д.Н. Венеди. — К., 2008.

Колода В.В. Новые исследования Мохначанского городища // АБУ за 1998—1999 рр. — 2000. — С. 98—100.

Колода В.В., Горбаненко С.А. Про землеробство жителів городища Водяне // Археологія. — 2004. — № 3. — С. 68—77.

Котигорошко В.Г. Фракийцы верхнего Потисья (III в. до н. э. — IV в. н. э.). — Ужгород, 1995.

Кухаренко Ю.В. Археология Польши. — М., 1969.

Магомедов Б.В. Черняховская культура Северо-Западного Причерноморья. — К., 1987.

Максимов Е.В., Петрашенко В.А. Славянские памятники у с. Монастырек на Среднем Днепре. — К., 1988.

Минасян Р.С. Классификация ручного жернового постава (по материалам Восточной Европы I тысячелетия н. э.) // СА. — 1978. — № 3. — С. 101—112.

Минасян Р.С. Раннеславянский хозяйственно-бытовой инвентарь в лесной зоне Восточной Европы: Автореф. дис. ... канд. истор. наук. — Л., 1980.

Пачкова С.П. Господарство східнослов'янських племен на рубежі нашої ери. — К., 1974.

Пашкевич Г.О., Милян Т.Р. Палеоботанічні знахідки з поселення Йосипівка-III у Побужжі. — Львів, 2010.

Пономарев Н.А. История техники мукомольного и крупяного производства. — М., 1955. — Ч. 1.

Раевский К.А. Наземные сооружения земледельцев междуречья Днепра—Днестра в I тысячелетии н. э. // СА. — 1955. — **23**. — С. 250—276.

Славяне Юго-Восточной Европы в предгосударственный период. — К., 1990.

Терпиловский Р.В. Ранние славяне Подесенья III—V вв. — К., 1984.

Федоров Г.Б. Городище Екимавцы (работы Славяно-Днестровской экспедиции в 1951 г.) // КСИИМК. — 1953. — **50**. — С. 104—126.

Федоров Г.Б., Полевой Л.Л. Археология Румынии. — М., 1973.

Филип Я. Кельтская цивилизация и ее наследие. — Прага, 1961.

Цигилик В.М. Населення Верхнього Подністров'я перших століть нашої ери. — К., 1975.

Шишкін Р.Г. Господарсько-екологічна модель черняхівської культури (за матеріалами Середнього Подніпров'я) // Археологія. — 1999. — № 4. — С. 129—139.

Щербакова Т.А., Чеботаренко Г.Ф. Усадьба на поселении первых веков н. э. у с. Будешты // АИМ за 1973 г. — Кишинев, 1974. — С. 101—102.

- Beranová M.* Zemédělství starých Slovanů. — Praha, 1980.
- Bichir Ch.* Geto-Daci din Muntenia în epoca romană. — București, 1984.
- Comşa M., Constantinescu Gh.* Depozitul de unelte și arme din epoca feudală timpurie descoperit la Dragosloveni (jud. Vrancea) // SCIV. — 1969. — T. 20. — № 3. — P. 425—435.
- Hensel W.* Polska starożytna. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1973.
- Herrmann J.* Zwischen Hradschin und Vineta. Früh Kulturen der Westslaven. — Leipzig, 1976.
- Ioniță I.* Römische Einflüsse im Verbreitungsgebiet der Sântana de Mureș — Černjachov-Kultur // Archeologia Moldovei. — 1994. — 17. — S. 109—116.
- Prahistoria ziem Polskich. Późny okres lateński i okres rzymski.* — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk, 1981. — T. V.
- Teodor D.Gh.* Mestesugurile la nordul Dunării de Jos în secolele IV—XI d. Hr. — Iași, 1996.
- Wielowiejski J.* Przemiany gospodarczo-społeczne u ludności południowej Polski w okresie późnolateńskim i rzymskim. — Warszawa, 1960 (MS. — T. VI).

Надійшла 11.06.2009

S.A. Горбаненко

ОРУДИЯ ЗЕМЛЕДЕЛИЯ КОНЦА I тыс. до н. э. — I тыс. н. э. Сравнительный анализ

В статье сделана попытка обобщения вещевых материалов, свидетельствующих об уровне развития земледелия за период с конца I тыс. до н. э. до конца I тыс. н. э. на территории Украины. Результатами анализа стали выводы о местных корнях и привнесенных элементах в комплексах орудий древних земледельцев за время от возникновения раннеславянских археологических культур до образования Киевской Руси.

Смена археологических культур приводила к изменениям в наборе орудий земледелия. Тем не менее, однажды появившиеся формы продолжали существовать в дальнейшем.

Начальный этап (конец I тыс. до н. э. — начало I тыс. н. э.) характеризуется наименьшим ассортиментом орудий земледельческого труда. Детали орудий обработки почвы единичны (всего 2 экз. узколопастных наральников); орудия для уборки, а также для переработки урожая представлены в основном малопродуктивными типами. Так, последние представлены в основном зернотерками; жернова для этого периода единичны. Следующий этап (период существования черняховской культуры, во время которой фактически сложился полный комплекс орудий земледелия) следует признать наиболее важным периодом. В это время на территории Украины появились фактически все возможные варианты орудий земледельческого труда, неизвестные ранее. Наиболее важным достижением следует признать введение наральников всевозможных типов, а также чересел. Развитие орудий обработки почвы повлекло за собой также и новшества в орудиях для сбора и переработки урожая. Как следствие, появились также серпы, по формам, пропорциям и типу крепления практически не уступавшие современным, косы-горбуши; также широкое распространение получили ручные ротационные жернова.

Следующий этап — третья четверть I тыс. (время существования пеньковской, пражской и колочинской культур) отмечен общим упадком как материальной культуры в целом, так и комплекса земледельческих орудий в частности. Тем не менее, все ранее известные формы продолжали существовать. Последний этап (конец I тыс.) завершил формирование земледельческого комплекса. Со времени введения всех существовавших в конце I тыс. орудий земледелия фактически небольшие изменения претерпела разве что конструкция орудий переработки урожая.

Таким образом, окончательно сформировавшись в конце I тыс., комплекс орудий земледельческого труда стал впоследствии основой сельского хозяйства Киевской Руси.

S.A. Horbanenko

AGRICULTURAL TOOLS FROM THE END OF THE 1st millennium BC to the 1st millennium AD. Comparative Analysis

An attempt to generalize materials evidencing to the level of development of agriculture in the period from the end of the 1st millennium BC to the end of the 1st millennium AD on the territory of Ukraine is made in the article. The analysis resulted in conclusions about the local roots and about the introduced elements in complexes of tools of ancient farmers during the period since the creation of the Early Slavonic archaeological cultures to the formation of Kyiv Rus.

Replacement of archaeological cultures led to changes in the set of agricultural tools. Nevertheless, forms which once appeared continued to exist later on.

The initial stage (from the end of the 1st millennium BC to the beginning of the 1st millennium AD) is peculiar by the least range of tools for agricultural labour. Single are the details of tools for tillage (only 2 items of narrow-bladed tips), tools for harvesting, and also for processing of crop are represented mainly by types of little productiveness. Thus, the latter tools are represented mainly by grinding stones; millstones are rare for this period. The next stage (the period of Chernyakhivska culture during which a full set of agricultural tools was in fact developed) should be considered as the most important period. During this time on the territory of modern Ukraine practically all possible variants of not known before tools for

agricultural labour appeared. Introduction of tips of all possible types and also of coulter should be considered as the most important achievement. Improvement of tools for tillage led also to innovations in tools for harvesting and processing of crop. As a result, there appeared sickles which in fact did not yield to the modern ones by their forms and proportions, and sickles-scythes, also common became hand-driving rotary millstones.

The next stage, the third quarter of the 1st millennium (the period of Penkivska, Prazhska, and Kolochynska cultures) is marked by both a general decay of material culture as a whole, and by the decay of a set of agricultural tools in particular. In the last stage (the end of the 1st millennium) the development of agricultural complex was completed. Since when all existing at the end of the 1st millennium agricultural tools were introduced, little changes were made in fact only to the construction of tools for crop processing.

Consequently, having finally developed at the end of the 1st millennium, a set of tools for agricultural labour later had become the base of agriculture of Kyiv Rus.

Г.А. Козубовський

ПРАЗЬКІ ГРОШІ XIV—XV ст. З АРХЕОЛОГІЧНИХ ПАМ'ЯТОК УКРАЇНИ

Розглядаються можливості датування українських старожитностей XIV—XV ст. за знахідками празьких грошів і звертається увага на регіональні особливості їхнього обігу.

Ключові слова: Україна, XIV—XV ст., празькі гроші, обіг, датування.

Останнім часом значно зріс інтерес до українських старожитностей XIV—XVII ст. Відчутно поповнилася джерельна база, розпочалося систематичне вивчення окремих категорій знахідок XIV—XV ст. Але лише деякі з них датуються відносно точно. Для багатьох дослідників окремі монети та скарби лишаються надійним джерелом та певним репером у датуванні археологічних пам'яток і речових знахідок.

Наймасовішою датованою категорією нумізматичних знахідок XIV—XV ст. є празькі гроші. Їх зафіксовано в усіх основних складових археологічних пам'яток: житлах, ремісничих, господарських і монументальних спорудах, похованнях. Чеські монети знаходять в малопотужних і часто невизначених шарах українських міст і поселень, що допомагає виділяти такі шари в умовах обмеженої кількості археологічного матеріалу. Празькі гроші використовують як опорний елемент у побудові хронологічних схем української кераміки XIV—XV ст. та інших речей (Беляєва 1979, с. 38; Івакін 1996, с. 119—120, 145—146; Омельченко, Тесленко, Чміль 1994, с. 13—14; Чміль, Оногда 2008, с. 112).

Празькі гроші — срібні грошові одиниці нового зразка і гатунку, карбовані з незначни-

ми перервами в 1300—1547 рр., стали ознакою економічного розвитку європейських країн на кілька століть. На аверсі вони мали зображення чеської корони і подвійний круговий напис «WENCEZLAVS SECVNDVS» на внутрішньому колі та «DIE GRATIA REX BOEMIE» — на зовнішньому. На реверсі був зображений чеський лев і круговий напис «GROSSI PRAGENSES».

Протягом всього періоду карбування празькі гроші зберігали однаковий вигляд, змінювалися лише імена королів: Вацлав II (1300—1305), Ян I Люксембурзький (1310—1346), Карл I (1346—1378), Вацлав IV (1378—1419), Георгій Подебрад (1458—1471), Владислав II (1471—1516), Людовік II (1516—1526), Фердинанд I (1526—1564), а також дрібні деталі, якість та вага монет.

Празькі гроші розповсюджені на території Чехії, Південної та Східної Німеччини, Австрії, Угорщини, Польщі, Білорусі, Литви, Молдови, Росії, України, вони відомі в Румунії, Швейцарії, Італії, Нідерландах, Скандинавії, на Кіпрі та у Вірменії. Але хронологія, шляхи надходження та особливості використання цієї «валюти Центральної Європи» доби Середньовіччя в різних регіонах мали свої особливості (Соболева 1969).

В історіографії не існує одностайної думки щодо шляхів надходження та хронології обігу празьких грошів на території України. До-

слідники датують їхню появу тут з різницею до ста років: від початку XIV до початку XV ст. Хронологія пов'язується з головними шляхами надходження чеського срібла: південно-західним (через південно-східну Польщу і Червону Русь), північно-східним (через Чернігівську землю) і північно-західним (через Литву) (Gumowski 1921, s. 79; Сиверс 1922, с. 6; Рябцевич 1965, с. 126—127; Соболева 1967, с. 54; Котляр 1971, с. 20, 69; Бектинеев 1988).

Кожна з наведених точок зору справедлива, але для певного періоду в межах XIV—XV ст. і для окремого регіону на території України. Обіг празьких грошів на українських землях Галицько-Волинського князівства, Золотої Орди, Великого князівства Литовського, Польського і Угорського королівств, окремих князівств Русі-України підпорядковувався власним законам, що відповідним чином відбилося на археологічних знахідках та складі скарбів.

Вважається, що характерною ознакою політичного і економічного статусу українських земель у XIV ст. був компроміс між Золотою Ордою, Великим князівством Литовським і Польським королівством за володіння українськими територіями. Таке явище, назване пізніше кондомініумом, характеризується низкою рис, серед яких найголовнішими були верховне право на володіння певними територіями і сплата (отримання) традиційної ординської данини «виходу». Кондомініантний статус у трьох найбільших землях України-Русі — Волинській, Галицькій та Київській — фіксується від 1325 р., а 1351 р., ймовірно, поширюється на Поділля (Грушевський 1993, с. 82—87, 312; Русина 1998, с. 59—61; Шабальдо 2006, с. 7, 16). За відсутності власних копалень дорогоцінних металів

чеське срібло, безумовно, слугувало найважливішим елементом міждержавних стосунків, що мало значний вплив на динаміку монетного обігу в українських землях.

У датуванні українських старожитностей за знахідками празьких грошів виділяються дві основні складові: визначення хронології випуску самих монет і фіксація можливого часу потрапляння до певного археологічного комплексу. В одних випадках нижня можлива межа надходження празького гроша до пам'ятки приблизно співпадає з часом карбування монети, в інших — ці два моменти розділяє багато десятиліть.

До 1533 р. празькі гроші не містять дат, і основними хронологічними ознаками на монетах, в межах правління того чи іншого короля, постають деталі корони і лева, розділові знаки між словами легенди, форма та розміри літер, вага і проба монет. Багато дослідників звертають увагу на пріоритет саме метрологічних показників, вважаючи їх об'єктивними критеріями в датуванні випусків празьких грошів (Castelin 1960, s. 158—159; Piniński 1970; Pinta 1971; Pánek 1973, s. 38, 43; Pinta, Kovanic 2000, s. 142—150; Smilgevičius 2001, s. 139—142) (табл. 1).

Короткий період карбування високоякісних празьких грошів Вацлава II (1300—1305) позначився двома хронологічними типами монет: старшим, з так зв. «малим» (приземкуватим) зображенням лева, і молодшим — з «високим» левом (Hána 2003, s. 2). Точна дата зміни одного типу на інший не визначена, але для українських знахідок це не важливо, оскільки абсолютна більшість празьких грошів цього короля потрапила в Україну вже в наступні десятиліття разом з монетами наступників Вацлава II.

Таблиця 1. Орієнтовні метричні показники карбування празьких грошів (складена за: Castelin 1960; Pinta, Kovanic 2000; Smilgevičius 2000)

Роки карбування		Вага (г)	Проба
Вацлав II	1300—1305	3,77—3,86	930
Ян I Люксембурзький	1311—1327	3,64—3,76	907—918
	1327—1340	3,50—3,72	880—904
	1340—1346	3,53—3,55	868—880
Карл IV	1346—1355	3,50	848 (843—936)
	1350—1358	3,37	865 (844—870)
	1358—1370	3,25	863 (837—865)
	1370—1378	2,94	763 (643—767)
Вацлав IV	1378—1386	2,90	820
	1405—1407	2,66	666
	1407—1419	2,70	610 (620—665)

Гроші Яна I Люксембурзького різняться за якістю металу, вагою, зображеннями корони і лева, формою літер і розділових знаків. У карбуванні цих монет виділяють три періоди: 1311—1327 рр., 1327—1340 рр. і 1340—1346 рр. (Castelin 1960; Pánek 1973). Але вважається, що близько 63 % їх випущено в перші сім років карбування (1311—1327 рр.). Високоякісні гроші Вацлава II слугували основним монетарним металом для виробництва монет його наступником. Близько половини монет Яна I Люксембурзького карбовано зі срібла грошів Вацлава II, які вилучали з обігу і переплавляли (Castelin 1960, s. 164—166).

Значну частину грошів першої половини XIV ст. обрізано; здебільше зрізано по колу зовнішню легенду аверса, легенду реверса і частину лева. Втрачається зв'язок з початковою вагою, а опробування, яке традиційно здійснювалось і здійснюється для музейних надходжень, часто дає неточні цифри. В таких випадках певну допомогу може надати застосування методів точних наук, зокрема спектрального аналізу, який дозволяє встановити відносно точні показники вмісту срібла і датувати пошкоджені й стерті монети. Так, за вмістом срібла один з обрізаних грошів, зафіксованих на поселенні біля с. Пульний Мукарів Хмельницької обл. (інформація О. Погорільця), може датуватися 1311—1327 рр. (табл. 2).

Аналізи 1, 3 виконані в Науково-дослідному реставраційному центрі України (25.03—20.05.2005 р.); 2, 4, 5 — в Інституті геохімії і фізики мінералів НАНУ (№ 64 від 26.ІІ.1988 р.).

У визначенні празьких грошів Карла I (1346—1378) абсолютна більшість дослідників користується класифікаціями та хронологією, розробленими чеськими дослідниками С. Веселим і В. Пінтою (Vesely 1968; Pinta 1971). Незважаючи на розбіжності в датуванні окремих

типів грошів цього короля, обидва дослідники скористалися дуже подібними критеріями в типології оформлення монет. Хронологічними ознаками постають форма і деталі зображення лева і корони, розділові знаки між словами, вага і якість монет.

С. Веселий розділив тривале карбування грошів Карла I на вісім груп (дві відносяться до одного хронологічного періоду): 1346—1349 рр., 1349—1350 рр., 1350 р., 1350—1354 рр., 1354—1356 рр., 1356—1374 рр., 1356—1374 рр., 1374 р. і 1374—1378 рр. Визначальні зміни у співвідношенні двох основних монетарних металів — золота і срібла та, відповідно, дуката і гроша — дослідник відносить до 1356 і 1374 рр. Знецінення срібла позначилося на якості і вазі монет. Перші групи, карбовані до 1356 р., мають вагу, наближену до 3,5 г, решта — меншу за 3,0 г. В українських знахідках празькі гроші Карла I здебільше не відповідають своїм метричним показникам — вони втратили значну частину ваги в процесі обігу або обрізані.

С. Веселий також звернув увагу на значні коливання у пробі металу в межах однієї хронологічної групи. Наприклад, у однієї з груп показники проби коливаються від 796 до 916, причому дві половинки однієї монети показують різну пробу — 912 і 860 (Vesely 1968, s. 131). Таке явище фіксується і на українському матеріалі серед монет і Карла I, і його наступника. Приміром, дві половинки одного розламаного гроша Вацлава IV з київського скарбу 1985 р. мають 800 і 700 пробу (фонди Національного Києво-Печерського історико-культурного заповідника, № 5527/242—243), а деякі монети Вацлава IV останніх груп карбування показують пробу на 200 вищу за монети Карла I (відповідно 800 і 600), що не відповідає метрологічним параметрам цих монет. Це може пояснюватися якістю і традиціями опробування, а також змінами в зовнішньо-

Таблиця 2. Результати рентгеноспектрального флуоресцентного аналізу празьких грошів з с. Пульний Мукарів (1) та Кієва (2—5)

№	Вага (г), король, тип, варіант	Ag	Fe	Ni	Cu	Zn	Au	Pb	Bi	Sn	Sb	As
1	2,041, Ян I	94,95	1,14	0,76	1,52	0,00	0,00	1,60	0,03			
2	2,620, Карл I, Vesely, 5-8	86,00		0,01	11,00	~0,01	0,12	2,50	0,2	0,001	0,015	0,025
3	2,550, Вацлав IV Vesely, III	77,10	0,51	0,83	19,45	0,06	0,00	1,76	0,29			
4	1,800, Вацлав IV Vesely, II?	87,00		0,01	11,00	~0,01	0,09	1,20	0,40	~0,01	0,04	0,012
5	1,950, Вацлав IV Vesely, III 1	81,00		0,006	12,00	~0,01	0,06	6,00	0,50	0,001	0,15	0,012

му шарі монети через тривалий вплив зовнішнього середовища. Проте навіть методи точних наук дають різні показники якості, що обумовлено, певно, різними методиками вимірювання, різною апаратурою та інтерпретацією отриманих результатів (Hána 2003, s. 93—107).

Інший дослідник, В. Пінта, розділяє карбування Карла I на п'ять типологічно-хронологічних груп: 1346—1348 pp., 1348—1355 pp., 1350—1358 pp., 1358—1370 pp. і 1370—1378 pp. Суттєвою різницею в порівнянні з типологією його попередника слугують метричні показники монет. Так, зменшення ваги грошів до нижче за 3,0 г В. Пінта відносить до 1370—1378 pp. Варіант I, датований ним 1346—1348 pp., співпадає з I і II варіантами С. Веселого — 1346—1349 і 1349—1350 pp. За формою лева, корони і розділовими знаками ці гроші дуже подібні до останніх монет Яна I Люксембурзького. Навіть у дуже стертих і обрізаних монет часто фіксуються основні характерні елементи в зображенні лева. Верхній ряд його гриви непропорційно маленький на тлі пізніших монет з рівними, досить товстими, рядами гриви. Привертають увагу велике кругле вухо у лева та акуратні літери в легендах.

Виділення знахідок монет перших груп карбування Карла I надзвичайно важливе для вивчення пам'яток грошового обігу Галицько-Волинської Русі до її захоплення Казимиром III у 1349 р. і датування археологічних комплексів. Так, віднесення останніх скарбів зі Львова (Рожко 2004, с. 636) та Калуша (Крижанівський 2007, с. 131) до 1346—1348 pp. або 1349 р. для дослідників Галицько-Волинської держави та українських археологів постає надзвичайно інформативним джерелом.

Важливою хронологічною ознакою на монетах Карла I є перлина на центральній лінії корони та голова лева, які в абсолютній більшості варіантів останнього періоду карбування заходять за обвідне коло. Безумовно, визначення однієї або кількох таких деталей не дає гарантованого датування, адже у встановленні хронології випусків необхідне комплексне співвідношення ознак (Pinta 1971, s. 73). Проте напрацювання чеських дослідників і використання точних методів, зокрема спектрального аналізу, допомагають датувати стерті монети в Україні (табл. 2; див.: Івакін, Козубовський 1993, с. 110—112).

Досить значну кількість публікацій присвячено типології і хронології празьких грошів Вацлава IV (1378—1419). Створити якісну і обґрунтовану типологію і періодизацію карбування монет цього короля вдалося С. Веселому при дослідженні двох скарбів: з Ярошова над Не-

жаркою і Черновиц біля Табора (Vesely 1964). Робота не втратила досі значення, і нею користується більшість дослідників при описі та датуванні празьких грошів Вацлава IV. Дослідник розділив його карбування на три великі групи з 19 варіантами. Головними критеріями у визначенні типу і варіанту слугували ті само ознаки, що і для монет його попередників: зображення корони і лева та розділові знаки між словами. Вирішального значення набувають форма написання літер N та S і висота літер у внутрішній легенді аверса. До I групи, карбованої, ймовірно, до 1384 р., С. Веселий відносить монети з акуратно виконаним зображенням корони і лева, подібних до представлених на монетах Карла I. Висота літер внутрішньої легенди аверса 2,5—2,0 мм. Перехід від I до II групи пов'язується зі змінами у карбуванні монет у 1384 р. Період 1384—1405 pp. характеризується виготовленням грошів з «вузькою» літерою S внутрішньої легенди аверса, наявністю крапок і кружків у закінченнях хвоста та гриви лева. Значна кількість варіантів цього типу об'єднується за надзвичайно малою висотою літер внутрішньої легенди аверса — 2,0—1,5 мм — і шестипроменевою зіркою між словами реверса. Але найрізкіші зміни фіксуються у монет останньої групи III. Значно збільшуються літери внутрішньої легенди аверса: від 2,5—3,0 мм до 5,0 мм. Літери N і S часто карбовані дзеркально. На початку карбування монет III групи літера N часто має вигляд П. Центральна перлина на короні — великих розмірів, часто нерівно розташована на осі корони, перлина на всіх варіантах, крім першого, заходить за обвідне коло. Характерною ознакою типу слугує і 4-пелюсткова квітка між словами аверса. На реверсі у лева великі лапи з довгими гострими пазурами, що заходять на обвідне коло. Перехід від II до III типу пов'язується з монетною реформою 1405—1407 pp., коли були суттєво знижені якість та вага празьких грошів.

Нові корективи в типологію і хронологію празьких грошів Вацлава IV запропонувала Я. Гаскова, взявши за основу зміни в зображеннях і деталях корони (Hásková 1976). На жаль, в українських знахідках вони часто затерті і не читаються.

До проблеми типології і хронології празьких грошів звертаються і сучасні чеські науковці. Зокрема виділяється вісім типів карбування цього короля двох періодів: 1378—1408 pp. (I—VI типи) і 1408—1419 pp. (VII—VIII типи) (Michl 2003). В основу цієї типології покладено зміни в зображенні лева, зокрема, «тендітного»

в I період і «широкого» в II період. Дослідник порівняв свою систематику з типологією С. Веселого і Я. Гаскової та виділив нові варіанти. Він звернув увагу на недостатню аргументацію щодо зміни в типах празьких грошів 1384 р.

Нову хронологію і типологію празьких грошів Вацлава IV запропоновано на основі аналізу скарбів, метрологічних показників монет із застосуванням методів точних наук та даних писемних джерел (Hána 2003).

Застосування основних розробок чеських дослідників у датуванні східноєвропейських знахідок празьких грошів Вацлава IV розпочала ще в 1960-ті рр. Н.О. Соболева (Соболева 1965), що підняло на новий рівень якість дослідження монетних знахідок. Але й досі напрацювання чеських науковців мало використовуються українськими дослідниками, і в багатьох випадках вони широко датують такі знахідки XIV—XV ст.

Серед монет з іменем Вацлава IV визнаються гроші, карбовані після смерті короля в 1419 р., під час гуситських війн і міжусобиць, коли офіційне карбування празьких грошів припинилося. Їх виділяють серед останніх варіантів монет Вацлава IV, а також срібних і мідних монет з деталями, не властивими для монет цього короля. Не виключено, що такі монети є серед грошів, які вважаються фальшивими (Vesely 1966; Hána 2003, s. 32—35), і такі є в українських знахідках. Можливо, до таких монет належить «фальшивий»? гріш з житла XIV—XV ст. у Києві (Боровський, Калюк 1993, с. 37; Козубовський 1991, с. 4, № 11).

Монети Георгія Подебрада (1457—1471) і Владислава II (1471—1516), якими продовжилося карбування празьких грошів у Чехії після гуситських війн і міжусобиць 1419—1457 рр., в українських скарбах відомі зрідка, а в археологічному матеріалі взагалі не зафіксовані.

Визначення монети є важливим елементом у датуванні пам'ятки, але дає лише приблизний часовий орієнтир, раніше якого вона не могла потрапити до археологічного комплексу. Наприклад, у давньоруському Новгороді час від карбування до втрати іноземної монети становить від 8,5 до 182 років (Потин 1981, с. 86). Безумовно, для кожного періоду історії Східної Європи, кожного регіону і кожної групи монет такі часові виміри повинні суттєво різнитися. Загальні принципи нумізматичної хронології в археології дуже подібні для різних груп монет (Потин 1981, с. 86—88; Берга 1988, с. 61).

На території Галицько-Волинської держави, в межах сучасних Львівської, Івано-Франківської, Чернівецької та Волинської областей, празькі

гроші першої половини XIV ст. є чи не єдиною категорією нумізматичних знахідок цього часу. Такі монети походять зі скарбів, культурних шарів, заповнення житлових і господарських споруд (Пастернак 1944, с. 97; Берест 2000, с. 271; Пивоваров 2002, с. 137—144; Грушевський 2004; Рожко 2004, с. 619; Крижанівський 2007, с. 131). Відомі вони і в тій частині сучасної Польщі, яка в XIV ст. входила до складу Галицько-Волинської держави (Kubiak 1998, s. 135, № 367; s. 218, № 627/II, s. 263, № 778). Археологічні знахідки та матеріал скарбів добре корелюються з писемними джерелами. Саме монети грошового номіналу згадуються в документах 1320 і 1339 рр., виданих від імені останніх галицько-волинських князів (Купчинський 2004, с. 161, 193).

Більшість монетних знахідок Вацлава II на західноукраїнських землях хронологічно не відповідають короткому часові їхнього випуску. В основному ці монети потрапили в Україну вже за Яна I Люксембурзького (1310—1346). Але вірогідність окремих випадків надходження монет Вацлава II в першому десятиріччі XIV ст. не виключається.

Празький гріш міг потрапити до Галицько-Волинської Русі з будь-якої європейської держави, де використовувалася чеська монета, насамперед, з польських земель. У найближчих сусідів празький гріш з'являється вже в перших десятиліттях XIV ст. Найдавніші повідомлення про використання празьких грошей датуються в Сілезії 1302—1308 рр., в Краківській землі та на Ополі — 1306 р., в Сандомирській землі — 1311 р., на Куявах — 1312 р., у Великопольщі — 1314 р. (Paszkiwicz 2001, s. 25).

Склад скарбів вказує на абсолютне переважання монет Яна I Люксембурзького в західноукраїнських знахідках, принаймні, до кінця 40-х рр. XIV ст. (Soboleva 1970, s. 200, № 51; Рожко 2004, с. 619; Крижанівський 2007, с. 131). Напевно, такі монети становили більшість і на початку другої половини XIV ст.

Значну кількість серед знахідок становлять обрізані по колу празькі гроші, які фіксуються не тільки в скарбах, але й археологічних комплексах. Незначна кількість таких грошів трапилася в скарбах разом з руськими грошиками, карбованими у Львові в другій половині XIV ст., що дає дослідникам можливість пов'язувати ці події (Bagieński 1983; Mękicki 1984; Крижанівський 2007, с. 129—137).

Скарби з обрізаними празькими грошами датуються монетами Карла I 1346—1349 рр. (Рожко 2004, с. 619; Крижанівський 2007, с. 131) або ж взагалі не містять його монет (Грушевський

2004). До цього часу, вірогідно, відноситься надходження окремих празьких грошів Яна I Люксембурзького на Поділля (Пульний Мукарів).

Монети Яна I Люксембурзького та Карла I є в одному археологічному комплексі в с. Зелена Липа на Буковині, що може вказувати на датування цього шару пам'ятки серединою XIV ст. Це підтверджується і іншими монетними знахідками, зокрема наслідуванням золотоординського пула з двоголовим орлом (Пивоваров 2002, с. 78—95). Надзвичайно привабливим видається датування самого процесу і, відповідно, потрапляння таких монет до певних археологічних комплексів 40—50-ми рр. XIV ст. Це не виключає окремих випадків обрізування чеської монети і в пізніші часи, але археологічний та скарбовий матеріал вказує на розповсюдженість цього явища наприкінці першої половини XIV ст.

Отже, на західноукраїнських землях обіг празьких грошів Вацлава II і Яна I Люксембурзького співпадає з часом існування Галицько-Волинської держави. Відповідно, таким часом датується і більшість окремих знахідок таких монет на цій території. Трохи пізнішим часом, 40—50-ми, можливо, 30-ми рр. XIV ст., датуються знахідки обрізаних празьких грошів. Тут певним хронологічним репером може слугувати відсутність цілих (необрізаних) монет Карла I, які трапляються в скарбах разом з монетами Вацлава IV. В Україну, за межі західноукраїнських земель, чеська монета почала регулярно надходити значно пізніше, хоча не виключені окремі випадки потрапляння монети першої половини XIV ст. в інші регіони України.

Гріш Яна I Люксембурзького виявлено в кочівницькому похованні біля с. Градешка Одеської обл. Його інтерпретують як слід грабіжників могили — угорських солдатів (Добролюбський 1986, с. 76—77).

З надходженням празьких грошів міжнародним шляхом чи одним з його відгалужень до Кафи в середині XIV ст. може пов'язуватися скарб з Торговиці, де, крім 167 золотоординських монет від Токти (1291—1311) до Навруза (1359—1360), було і шість празьких грошів Вацлава II, Яна I Люксембурзького та Карла I (Soboleva 1970, s. 200, № 8), мабуть, перших груп карбування.

Карбування якісної монети у Львові за всіх польських володарів XIV ст. певною мірою задовольнило галицькі ринки монетою. Це може бути одним із пояснень надзвичайно малої кількості змішаних знахідок руських грошиків і празьких грошів. Скарб з Бобулинців біля Чорткова з руськими грошиками Казимира IV, Владислава

Опольського і Людовіка Угорського та обрізаними празькими грошами Яна I Люксембурзького і Карла I (Крижанівський 2007, с. 136), певно, увібрав старий монетний запас празьких грошів і не є показником реального стану грошового ринку.

Накопичена протягом першої половини XIV ст. значна маса чеського срібла в Галицько-Волинській державі слугувала не тільки власним потребам і пізніше, після входження Галичини до складу Польського королівства. Напевно, вона лишалася певним резервом і значним постачальником цього монетарного металу на інші українські землі протягом тривалого часу.

В інших регіонах України знахідки монет Вацлава II та Яна I Люксембурзького є наслідком випадковості або надходження їх з інших територій у пізніші часи (XIV—XVII ст.) з різними групами монет, себто велика вірогідність вторинного потрапляння таких монет до певних археологічних комплексів.

Зафіксовано кілька повідомлень про знахідки, датовані монетами Карла I (Soboleva 1970, s. 198, № 4; s. 200, № 6, № 9). Вони можуть пов'язуватися з грошовим обігом Волині за Любарта (1340—1383).

У 60—70-х рр. провадилися дуже значні монетні емісії ханів Мамаєвої Орди Абдуллаха (1362—1369) і Мухаммеда Буляка (1370—1380). У найбільших феодальних центрах — Києві, Новгороді-Сіверському, Смотричі — випускали власні монети. Така монета сама стає датуючим матеріалом для знахідок празьких грошів і відповідних археологічних комплексів.

Монетарне срібло Карла I потрапляє і до Центральної України, але ще не стає тут головним засобом обігу. Подібна ситуація фіксується в Литві. Сучасні дослідники звертають увагу на те, що у литовські землі гроші Карла I надходили після 1405 р., а окремого ввозу монет Карла I, певно, не було (Смильгявичюс 2000; Smilgevičius 2001, s. 138).

Празькі гроші є в добре датованому Борщівському скарбі 1948 р., виявленому під час прокладання магістралі біля мосту через р. Трубіж на Переяславщині. Скарб складався зі 113 монет та двох фрагментів розламаної навпіл новгородської гривні з «горбатою» спинкою вагою 101,01 і 90,92 г. 3-поміж монет абсолютну більшість становлять дірхеми Золотої Орди та їхні наслідування від Токти (1291—1312) до Тохтамиша (1380—1399). Наймолодші — монети Буляка 782 р. х. (1380/1381) та два дірхеми Тохтамиша самого початку 80-х рр.: один 781 р. х. (1379/1380), інший? У скарбі також були монети київського князя Володимира Ольгердовича (1362—1394) та

Новгород-Сіверського князя Дмитра-Корибута Ольгердовича (1380—1393), литовська монета типу «спис з хрестом — печать».

Чехія представлена трьома празькими грошами: одним Яна I Люксембурзького і двома Карла I. Гріш Яна I Люксембурзького, 958 проби, обрізаний по колу до діаметра 18,2 мм і ваги 1,42 г. На аверсі читаються два кружки між словами внутрішньої легенди. Гріш Карла I, 900 проби, обрізаний по колу до діаметра 17,0 мм і ваги 1,25 г. Між словами легенди один кружок: «KAROLUS ° PRIMUS». Зовсім стертий фрагмент монети 800 проби — 1/4 празького гроша — має діаметр 13,7 мм і вагу 0,69 г, на аверсі читається лише кілька літер від імені короля Карла I (Зразук, Хромов 2007).

Вага грошів наближається до золотоординських та київських монет, а також фрагментованих празьких грошів з литовських знахідок (0,122 г, 0,45 г і 0,6—0,8 г), які за метрологічними показниками можуть співвідноситися з найдавнішими литовськими монетами (Remecas 2003, s. 57, 71, 103). Можливо ця знахідка датує початок надходження чеської монети до Центральної України новим шляхом, через Литву (Сиверс 1922, с. 6), або волинські землі Любарта, де фіксуються монети Карла I.

Знахідки обрізаних празьких грошів за литовським і галицьким зразком вказують на можливість отримання європейського срібла князями Південної Русі на початку останньої чверті XIV ст. і з Литви, і з Галичини.

Але празькі гроші відсутні у величезному Сосницькому скарбі, як і в багатьох інших скарбах Центральної України останніх десятиріч XIV ст. (Kotlar 1975, s. 26, № 18; Kozubowski 1994, s. 137—139), що свідчить про нерегулярність, епізодичність використання тут чеської монети в той час. Тож датування археологічних комплексів Центральної та Лівобережної України за монетами Карла I потребує обережного ставлення. До цього спонукає і значний відсоток монет Карла I в тезавраціях XV ст.

Використання типології і хронології для празьких грошів тривалого правління Вацлава IV (1378—1419) для монетного матеріалу із східноєвропейських скарбів показало, що тут домінують празькі гроші, карбовані після 1405—1407 рр. (Соболева 1967, с. 59). Про це свідчать і доступні знахідки останніх десятиріч (Козубовський 1991, с. 3, № 10; с. 4, № 11; с. 6, № 19; с. 10, № 26; Виноградська 2004, с. 278).

Першою половиною — серединою XV ст. датується більшість скарбів, які, крім празьких грошів Вацлава IV, містять литовські монети типу

«колюмни» — «спис з хрестом» або польські, золотоординські чи гірейські (Kotlar 1975 s. 39—48, №№ 92, 115, 119, 132, 137, 140, 141, 144, 147). Комплекси з празькими грошами і литовськими денаріями відомі і в археологічному матеріалі Києва (Харламов 1985, с. 112—113; Козубовський 1991, с. 4, № 11). Про масове використання празьких грошів Вацлава IV протягом XV ст. свідчать і писемні джерела (Котляр 1981, с. 28—31).

Поділ українських земель між Польським королівством і Великим князівством Литовським протягом XV ст., певно, впливав і на динаміку обігу празького гроша. У польських знахідках фіксується незначна кількість наймолодших монет Вацлава IV, в литовських, навпаки, такі монети абсолютно переважають (Piniński 1987, s. 41—42).

Але протягом першої половини XV ст. більшість празьких грошів було вилучено з обігу через стирання та осідання в скарбах. В останній чверті XV ст. ця монета перестає бути домінуючою обіговою одиницею. В скарбах, датованих за золотоординськими чи гірейськими монетами останніми десятиріччями XV ст., празькі гроші становлять дуже незначний відсоток (Kotlar 1975, s. 45, № 127; s. 36, № 11). Дуже мало їх у скарбах з польськими та литовськими монетами Яна Ольбрахта (1492—1501) та Олександра Ягеллона (1501—1506), які становлять більшість українських знахідок початку XVI ст.

Фіксується надзвичайна потертість більшої поодиноких знахідок грошів Вацлава IV, що свідчить про інтенсивне їхнє використання в обігу. В містах і торговельних центрах обіг був незрівнянно динамічніший, монети витиралися і втрачали значний відсоток ваги. Натомість на сільських поселеннях, при монастирях празькі гроші могли зберігатися дуже довго після їх вилучення з обігу.

Окрему групу становлять празькі гроші з німецькими контрамарками. Як правило, контрамарковані монети наявні в комплексах, датованих серединою — другою половиною XV ст. Більшість контрамарок на празьких грошах з українських земель належить містам Ульм, Аугсбург і Регенсбург (Soboleva 1970, №№ 143—145; Козубовський 1999, с. 155).

Під час та після гуситських війн чеська монета, яка оберталася в Німеччині, частково задовольняла потреби і Східної Європи.

В археологічних комплексах практично невідомі знахідки празьких грошів, карбованих після гуситських війн. Це обумовлено незначним використанням таких монет і дуже малою кількістю вцілілих об'єктів і культурних

шарів кінця XV—XVI ст., хоча в українських скарбах XVI—XVII ст. є окремі празькі гроші. В таких знахідках значно збільшується елемент випадковості, можливості потрапити з інших місць чи шарів унаслідок перекопів, що значно обмежує їх використання як датуючого матеріалу. Прикладом цього можуть бути три дуже стерті празькі гроші з заповнення будівлі XVII ст. в урочищах Гончарі-Кожум'яки в Києві під Замковою горою (Козубовський, Івакін, Чекановський 1993, с. 264). Монети могли потрапити до комплексу з перекопів, унаслідок зсуву чи змиву з Замкової гори. В тако-

му випадку, навпаки, керамічний матеріал та стратиграфія слугують датуючими ознаками.

Таким чином, комплексний аналіз складу скарбів, археологічних знахідок, писемних джерел, метрологічні параметри монет дозволяють окреслювати хронологічні межі використання певних груп чеської монети в Україні, що значно розширює можливості її використання в якості датуючого джерела. Та все ж якісне датування українських старожитностей за знахідками празьких грошів можливе за умови врахування регіональних особливостей використання чеської монети.

- Бектинеев Ш.И.* Пражский грош в денежном обращении Великого княжества Литовского (XIV в.) // Древности Литвы и Белоруссии. — Вильнюс, 1988. — С. 130—134.
- Беляева С.О.* Про основні принципи датування південно-руських пам'яток другої половини XIII—XIV ст. // Археологія. — 1979. — 31. — С. 36—45.
- Берга Т.М.* Монеты в археологических памятниках Латвии IX—XI вв. — Рига, 1988.
- Берест А.* Археологічні дослідження давнього монастирського комплексу в Уневі 2000 р. // Археологічні дослідження Львівського університету. — Львів, 2000. — 5. — С. 267—290.
- Боровський Я.Є., Калюк О.П.* Дослідження київського дитинця // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 3—42.
- Виногородська Л.І.* Дослідження зброярні XV ст. у Брацлаві Вінницької області // Відлуння віків. — К., 2004. — 1. — С. 274—278.
- Грушевський М.С.* Історія України-Руси. — К., 1993. — Т. IV.
- Грушевський М.С.* Молотівське срібло. Археологічна замітка // Грушевський М.С. Твори в 50-ти тт. — Львів, 2004. — Т. 6. — С. 361—366.
- Добролюбовский А.О.* Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья. — К., 1986.
- Зразюк З.О., Хромов К.К.* Скарб монет XIV ст., знайдений біля с. Борщів Баришівського району Київської обл. // Національний музей історії України — скарбниця історичних пам'яток народу. — К., 2007. — С. 85—95.
- Івакін Г.Ю.* Історичний розвиток Києва XIII — середини XVI ст. — К., 1996.
- Івакін Г.Ю., Козубовський Г.А.* Дослідження південної частини Подолу в 1984—1985 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 104—133.
- Козубовський Г.А.* Находки монет 14—15 вв. на территории Киева. — К., 1991.
- Козубовський Г.А.* Клад пражских грошей с контрамарками из Киева // Stratum plus. — 1999. — 6. — С. 153—156.
- Козубовський Г.А., Івакін Г.Ю., Чекановський А.А.* Дослідження урочищ Гончарі та Кожум'яки у 1987—1989 рр. // Стародавній Київ. Археологічні дослідження 1984—1989 рр. — К., 1993. — С. 238—270.
- Котляр М.Ф.* Грошовий обіг на території України доби феодалізму. — К., 1971.
- Котляр М.Ф.* Нариси історії обігу й лічби монет на Україні XIV—XVIII ст. — К., 1981.
- Крижанівський А.* Львівський монетний двір у XIV—XV ст. — Львів, 2007.
- Купчинський О.* Акти та документи Галицько-Волинського князівства XIII — першої половини XIV століть. Дослідження. Тексти. — Львів, 2004.
- Омельченко Ю.А., Тесленко І.Б., Чміль Л.В.* Українська наддніпрянська кераміка XIV—XVIII ст. (методичні рекомендації). — К., 1994.
- Пастернак Я.* Старий Галич: Археологічно-історичні дослідження у 1850—1943 рр. — Краків; Львів, 1944.
- Пивоваров С.В.* Нумізматичні пам'ятки Буковини (античний та середньовічний час). — Чернівці, 2002.
- Потин В.М.* Нумізматическая хронология и дендрохронология (по материалам новгородских раскопок) // ТГЭ. — 1981. — 21. — С. 76—119.
- Рожко М.* Празькі гроші на теренах Львова у першій половині XIV століття (За матеріалами археологічних розкопок) // До джерел. Зб. наук. праць на пошану Олега Купчинського з нагоди його 70-річчя. — К.; Львів, 2004. — Т. 1. — С. 619—636.
- Русина О.В.* Україна під татарами і Литвою. — К., 1998.
- Рябцевич В.Н.* К вопросу о денежном обращении западнорусских земель в XIV—XV вв. // НиС. — К., 1965. — 2. — С. 121—134.

- Сиверс А.А. Топография кладов с пражскими грошами. — Пг., 1922.
- Смильгявичюс В. Пражские гроши Карла I в кладях Литвы // Восьмая Всероссийская нумизматическая конференция. Тез. докл. и сообщений. — М., 2000. — С. 96—97.
- Соболева Н.А. Клад пражских грошей из с. Чайки Киевской области // НиС. — К., 1965. — 2. — С. 206—210.
- Соболева Н.А. К проблеме обращения пражских грошей в русских землях в XIV—XV вв. // Вестник МГУ. — 1967. — № 2. — С. 49—67.
- Соболева Н.А. Обращение пражского гроша в Центральной Европе // Славяно-германские культурные связи и отношения. — М., 1969. — С. 72—76.
- Харламов В.А. Исследования каменной монументальной архитектуры Киева X—XIII вв. // Археологические исследования Киева 1978—1983 гг. — К., 1985. — С. 106—120.
- Чміль Л.В., Оногда О.В. До питання про технологію виробництва ківської кераміки другої половини XIII — початку XVI ст. // Праці Центру пам'яткознавства. — К., 2008. — 14. — С. 104—133.
- Шабуньдо Ф.М. Кондомініум в українських землях XIV століття // ЗНТШ. — 2006. — Т. CCLI. — С. 7—22.
- Bagieński W. Obcięte grosze czeskie na Rusi Czterwonej // BN. — 1983. — № 3. — S. 47—50.
- Castelin K. O chronologii pražských grošů Jana Lucemburskeho // NSb. — 1960. — № 6. — S. 129—167.
- Gumowski M. Numizmatyka litewska wieków srednich // WNA. — 1921. — XIX. — S. 55—106.
- Hána J. Pražké groše Václava IV z let 1378—1419. — Plzen, 2003.
- Hásková J. Příspěvek k chronologii pražských grošů Vaclava IV z let 1378 až 1419. Diskusni poznámka // NSb. — 1976. — 14. — S. 15—26.
- Kotlar M. Znaleziska monet z XIV—XVIII w. na obszarze Ukrainkiej SSR. — Wrocław; Warszawa; Kraków; Gdańsk; Łódź, 1975.
- Kozubowski G. Monety kšęstwa kijowskiego w XIV w. // WN. — 1994. — XXXVIII. — Z. 3—4 (145—150). — S. 121—140.
- Kubiak S. Znaleziska monet z lat 1145—1500 na obszarze Polski: Inwentarz. — Poznań, 1998.
- Mękicki J. Jeszcze o obciętych monetach // BN. — 1984. — № 3—4 (191—192). — S. 48—50.
- Michl J. Úvaha o chronologii pražských grošů Václava IV // NL. — 2003. — R.VLVIII. — S. 1—13.
- Pánek I. Stopa mincovni reformy Jana Lucemburského // NL. — 1973. — 28. — S. 33—45.
- Paszkievicz B. Reforma monetarna króla Wacława II w Polsce // WN. — 2001. — R. XLV. — Z. 1(171). — S. 23—44.
- Piniński J. Jeszcze o reforme monetarnej Karla IV // WN. — 1970. — XIV. — Z. 24(25). — S. 225—232.
- Piniński J. Grosze czeskie: obieg na terenie Korony i Wielkiego Księstwa Litewskiego — podobieństwa i różnice // Pieniadz i mennictwo Wiekiego Księstwa Litewskiego. — Białystok, 1987.
- Pinta V. Studie o chronologie pražských grošů Karla IV z let 1346—1378 // NL. — 1971. — 26. — S. 71—80.
- Pinta V., Kovanic P. Příspěvek k metrologii pražských grošů // NL. — 2000. — R. LV (5—6). — S. 142—148.
- Remecas E. Vilniaus žemutinės pilies pinigų lobis (XIV a pabaiga). — Vilnius, 2003.
- Smilgevičius V. Labanoro Lobio Prahos grašiai Lietuvos muziejų rinkiniuose // AL. — 2001. — № 2. — S. 119—143.
- Soboлева N.A. Nález pražských grošů na území SSSR // Sborník Národního muzea v Praze. Ser. A. — 1970. — XXIV. — № 3/4. — S. 189—243.
- Vesely S. Nález v Jarošově nad Nežarkou (Příspěvek k chronologii grošů Václava IV) // NSb. — 1964. — VIII. — S. 19—46.
- Vesely S. K otázce ražby grašů Václava IV. po roce 1419 // NL. — 1966. — 21. — Z. 3—4. — S. 157—161.
- Vesely S. Pražské groše Karla IV // NSb. — 1968. — X. — S. 123—138.

Надійшла 18.03.2009

Г.А. Козубовский

ПРАЖСКИЕ ГРОШИ ИЗ АРХЕОЛОГИЧЕСКИХ ПАМЯТНИКОВ УКРАИНЫ

Рассмотрены находки пражских грошей XIV—XV вв. в разных регионах Украины. На территории Галицко-Волынской Руси, украинских земель Золотой Орды, Великого княжества Литовского, польского королевства и отдельных княжеств Руси-Украины они представлены разными группами монет.

Согласно письменным источникам, находкам в кладях и на археологических памятниках в Галицко-Волынское княжество пражские гроши Вацлава II (1300—1305) и Яна I Люксембургского (1310—1346) поступают уже в первые десятилетия XIV в. К 1330—1350 гг. относится большинство находок обрезанных монет. Пражские гроши Карла I (1346—1378) были в обращении на Волыни и в Галиции во второй половине XIV в. Гроши XIV в. найдены и в Поднепровье, но они очень редки в кладях, датированных 1360—1380 гг.

В XV в. пражские гроши Вацлава IV (1378—1419) абсолютно доминируют в денежном обращении украинских земель Великого княжества Литовского. Большинство находок датируется временем после 1405—1407 гг. (согласно типологии С. Веселого). Обращение грошей начала XV в. было очень длительным, но все же ограниченным во времени. Верхние границы их обращения определяются серединой — второй половиной XV в. по джучидским,

польским, литовским и гирейским монетам. Анализ монетных находок из археологических памятников и кладов позволяет установить периоды наиболее интенсивного обращения чешских грошей. Топография находок, их типы, вес и качество может помочь более точно датировать культурные слои и археологические памятники.

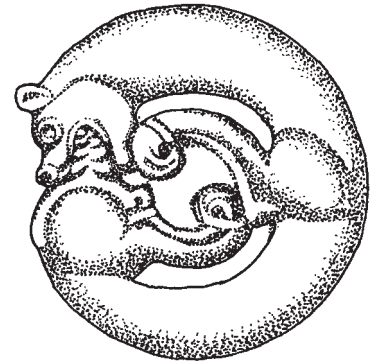
Н.А. Козубовский

THE PRAGUE GROSCHEN FROM THE ARCHEOLOGICAL SITES OF UKRAINE.

Finds of Prague groschen from the 14th c. to the 15th c. in various regions of Ukraine are discussed. They are represented by diverse groups of coins on the territory of Halych-Volyn Rus, the Ukrainian lands of the Golden Horde, the Grand Duchy of Lithuania, the Polish Kingdom, and several principalities of Rus-Ukraine.

According to written sources, finds in hoards and at archaeological sites, the Prague groschen of Wenceslaus II (1300—1305) and John I Count of Luxemburg (1310—1346) arrived to Halych-Volyn principality already in the first decades of the 14th c. Most of the finds of cut groschen date from the 1330-s to the 1350-s. The Prague groschen of Charles IV (1346—1378) circulated on the territory of Volyn and Halych in the second half of the 14th c. Groschen of the 14th c. were also found in the Dnipro River region, but they are very rare in hoards dated from the 1360-s to the 1380-s.

The Prague groschen of Wenceslaus IV (1378—1419) absolutely dominated in money circulation in Ukrainian lands of the Grand Duchy of Lithuania in the 15th c. Most of finds are dated by the period after 1405—1407, according the typology of S. Veselyj. The circulation of the Prague groschen of the early 15th c. lasted for very long, though limited time. The upper time limits of their circulation are determined to up to the middle/the second half of the 15th c. judged by Guchid, Polish, Lithuanian, and Girayan coins. The analysis of coin finds at the archeological monuments and hoards allows the author to determine the periods of most intensive circulation of Czech coins. Topography of finds, their typology, weight and quality can help to date cultural layers and archeological monuments more precisely.

О.О. Пукліна, А.В. Буйських

КЕРАМІКА З РОЗКОПОК БЕРЕЗАНІ У ЗБІРЦІ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Вводиться до наукового обігу керамічна колекція з розкопок давньогрецького поселення на о. Березань, що зберігається в Національному музеї історії України.

К л ю ч о в і с л о в а: Північне Причорномор'я, грецька колонізація, Борисфен, східногрецька кераміка.

Колекція Національного музею історії України (далі — НМІУ) має зібрання предметів, що походять з розкопок давньогрецького поселення на о. Березань (античний Борисфен) і досі невідомі широкому загалу фахівців. Незважаючи на незначну кількість експонатів (49 екз.), вони заслуговують на публікацію, оскільки додають нової інформації про основні напрямки надходження імпортованої керамічної продукції до Борисфена в VI ст. до н. е. Цікава також і історія походження колекції, оскільки вона відображає процес формування багатьох археологічних колекцій НМІУ.

Один експонат — фрагментований арибалічний лекіф (інв. № Б 2754) походить зі старих музейних зібрань. Він був записаний під № 540 у Каталозі Вищих жіночих курсів як дарунок доктора Б.С. Козловського у лютому 1914 р. разом зі значною колекцією предметів із Керчі. Пізніше колекція Вищих жіночих курсів (функціонували у 1878—1889 рр. та 1906—1918 рр.) потрапила до Київського художньо-промислового і наукового музею і була взята за основу збірки нинішнього НМІУ. Всі інші експонати були передані з Одеського історико-археологічного музею за актом від 12.04.1946 р., і мають інвентарні номери Каталогу Одеського археологічного музею. Серед них колекція Б 2795, що складається з 14 предметів і походить з розкопок Е.Р. Штерна на о. Березань у 1905—1909 і 1913 рр., у період активного дослідження стародавнього поселення. До наступних надходжень належить ніжка-підставка тарілки (інв. № Б 2756) з розкопок Березані 1928 р., коли на острові працювала експедиція Народного комісаріату про-

світи УСРР та Державної академії історії матеріальної культури (Москва—Ленінград) під керівництвом М.Ф. Болтенка. Колекція з розкопок о. Березань, що зберігається в НМІУ, загалом відтворює складний процес дослідження та зберігання в різних установах експонатів цієї унікальної пам'ятки.

Переважна більшість експонатів представлена фрагментами кераміки північноіонійського походження¹ відкритих і закритих форм. До відкритих належать фрагменти колонних кратерів, розписаних у стилі *Late Wild Goat*, який, як вважається, домінував у розписі парадного посуду на території Північної Іонії від 80-х до 60-х рр. VI ст. до н. е. (Ploug 1973, pl. 14; Alexandrescu 1974, pl. 6, 60—61; Thalmann 1977, pl. 11—12; Cook, Dupont 1998, p. 51 ff.). Це декоровані безперервним меандром вінця з язичковим орнаментом під ними (інв. №№ Б 5329, Б 5328; рис. 1, 1, 2), ручка з декором у вигляді трикутників на площадці, що виступає за краєм (інв. № Б 2795/14; рис. 1, 5). До цієї ж категорії посуду належать і стінки двох кратерів з фризовим розписом, виконані, однак, у різній манері. Зазначимо, що ці посудини містили лише один центральний фриз. Стінка кратера (інв. № Б 5969; рис. 1, 3) із зображенням задніх ніг козла і щільним заповненням декором тла посудини у вигляді великих плямоподібних розеток імітує чорнофігурний вазопис середньокоринфського стилю. Такі кратери вже відомі за знахідками на Березані (Борисфен-Березань 2005, кат. № 35). Стінка

¹ Зазначимо, що точне встановлення центрів виробництва розписного посуду виходить за межі цієї публікації, оскільки потребує спеціальних аналізів керамічного тіста та фундаментальної порівняльної бази даних.

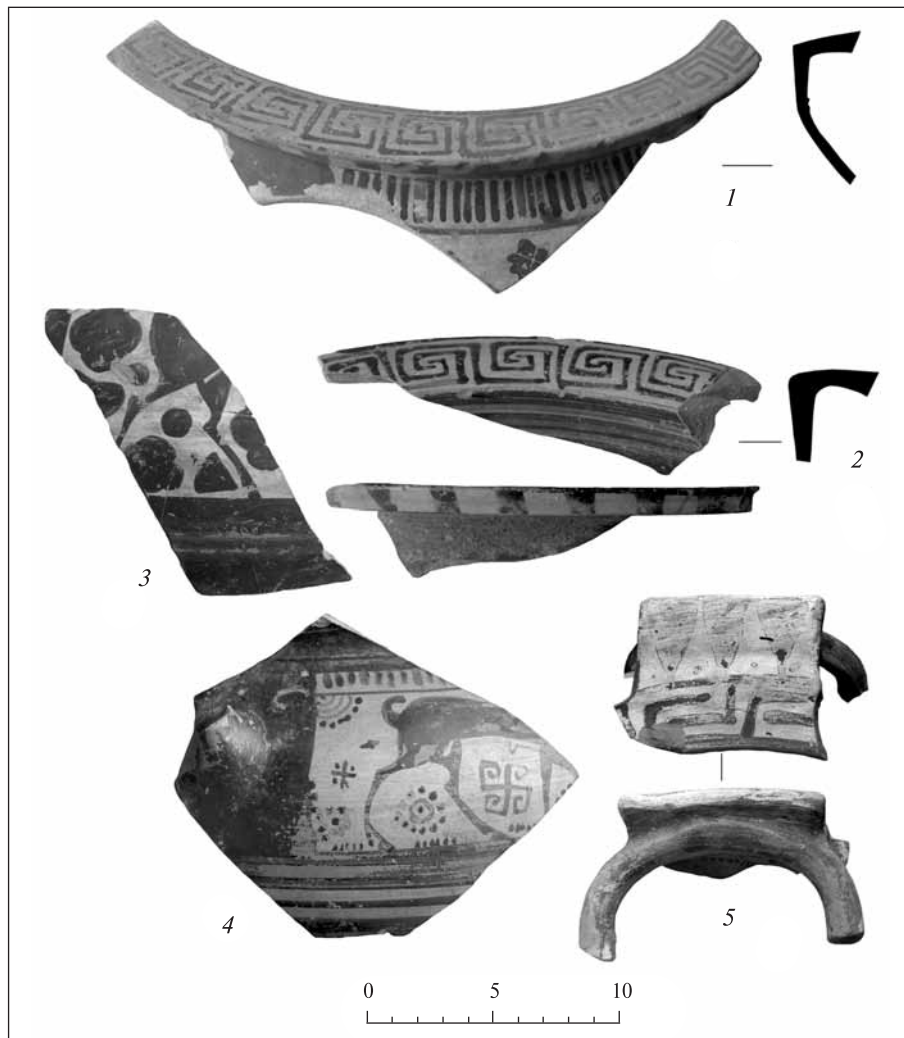

Рис. 1. Березань. Фрагменти північноіонійських кратерів

другого кратера також містить розпис у фризі, на якому зображували зазвичай двох тварин. Збереглася частина тулуба козла, який пасеться, доповнена багатим орнаментом у вигляді численних і різноманітних крапкових розеток, хрестиків і свастики (інв. № Б 2795/13; рис. 1, 4). Зважаючи на особливості декору з пурпуром на тулубі тварини у вигляді прямокутника, можна зазначити, що розпис цього кратера загалом продовжує традиції північноіонійських (еолійських?) майстерень, які від самого початку VI ст. до н. е. спеціалізувалися на випуску великого розписного посуду — так зв. Лондонських диносів (див.: Iren 2002, S. 165 ff.; особливо: Kerschner 2006, p. 109 ff.). Стінка кратера, про яку йдеться, пізніша за часом, проте і вона, як видається, за своїми стилістичними особливостями не виходить за межі кінця першої чверті цього століття.

Зі стилем *Late Wild Goat* пов'язаний також випуск ще однієї форми відкритого посуду — тарілок. Фрагменти тарілок із розірваним меан-

дром по краю (група I, за Ф. Утілі) чи не найчисленніші в широкій номенклатурі північноіонійського імпорту і, окрім Березані (див. напр.: Чистов 2006, илл. 2 и сл.), добре відомі на багатьох причорноморських та середземноморських пам'ятках першої половини VI ст. до н. е. (Dugas 1935, pl. 43, 19—22; Boardman, Hayes 1966, pl. 34—36; Ploug 1973, pl. 15; Alexandrescu 1974, pl. 12, 122; Schaus 1985, pl. 20, 333—335; Сидорова 1992, рис. 2—4, с. 138; Cook, Dupont 1998, p. 53; Utili 1999, S. 22—24, Abb. 8—10; Vujskikh 2007, Taf. 61, 8—12). Такі тарілки або блюда мають плоский відігнутий (інв. №№ Б 5332, Б 5331, Б 5333, Б 2757; рис. 2, 1—3, 5) або загнутий до середини край (інв. № Б 2759; рис. 3, 1). Вони могли мати кільцеподібне дно (рис. 2, 1, 2) чи високу ніжку-підставку (інв. № Б 2756; рис. 2, 4), діаметр 20,0—26,0 см. Фрагменти тарілок із зібрання НМІУ не містять фризового розпису, а декоровані лише смужками лаку з центральною смугою пурпуру, в одному випадку — ще й смугою білої фарби та великою квіткою лотоса

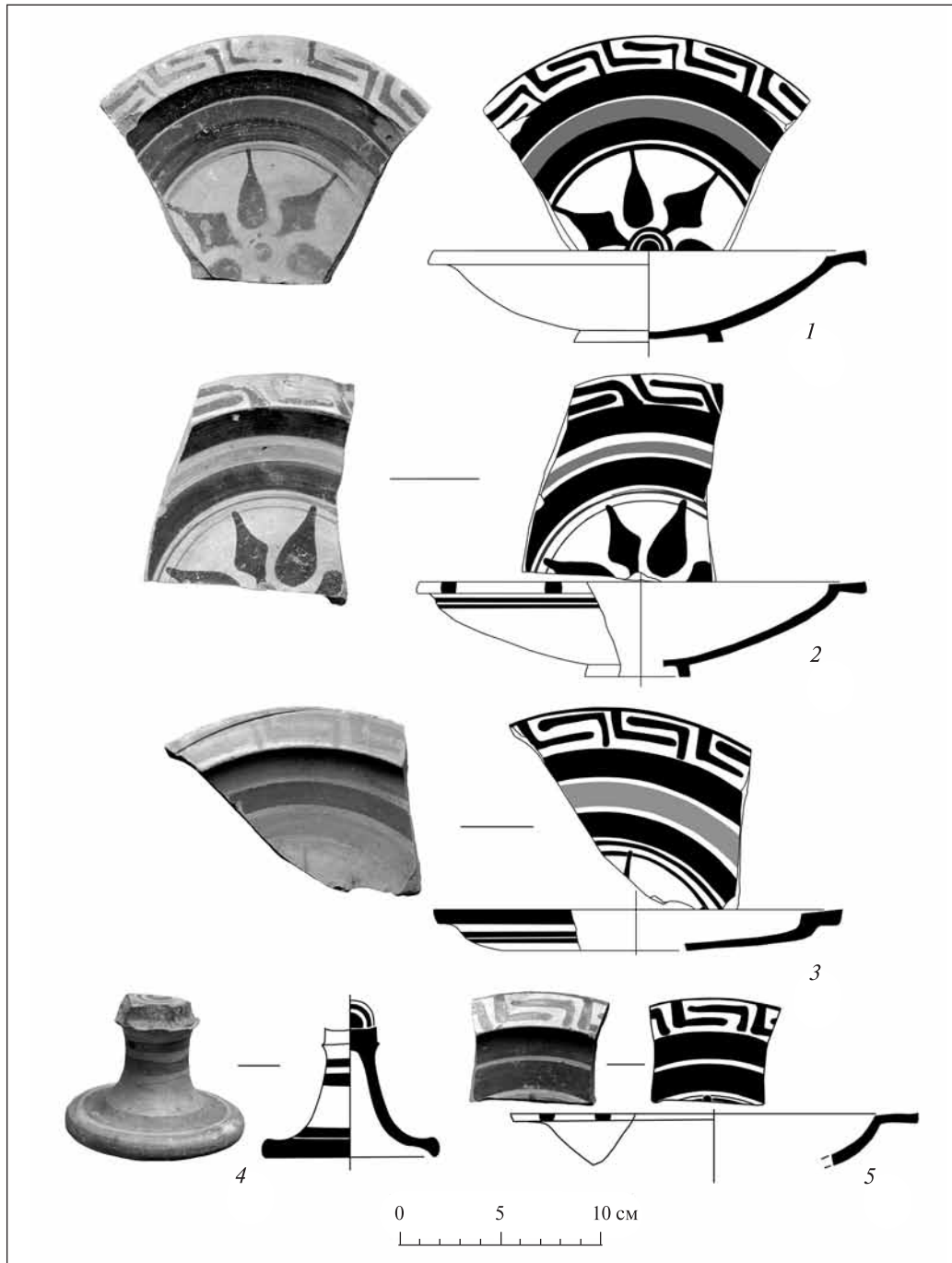

Рис. 2. Березань. Фрагменти тарілок і блюд стилю *Late Wild Goat*

в центрі дна (рис. 3, 1). Стилістично до цієї ж групи належать і тарілки з лаковими смугами та центральною квіткою лотоса на внутрішній поверхні (інв. №№ Б 2758, Б 2760; рис. 3, 2, 3).

Описана схема декору вказує на те, що всі тарілки датуються пізнішим часом існування цього різновиду північноіонійської керамічної продукції: в межах другої чверті VI ст. до н. е. — до 560-х рр. Додатковим аргументом на користь такого датування є знахідка подібної тарілки в некрополі Ольвії (Книпо-

вич 1940, с. 97, рис. 8), де найраніші поховання з'являються саме близько середини століття. А за останніми даними, фрагменти тарілок із розірваним меандром знайдені в закритих комплексах Ольвії і початку третьої чверті цього століття.

Відкриті форми представлені ще і невеликим фрагментом чаші з крапковими розетами (інв. № Б 5324; рис. 3, 5). Незважаючи на її невеликі розміри, наявність смужок білої фарби на внутрішній стінці вказує, що цей фрагмент

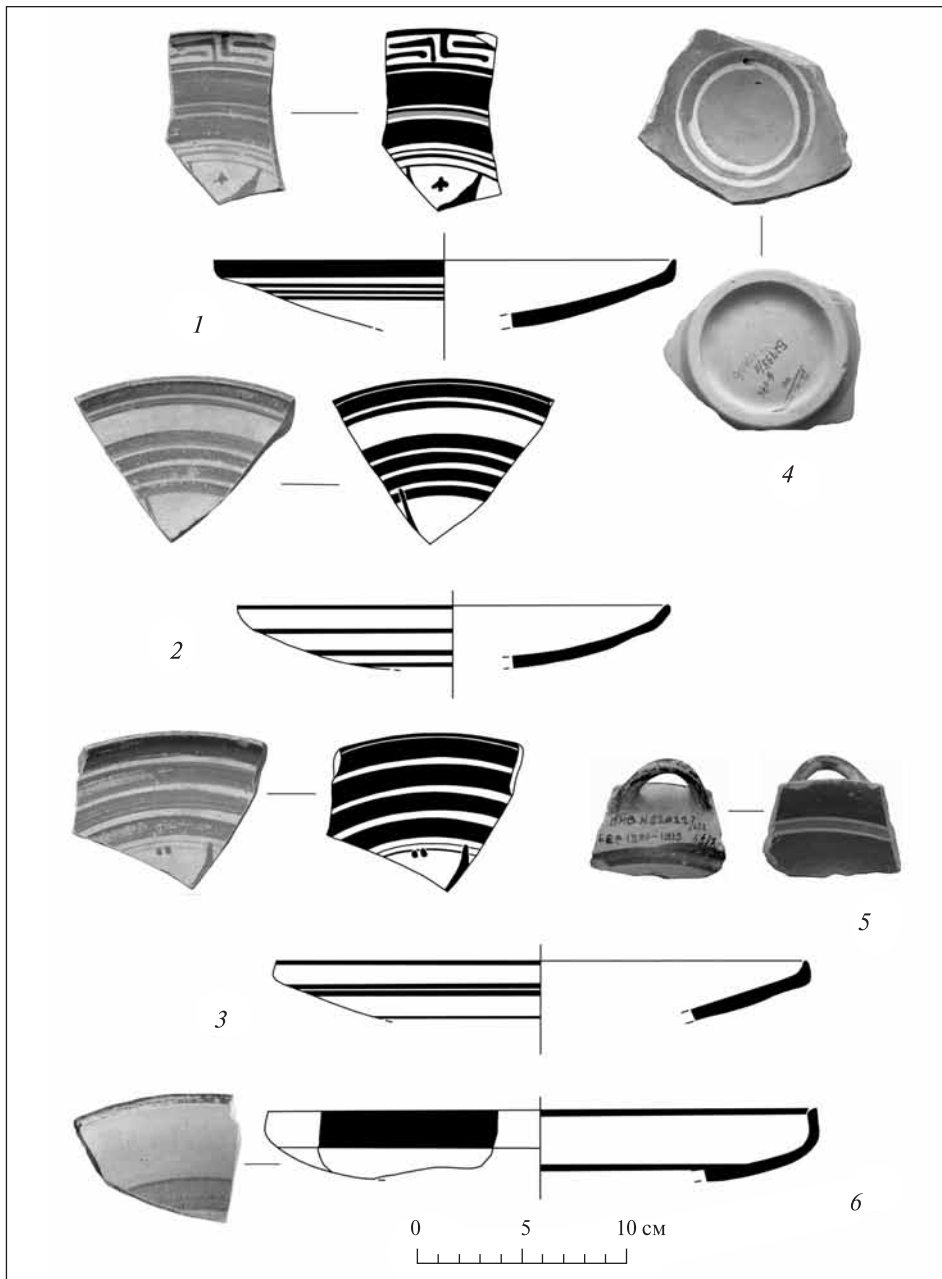

Рис. 3. Березань. Фрагменти північноіонійських тарілок і чаш

належить посудині першої половини VI ст. до н. е. (Cook, Dupont 1998, р. 27), оскільки ближче до середини століття білу фарбу не застосовували. Чаші добре відомі за масовими знахідками на Березані (Доманский, Виноградов, Соловьев 1989, рис. 7, 5; Борисфен-Березань 2005, кат. № 42—44), а також в ранніх культурних нашаруваннях Ольвії (Русяева 2006, рис. 168, 5). До дещо пізнішого часу, але також не пізніше середини того століття, відноситься й дно тарілки зі смугами білою фарбою, нанесеними на лак у центрі (інв. № Б 2795/11; рис. 3, 4). В межах другої половини VI ст. до н. е. слід датувати вертикальний край вели-

кої миски, прикрашеної смугами лаку зовні і всередині (інв. № Б 2761; рис. 3, 6). Знахідки таких мисок типові для керамічних комплексів пізньоархаїчних пам'яток.

Закритий посуд стилю *Late Wild Goat* репрезентований фрагментами двох найпопулярніших форм — столовими амфорами та ойнохоями. Від амфор збереглися три фрагменти горл з декором у вигляді плетінки (інв. №№ Б 5967, Б 2795/2, Б 2795/3; рис. 4, 1—3), двоствольна ручка з рисками лаку (інв. № Б 2795/1; рис. 4, 6) і, ймовірно, стінка з зображенням козла з повернутою назад головою, який припав на передні ноги (інв. № Б 5336; рис. 4, 7). До речі, таку

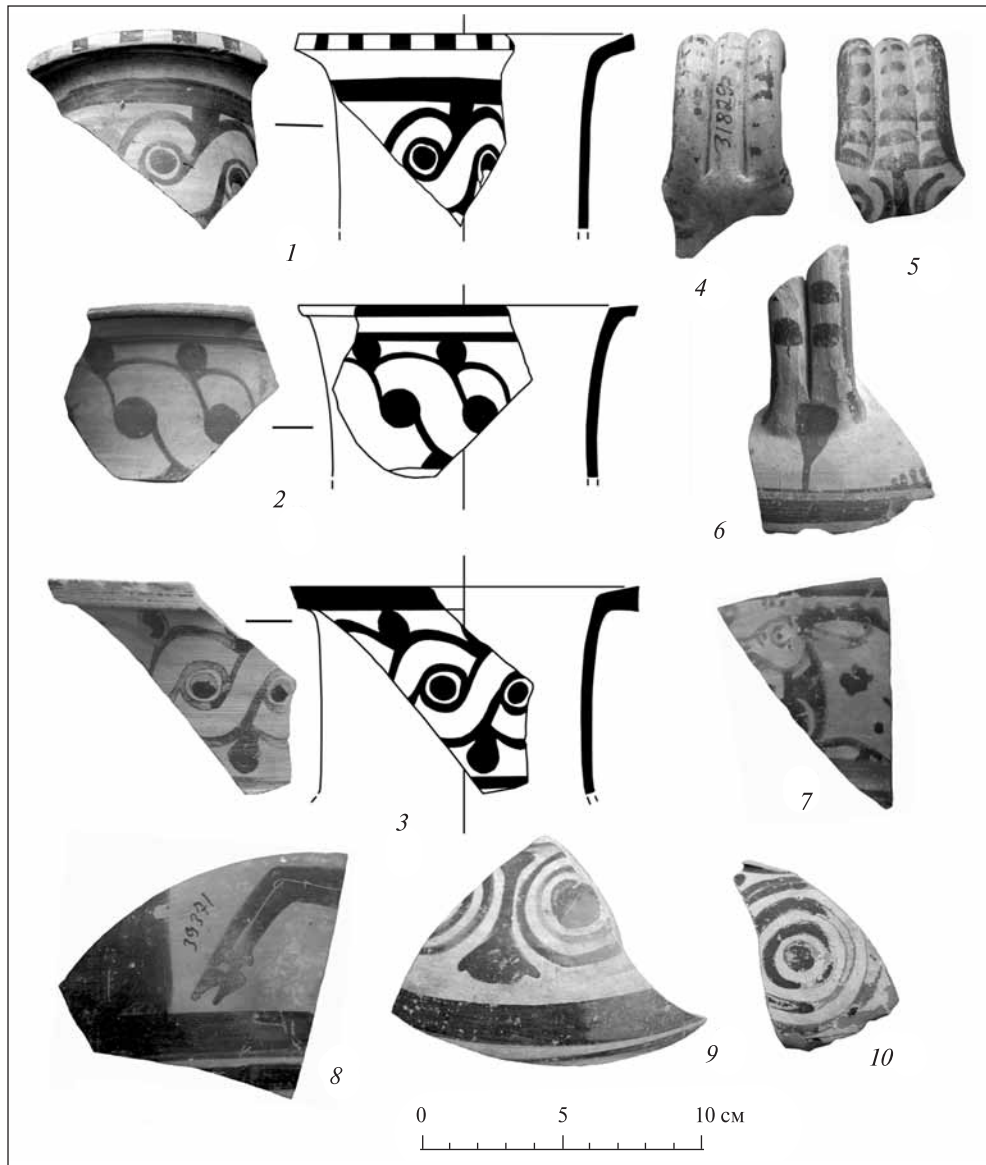

Рис. 4. Березань: 1–7 — фрагменти столових амфор і ойнохой стилю *Late Wild Goat*; 8 — стінка клазоменської столової амфори; 9, 10 — стінки північноіонійських столових амфор

саме схему декору горла могли мати й ойнохой, від яких збереглися фрагменти трьохствольних ручок (інв. №№ Б 2795/12, Б 5966; рис. 4, 4, 5). Датування такого посуду, зазвичай з фризовим розписом тулуба, не виходить за межі першої третини VI ст. до н. е. (Cook, Dupont 1998, p. 55, fig. 8. 20). Масові знахідки його добре відомі в березанській колекції (Борисфен-Березань 2005, кат. № 51—53; Чистов 2006, рис. 12, 20).

Серед значної кількості північноіонійських центрів, які постачали розписний посуд до Північного Причорномор'я, значне місце по праву посідають Клазомени. До продукції Клазомен відноситься фрагмент стінки столової амфори з зображенням протоми крилатого коня. На фрагменті вціліло лише зображення передніх ніг, розвернутих ліворуч (інв. № Б 27—2005; рис. 4, 8).

Такі амфори відносяться до класу Кніпович (групи Темрюк), за Р. Куком (Cook 1933—1934, p. 136—137). Відомі вони переважно за розкопками саме північнопричорноморських поселень і некрополів, зокрема, Березані (Копейкіна 1979, с. 17—18). До іншої групи північноіонійських столових амфор, що належить до ще й досі не встановлених центрів виробництва, в колекції НМІУ відносяться дві стінки. Це фрагменти плічок посудин з орнаментами у вигляді концентричних кіл, між якими розміщені квітки чи бутони лотоса (інв. №№ Б 2762, Б 2764; рис. 4, 9, 10). Такі амфори були поширені в середині — на початку третьої чверті VI ст. до н. е. та добре відомі в регіоні (див., напр.: Alexandrescu 1978, pl. 2, 13, 14; Скуднава 1988, кат. 4; Vujskikh 2007, Taf. 60, 3—5).

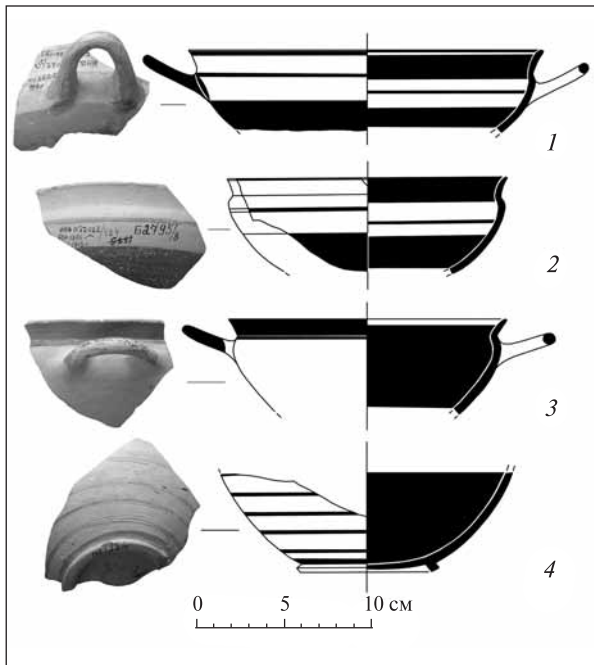

Рис. 5. Березань. Фрагменти іонійських кіліків

До невизначених центрів виробництва широкого іонійського загалу належать і фрагменти так зв. іонійських кіліків (інв. №№ Б 2795/10, Б 2795/8, Б 2795/9; рис. 5, 1–3) групи В 1, за Віларом-Вале (Villard, Vallet 1955, p. 21 ff., fig. 4). За формою посуду, а також комбінацією смужок лаку зовні та всередині або суцільним покриттям лаком внутрішньої стінки, всі ці фрагменти датуються другою—третьою чвертями VI ст. до н. е. (Boardman, Hayes 1966, type X, kat. Nr 1277 ff.). Вони добре відомі за масовими знахідками, зокрема цілих форм, з розкопок Березані (Борисфен-Березань 2006, кат. № 22, 23). Найвірогідніше, до відкритої форми такого само або близького типу належить і придонна частина кіліка або чаші з суцільним лаковим покриттям всередині і тонкими смугами лаку на зовнішній стінці (інв. № Б 2795/7; рис. 5, 4).

До іонійської кераміки зі смужками, яка датується другою половиною VI ст. до н. е., відноситься невеликий кулястий арибалічний лекіф з відбитими горлом і ручкою (інв. № Б 2754; рис. 6, 1) і смугами лаку на тулубі та хвилястим орнаментом на плічках. До цього ж типу кераміки належить і стінка великої закритої посудини з аналогічним хвилястим декором на плічках (інв. № Б 2767; рис. 6, 2). Знахідки такого посуду — також масові на різних пам'ятках пізньоархаїчного часу, і вони слугують надійним індикатором для датування комплексів, у яких їх знайдено, саме означен-

ним часом (Скуднава 1988, кат. № 174; Сидорова 1992, с. 162, рис. 16). До ранішого часу, найімовірніше, відноситься нижня частина іонійського глека (ольпи?) видовженої форми зі смугами лаку (інв. № Б 2755; рис. 6, 3). Таке припущення ґрунтується на спостереженні за морфологією форми цього посуду, яка у другій половині VI ст. до н. е. суттєво змінюється — він стає нижчим та має тонші стінки.

Кераміка південноіонійського походження представлена також горлом столової амфори стилю Фікеллура (інв. № Б 5327; рис. 7, 1) і трьома стінками від подібних амфор з декором у вигляді півмісяців (інв. №№ Б 6589, Б 2766, Б 2765; рис. 7, 2–4). На горлі — двофасадне зображення простого меандру, що був характерним для декількох груп ваз цього стилю. Проте, враховуючи відсутність стінок з розписом, за якими і встановлюється належність до конкретної групи, можна лише констатувати, що

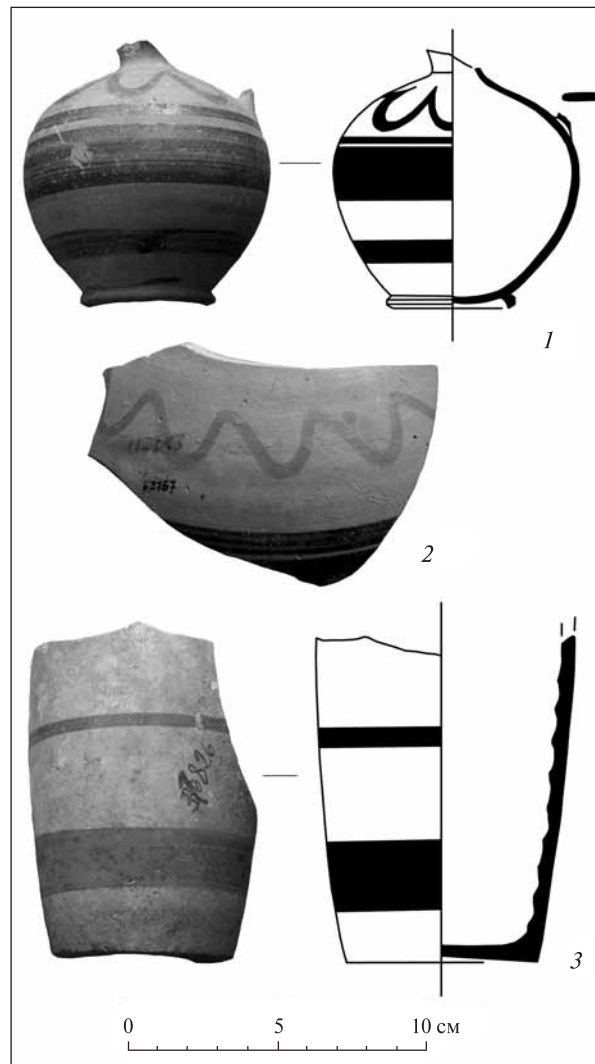

Рис. 6. Березань. Проста смугаста кераміка

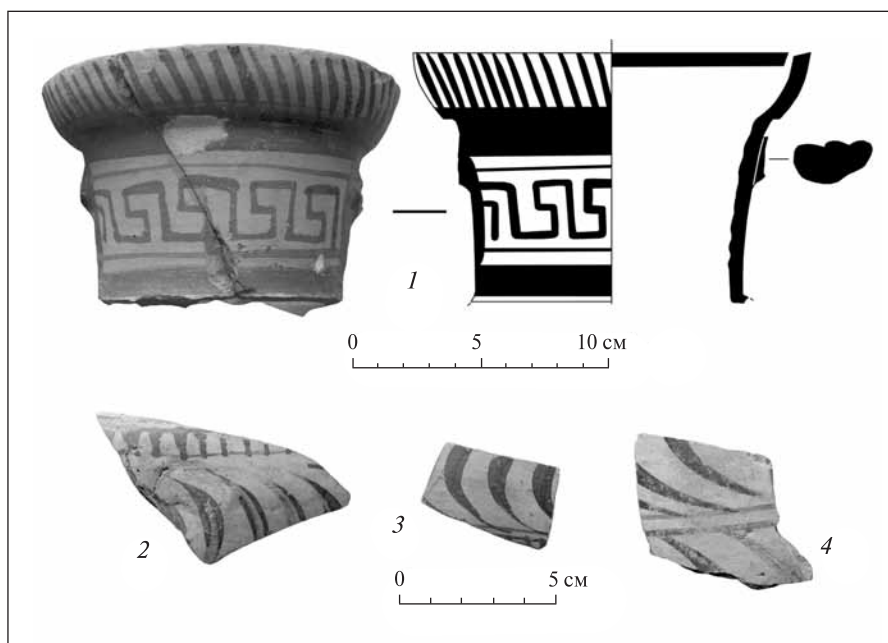

Рис. 7. Березань, стиль Фікеллур: 1 — горло амфори; 2—4 — стінки амфор

горло відноситься до амфори, що датується часом після середини VI ст. до н. е. (Cook 1936, р. 59, pl. 15, b). Що ж до стінок з декором у вигляді півмісяців, в одному випадку — з подвійним і розвернутим в різні сторони (рис. 7, 4), то можна констатувати, що цей різновид фризового розпису з'явився в репертуарі декоративних елементів стилю Фікеллур практично від самого початку його виникнення, від 60-х рр. VI ст. до н. е., і проіснував майже до кінця того століття (Cook, Dupont 1998, р. 79).

Крім керамічних фрагментів східногрецького походження, в колекції НМІУ є фрагменти хіоського розписного посуду, які представлені двома формами — кубками та канфарами. Після публікації колекції хіоської розписної кераміки з розкопок Березані, що зберігається в Державному Ермітажі (Ильина 2005), ця пам'ятка стала однією з найрепрезентативніших за якісним та кількісним складом цієї групи кераміки VI ст. до н. е. І фрагменти, що публікуються нами, доповнюють цю інформацію. Найранішим є фрагмент кубка, виконаний у резервному стилі. Зберігся лише орнамент тла — розетки і скісні штрихи вздовж краю на лицьовому боці та розкритої квітці лотоса, виконані з використанням додаткових фарб, — на внутрішньому (інв. № Б 5319; рис. 8, 3). Такі кубки датуються першою чвертю VI ст. до н. е. (Lemos 1991, pl. 89, Nr 675; Ильина 2005, № 18, 21). Дещо пізнішим часом, після 580-х рр. до н. е., датуються фрагменти кубків без орнаменту тла, ймовірно, з зображенням однієї фі-

гури (людини чи тварини) і орнаментом у вигляді смужки з крапками вздовж краю (інв. №№ Б 5322, Б 5318; рис. 8, 1, 2) (Lemos 1991, pl. 127, Nr 952; Ильина 2005, № 70).

До другої чверті VI ст. до н. е. відносяться фрагменти фіал (інв. №№ Б 5323, Б 5326; рис. 8, 4, 5), внутрішня стінка яких багато прикрашена фризами з розетками і квітами лотосів на їхньому тлі, а також смугами з крапками, нанесеними яскравою білою фарбою (Ильина 2005, № 116—117). До цього ж часу може належати ще й фрагмент стінки кубка зі смугами білої фарби на внутрішній стінці (інв. № Б 2768; рис. 8, 6). Дно глечика з білим тлом (інв. № Б 5321; рис. 8, 8) типове для значної серії мініатюрних посудин, поширених у другій половині VI ст. до н. е. (Ильина 2005, № 229 и сл.). Слід відзначити також денце горщика з орнаментом у вигляді кошика променів (інв. № Б 2795/5; рис. 8, 7). Такі невеликі горщики, характерні для чорнофігурного стилю у хіоському вазописі, були поширені наприкінці другої — початку третьої чверті того століття. Крім Березані, вони відомі в Ольвії (Скуднава 1988, кат. № 222; Lemos 1991, pl. 217, Nr 1641—1645; Ильина 2005, № 202; Русяева 2006, рис. 170, 4).

Кераміка материкової Греції представлена фрагментами двох мініатюрних коринфських посудин. Це — верхня частина арибала з язичковим орнаментом під горлом і смугами лаку та червоної фарби (інв. № Б 2795/6; рис. 8, 9). Він відноситься до типу лінійних арибалів, поширених переважно у ранньоко-

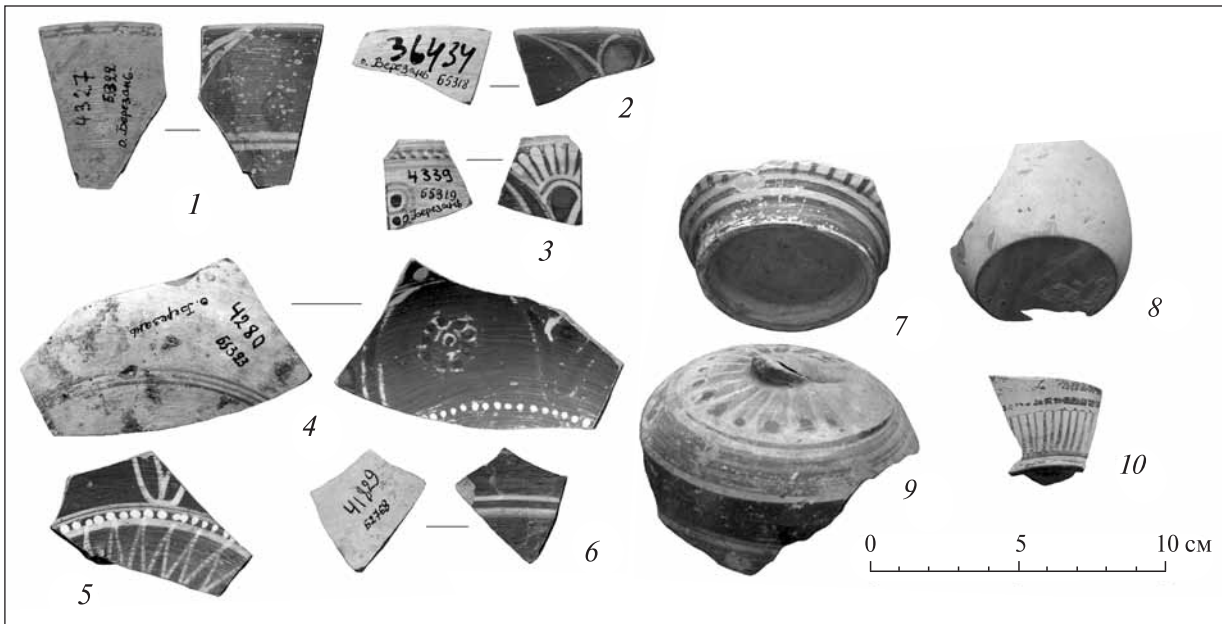

Рис. 8. Березань: 1–8 — фрагменти хіоського посуду; 9, 10 — фрагменти коринфських арибала та скіфоса

ринфський та середньокоринфський час, не пізніше 570-х рр. (Rayne 1931, р. 291; Dehl-von Kaenel 1995, Nr 267). Такі арибали також уже відомі за знахідками на Березані (Борисфен-Березань 2005, кат. № 73). Фрагмент придонної частини скіфоса з тонким променистим орнаментом, відділеним тонкими смужками від зображення на фризі, відноситься до пізньокоринфського часу (інв. № Б 2795/4; рис. 8, 10). Такі форми були поширені протягом VI ст. до н. е., але таке сполучення декоративних елементів характерне саме для того часу (Dehl-von Kaenel 1995, Nr 1859).

Таким чином, матеріали з розкопок давньогрецького поселення на о. Березань, що зберігаються в НМІУ і представлені переважно фраг-

ментами розписного посуду східногрецького походження першої половини VI ст. до н. е., доповнюють і збагачують наші уявлення про склад ранньої кераміки цієї визначної пам'ятки грецької колонізації Північного Причорномор'я. Тут доречно нагадати думку Е.Р. Штерна про керамічну колекцію Березані: «Березанская керамика» заслуживает самого тщательного изучения: она дает нам ключ к разъяснению многих темных вопросов в области культурных сношений греческого мира в VI в. до Р. Х.» (Штерн 1909, с. 55). Сторіччя, що минуло, лише підтвердило справедливості цих слів. Крім того, розглянута добірка становить інтерес і з огляду історії розвитку вітчизняної музейної справи, оскільки віддзеркалює складний шлях формування античного розділу колекції НМІУ.

Борисфен-Березань. Начало античной эпохи в Северном Причерноморье. Каталог выставки в Государственном Эрмитаже 23 июня — 11 сентября 2005 г. — СПб., 2005.

Доманский Я.В., Виноградов Ю.Г., Соловьев С.Л. Основные результаты работ Березанской экспедиции // Итоги археологических экспедиций. — Л., 1989. — С. 33—60.

Ильина Ю.И. Хиосская керамика из раскопок на острове Березань // Борисфен-Березань. Археологическая коллекция Эрмитажа. — СПб., 2005. — Т. 1. — С. 70—173.

Книпович Т.Н. Некрополь в северо-восточной части ольвийского городища (по раскопкам 1937 г.) // СА. — 1940. — 6. — С. 92—106.

Копейкина Л.В. Развитие чернофигурного стиля в клазоменской керамике (по материалам из раскопок на о. Березань) // Из истории Северного Причерноморья в античную эпоху. — Л., 1979. — С. 7—25.

Русяева А.С. Восточногреческая керамика // Древнейший теменос Ольвии Понтийской. — Симферополь, 2006. — С. 162—168 (МАИЭТ. — Suppl. 2).

Сидорова Н.А. Керамика архаического периода из раскопок Пантикапея 1965—1985 гг. (кроме аттической чернофигурной) // СГМИИ. — 1992. — 10. — С. 131—172.

Скуднова В.М. Архаический некрополь Ольвии. — Л., 1988.

Чистов Д.Е. Работы на острове Березань археологической экспедиции Государственного Эрмитажа в 2004 г. // Материалы Березанской (Нижнебугской) античной археологической экспедиции. — СПб., 2006. — Т. 1. — С. 57—112.

- Штерн Э.Р.* Раскопки на о. Березани // ОАК за 1906 г. — СПб., 1909. — С. 50—58.
- Alexandrescu P.* La céramique d'époque archaïque et classique (VIIe — IVe s.). — București; Paris, 1978 (Histria. — IV).
- Boardman J., Hayes J.* Excavations at Tocra 1963—1965. The Archaic Deposits I. — Oxford, 1966.
- Bujiskikh A.* The Earliest East Greek Pottery from Olbia Pontica // Frühes Ionien. Eine Bestandsaufnahme. — Mainz, 2007. — S. 499—510.
- Cook R.M.* A List of Clazomenian Pottery // BSA. — 1933—1934. — **34**. — P. 123—152.
- Cook R.M.* Fikellura Pottery // BSA. — 1936. — **34**. — P. 1—99.
- Cook R.M., Dupont P.* East Greek Pottery. — London; New York, 1998.
- Dehl-von Kaenel Ch.* Die archaische Keramik aus dem Malophoros-Heiligtum in Selinunt. — Berlin, 1995.
- Dugas Ch.* Les vases orientalisants de style non mélien (Délos XVII). — Paris, 1935.
- Iren K.* Die Werkstatt des Londoner Dinos: eine phokäische Werkstatt? // IstMitt. — 2002. — Bd. 52. — S. 165—207.
- Kerschner M.* On the Provenance of Aiolian Pottery // Villing A., Schlotzhauer U. (eds.). Naukratis: Greek Diversity in Egypt. Studies on East Greek Pottery and Exchange in Eastern Mediterranean. — London, 2006. — P. 109—126.
- Lemos A.* Archaic Pottery of Chios. The Decorated Styles. — Oxford, 1991.
- Payne H.* Necrokorinthia. A Study of Corinthian Art in the Archaic Period. — Oxford, 1931. — Sukas II.
- Ploug G.* The Aegean, Corinthian and Eastern Greek Pottery and Terracottas. — København, 1973.
- Schaus G.P.* The East Greek, Island, and Laconian Pottery. — Philadelphia, 1985 (Cyrene. — Vol. II).
- Thalmann J.P.* Céramique trouvée à Amathonte // Greek Geometric and Archaic Pottery found in Cyprus. — Stockholm, 1977. — P. 65—86.
- Villard M.F., Vallet G.* Lampes du VIIe siècle et chronologie des coupes ioniennes — V // Mélanges d'archéologie et d'histoire. — 1955. — **67**. — P. 7—34. — Megara Hyblaea.
- Utili F.* Die archaische Nekropole von Assos. — Bonn, 1999 (Asia Minor Studien. — Bd. 31).

Надійшла 18.03.2010

О.А. Пуклина, А.В. Буйских

КЕРАМИКА ИЗ РАСКОПОК БЕРЕЗАНИ В СОБРАНИИ НАЦИОНАЛЬНОГО МУЗЕЯ ИСТОРИИ УКРАИНЫ

Вводится в научный оборот небольшая коллекция античной расписной керамики, найденной на о. Березань и хранящейся в собрании Национального музея истории Украины. Она состоит из частных пожертвований, а также материалов из раскопок под руководством Э.Р. Штерна и М.Ф. Болтенко, переданных в музей в 1946 г. Абсолютное ее большинство представлено фрагментами североионийской посуды открытых и закрытых форм — кратеров, столовых амфор, ойнохой, тарелок и блюд, а также ионийских киликов первой половины VI в. до н. э. Имеются фрагменты хийских столовых сосудов того же времени — кубков и чаш, а также коринфских — скифоса и арибалла. Южноионийская посуда — это фрагменты столовых амфор стиля Фикеллур второй половины VI в. до н. э. Публикуемая коллекция дополняет современные представления о составе березанских находок, отражая основные направления керамического импорта в VI в. до н. э.

O.O. Puklina, A.V. Buyskykh

CERAMICS FROM EXCAVATIONS AT BEREZAN IN THE COLLECTION OF THE NATIONAL MUSEUM OF HISTORY OF UKRAINE

A small collection of Ancient Greek painted ceramics found on Berezan Island and kept in the collection of the National Museum of History of Ukraine is presented for publishing. It contains private donations as well as materials from excavations under the supervision of E.R. Štern and M.F. Boltenko passed to the Museum in 1946. The absolute majority of it is represented by the fragments of the North Ionian opened and closed vessels: krateres, table amphorae, oinochoai, dishes and plates, and also Ionian cups of the first half of the 6th c. BC. There are fragments of Chiot tableware of the same period: of cups and bowls, and also of Corinthian vessels: of a skythos and an aryballos. The South Ionian vessels include fragments of table amphorae of Fikellura style of the second half of the 6th c. BC. The published here collection contributes to the contemporary knowledge on the structure of finds from Beresan, representing the main ways of ceramics import in the 6th c. BC.

СКІФСЬКИЙ АРИСТОКРАТИЧНИЙ КУРГАН БЛИЗНЮК 2

Статтю присвячено комплексному вивченню матеріалів кургану Близнюк 2 — однієї з найяскравіших скіфських пам'яток кінця V ст. до н. е., дослідженої на південній околиці м. Дніпропетровськ у 2007 р.

Ключові слова: Дніпровське Надпоріжжя, скіфи, курган, аристократія, династична історія.

На південній околиці м. Дніпропетровськ розташовувалися два кургани Близнюки, які у XIX ст. вважали найбільшими серед курганів передмістя (Кашенко 1887, с. 52—53). Один курган (Близнюк 1), енеоліту—бронзового віку, розкопала у 1967 р. Л.П. Крилова, другий (Близнюк 2), скіфський, досліджений у 2007 р. експедицією Дніпропетровського національного університету (Ромашко 2009; Ромашко, Скорий 2009; 2009а; Скорий, Ромашко 2009; Romashko, Skory 2009). Інформаційний потенціал цієї визначної пам'ятки розширено за рахунок вивчення антропологічних і зоологічних решток, визначення виробів з органічних матеріалів, видової належності тварин, зображених на деяких речах (Потехина 2009; 2009а; Журавлев 2009; Булахов, Пономаренко 2009; Крупа 2009; Сергеева 2009).

Конструкція кургану. Курган мав висоту 7,05 м і діаметри 54,0 та 50,0 м. Його оточувала крепіда з гранітних каменів завширшки 2,0—4,0 м. У центрі кургану, на давньому горизонті (ДГ), був облаштований обмежений викидами майданчик неправильної прямокутної форми розмірами 16,0 × 6,5 м, до якого вели три проходи-доріжки. На цьому майданчику й концентрувалися всі культово-ритуальні комплекси: вхід до поховальної камери, кінські могили, продовольча яма-льох і рештки будівельної офіри (скупчення розрізаних кісток нижньої частини скелету людини на ДГ, під материковим викидом). Майданчик був прикритий рядною і накатом з дубових колод і плах завдовжки 7,0—7,5 м і діаметром 0,25—0,35 м, що перекривали також вхідну яму поховання та кінські могили, а дошки чи ляда з них — яму-льох.

Будівництво насипу здійснювали одночасно з оформленням центрального майданчика. Вали насипу складені з дернових блоків у три прийоми і перекриті шаром однорідного чорнозему (рис. 1).

Конструкція могили. Поховання здійснене в катакомбі (рис. 2). Вхідна яма прямокутної в плані форми, розмірами 2,9 × 2,5 м і завглибшки 4,3 м (тут і далі глибини подано від ДГ), орієнтована з північного північного сходу на південний південний захід. На дні вирито пандус завдовжки 2,2 м і завширшки 0,95—1,00 м, що вів до входу в поховальну камеру, розташовану на північний північний схід від вхідної ями. Вхід у камеру, завширшки 1,9 м і заввишки 1,6—1,7 м, був закритий дерев'яним заслоном — плахами, з'єднаними залізними скобами.

Поховальна камера неправильної трапецієподібної в плані форми, розмірами 6,15 × 5,60 м, орієнтована з південного сходу на північний захід. Перепад рівнів дна між вхідною ямою та камерою становив 1,4 м. Дно камери було вимазане крейдою і вкрите рослинною підстилкою. На дні камери вирито яму розмірами 3,00 × 1,35 м, орієнтовану з південного заходу на північний схід. Її глибина від долівки камери 1,4 м. Саме в ній і було поховано небіжчика — 25—30-річного чоловіка, від якого збереглися тазові кістки та частина хребта. За цими останками встановлено, що він лежав випростано на спині головою на південний схід.

За конструктивними особливостями насипу, деталями поховального ритуалу та інвентарем курган надійно датується кінцем V ст. до н. е. (Ромашко, Скорий 2009, с. 83—87). Зауважимо, що в Північнопричорноморському степу скіфські елітні поховання V ст. до н. е. не мали таких масштабних насипів. Вони характерні для аристократичних поховань IV ст. до н. е. (Мозолевский 1986, табл. 1). Єдиним винятком є курган Солоха, над первинною могилою якого зведено насип заввишки близько 15,0 м (Манцевич 1987, с. 9). Тобто, Близнюк 2 за розмірами насипу та підземної камери є другим після Солохи курганом скіфської знаті V ст. до н. е. у вказаному регіоні і найбільшим у Дніпровському Надпоріжжі. Це, а також поховальний інвентар, що залишився після погра-

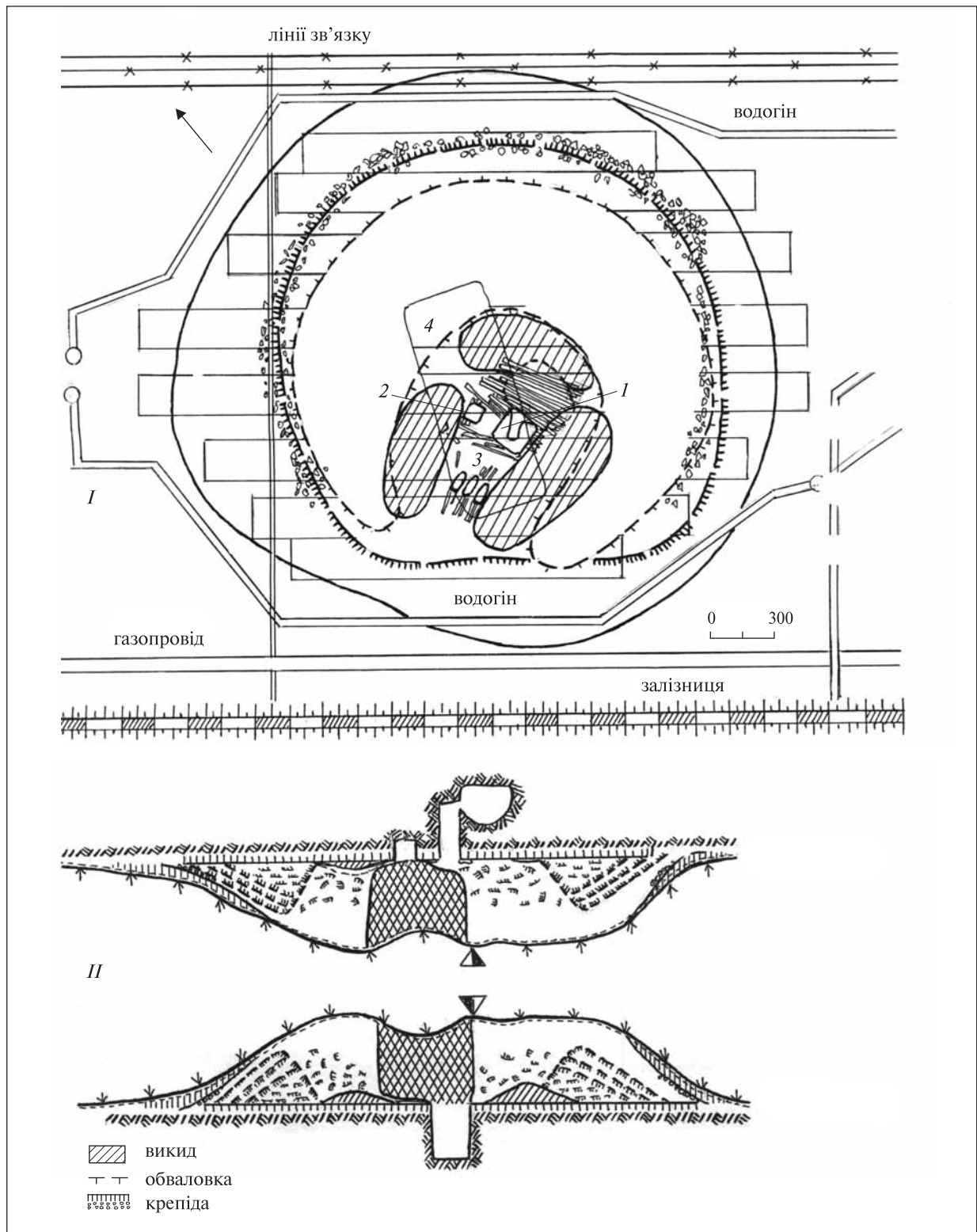

Рис. 1. Курган Близнюк 2: I — план (1 — поховання, 2 — яма-льох, 3 — могили коней, 4 — грабіжницька яма); II — профілі центральної бровки

бувань, надає підстави розглядати цей курган як місце упокоєння особи царського рівня.

Поховальну камеру грабували щонайменше двічі. Поза увагою грабіжників лишилися кінські могили та продовольча яма-льох.

Кінські поховання. Три кінські могили (рис. 3) — двох жеребців і кобили — влаштовані на головному (південному) проході-доріжці в ряд у ямах розмірами 1,75–2,00 × 0,80 м за глибини 1,0–1,3 м. Коні орієнтовані головами

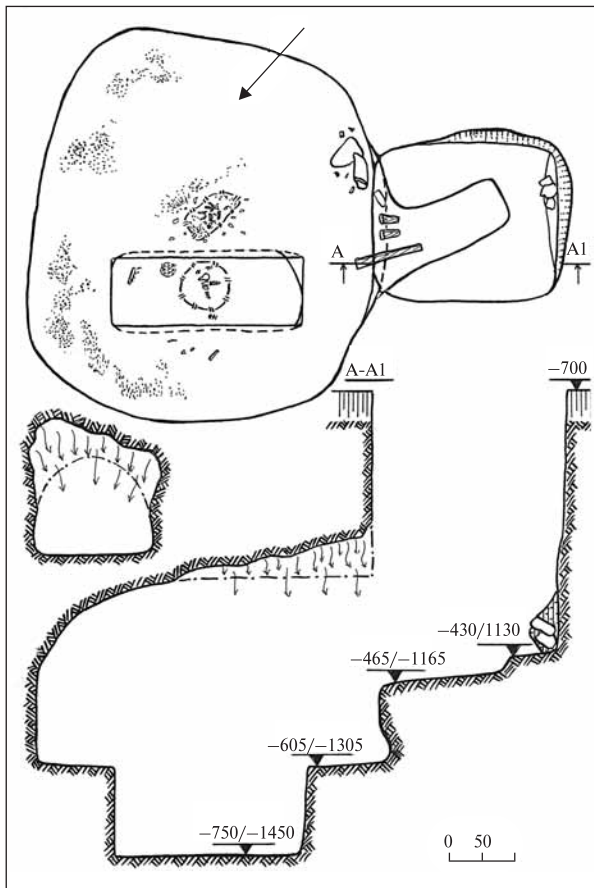

Рис. 2. План і перетин поховальної споруди

у бік поховальної камери. Від вузди збереглися затиснені щелепами залізні вудила та псалії.

Подібні двоскладові петельчасті вудила (тип П.1.3, за О.Д. Могиловим) відомі впродовж усього скіфського часу (Могилов 2008, с. 19–22, 213, рис. 2, 13–37), але найбільшого розповсюдження вони набули у V–IV ст. до н. е. (Ильинская 1968, с. 114). S-подібні псалії з двома отворами (тип П.5.2.2, за О.Д. Могиловим) трапляються у вузді другої половини VI–IV ст. до н. е. (Могилов 2008, с. 37, 254, рис. 39, с. 290, рис. 75, с. 291, рис. 76, с. 292, рис. 77), але дослідники слушно зауважують, що вони більш притаманні пам'яткам V ніж IV ст. до н. е. (Ильинская 1968, с. 118).

Продовольча яма-льох (рис. 4) прямокутної в плані форми, розмірами 1,7 × 1,6 м і завглибшки 1,2 м, була вирита за 1,8 м від вхідної ями катакомби. В ній стояли дві дерев'яні таці зі значною кількістю кісток коня та дрібної рогатої худоби і бронзовий казан з раструбоподібним піддоном та сферичним тулубом з горизонтальними ручками (рис. 5), що містив розчленований кістяк жеребця.

Казан, за А.П. Манцевич (1961, с. 150), належить до другої групи, за М.С. Синциним

(1967, с. 42) — до третього типу. Більшість таких казанів датується V ст. до н. е. (Сидоренко 1964, с. 193, рис. 4; Мухопад 1981, с. 93, рис. 1, 1; Манцевич 1987, с. 88, 99, кат. 74; Скорый 1997, с. 47–48, 59, рис. 45; Гребенников 2008, с. 46–47, 52, 145, рис. 13, 4). Поодинокі екземпляри відомі в комплексах VII–VI та IV ст. до н. е. (Галанина 1997, с. 233, № 105, табл. 41, 105; Канторович, Эрлих 2006, с. 122, 188, кат. 62).

Інвентар з поховання. З-поміж інвентарю *in situ* (умовно) збереглися уламки залізного наборного портупейного паска в районі тазових кісток небіжчика. Інші речі переміщені грабіжниками. Вцілілі знахідки репрезентують усі категорії матеріальної культури, що трапляються в скіфських похованнях, окрім того, серед них є оригінальні та навіть унікальні вироби.

Озброєння. В кургані був похований воїн, споряджений наступальною зброєю і металевим захисним обладунком.

Бронзові втулкові трилопатеві вістря стріл входили до складу трьох сагайдаків (рис. 6, 22–25). Рештки двох, що містили 121 та 166 вістер,

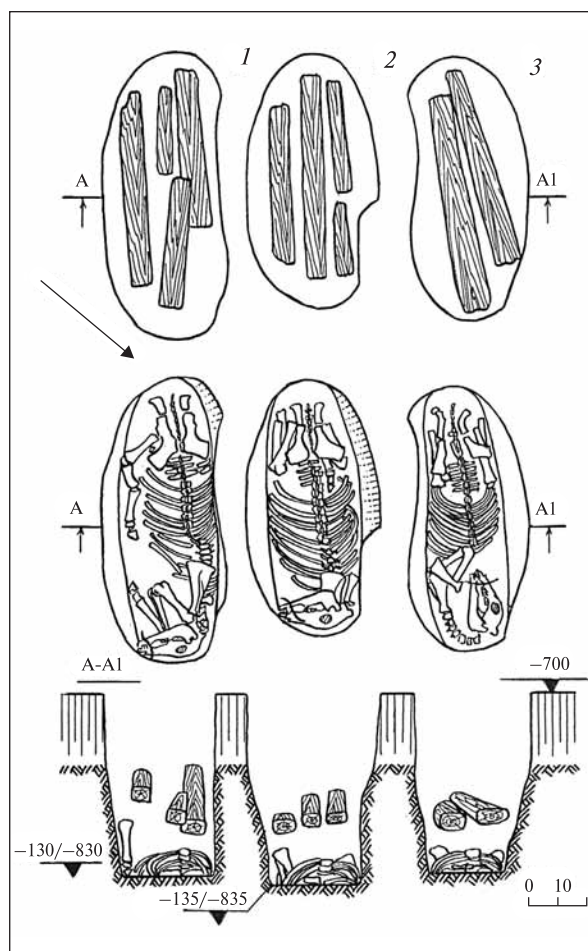

Рис. 3. Кінські могили. План і перетин (позиції відповідають номерам могил)

знаходилися в заповненні поховальної ями, третій сагайдак зруйнований грабіжниками. Вістря стріл із нього (39 екз.) були розсіяні по камері. Типологічно близькі вістря трапляються переважно в пам'ятках V ст. до н. е. (Ильинская 1968, табл. V, 11–15; Ковалева, Мухопад 1979, с. 122, рис. 2, 8; Бессонова, Скорый 1986, с. 160, рис. 2, 2; Шрамко 1987, с. 153, рис. 73, 7; Евдокимов, Фридман 1987, с. 99, рис. 11, 5; Ковалев, Полин 1992, с. 42, рис. 6, 1–4, 10–18, 25–35, 49–53). Показова відсутність у сагайдачних наборах з кургану Близнюк 2 тригранних вістрів. Їх поєднання в одному комплексі з трилопатеви здебільшого характерне для IV ст. до н. е.

До сагайдаків, імовірно, належать кістяний гравірований виріб (рис. 13, 3) прямокутної форми з отвором у центрі (застібка?) та залізна кругла бляха (рис. 7, 18) з деталями, що надавали можливості закріпити її на тверду (дерев'яну?) основу. Круглі бляхи для оздоблення сагайдаків чи горитів засвідчені саме для V ст. до н. е. (Ковпаненко 1967, рис. 48; Черненко 1981, с. 44, рис. 27, 2).

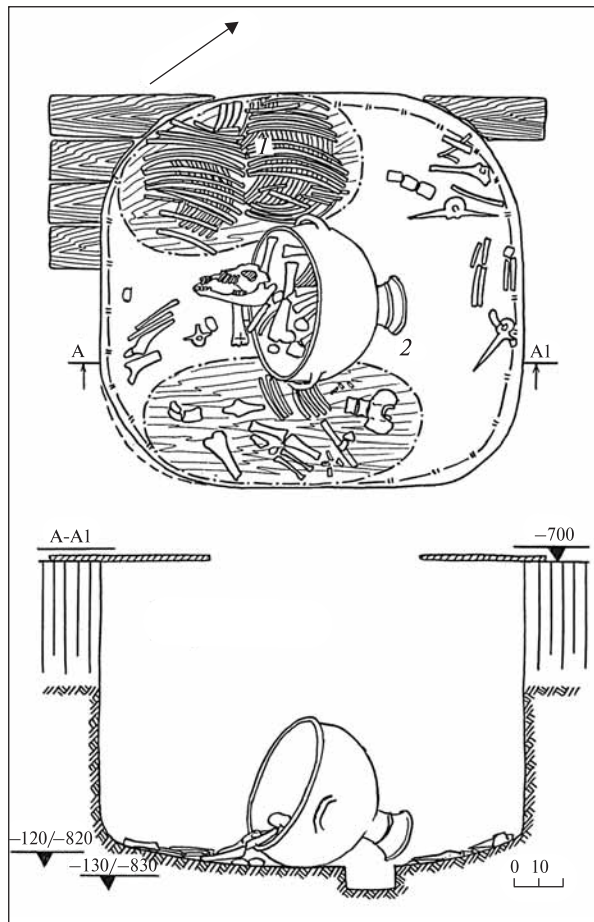

Рис. 4. Продовольча яма-льох: план і перетин

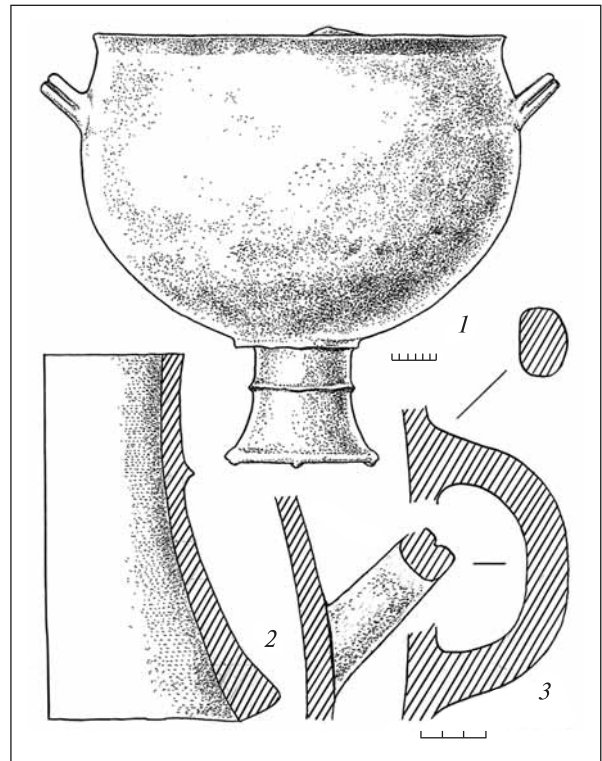

Рис. 5. Бронзовий казан: 1 — вид збоку; 2–3 — деталі

Меч, зважаючи на форму леза у вигляді видовженого трикутника (рис. 7, 20), ймовірно, мав антенне навершя та вузьке метеликоподібне перехрестя (II відділ, II підвідділ, 2 тип, за А.І. Мелюковою: 1964, с. 58). Канелюри у верхній частині леза прикметні для зброї V ст. до н. е. (Полин, Кубышев 1997, с. 41).

Від списа збереглися лише деталі: втулка вістря і вток.

Захисний обладунок представлений фрагментами наборного пластинчастого панциря та двох портупейних пасків і ворварками (рис. 6, 1–17, 21; 7, 1–17, 19).

Прикраси нечисленні, але доволі інформативні в сенсі встановлення прижиттєвого статусу небіжчика. Це золоті каблучка-печатка, на щитку якої вигравіровано одягненого в костюм варварського типу бородатого чоловіка — спершись на ліве коліно, він готується до пострілу з лука (рис. 6, 26); пустотіла підвіска у вигляді голови безрогого лося (рис. 6, 20); пустотіла намистина з чеканним орнаментом (рис. 6, 19), а також бронзові подвійні кільця з трьома шишечками зовні (рис. 6, 18).

Каблучка, за О.Я. Неверовим, належить до другого типу металевих перснів з гравіровкою на щитку, які виготовляли грецькі ювеліри в першій половині V ст. до н. е. (Неверов 1986, с. 18).

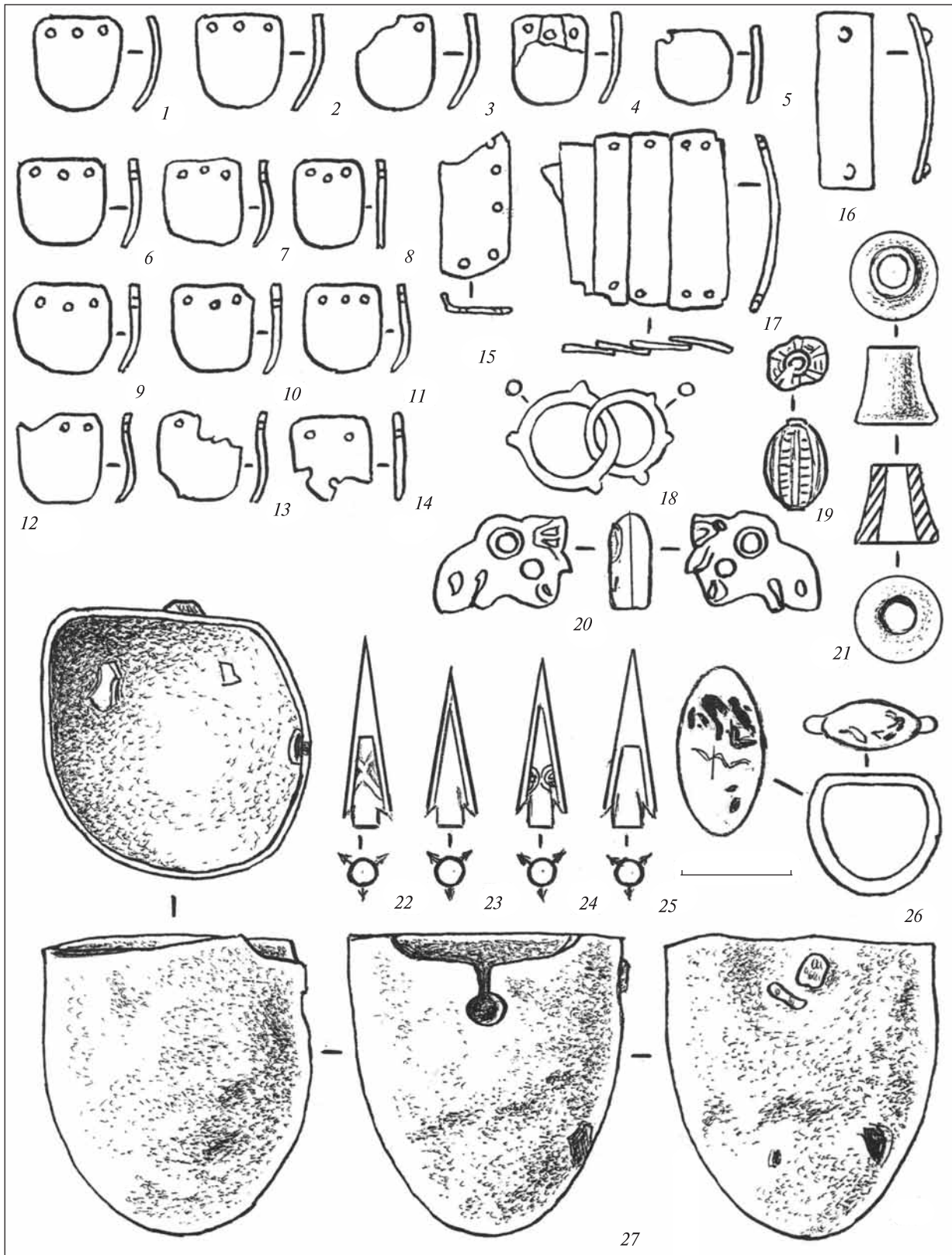

Рис. 6. Вироби з бронзи та золота: 1–14, 16 – панцирні пластини; 15, 17 – фрагменти портупейного паска; 18 – з’єднані кільця; 19 – намистина; 20 – підвіска; 21 – ворварка; 22–25 – наконечники стріл; 26 – каблучка; 27 – чаша черпака-кіафа (19, 20, 26 – золото; інше – бронза)

Прямі аналогії підвісці у вигляді голови лося в колі золотих скіфських та античних прикрас Причорномор’я нам невідомі. Загалом зобра-

ження цієї тварини рідко трапляється тут на золотих виробах (Силантьєва 1959, рис. 38, 8–10; Артамонов 1966, № 102, 105). Водночас

образ лося був вельми поширений у мистецтві населення скіфської доби східноєвропейського Лісостепу (Шрамко 1971, с. 101—102; Шкурко 1976, с. 96—97). Йдеться, зокрема, про бронзові бляхи у вигляді голови лося. Вони набули розповсюдження наприкінці VI—V ст. до н. е., але більше притаманні V ст. до н. е. (Скорый 2006, с. 155—156; там і бібліографія).

Золота рифлена намистина належить до типу прикрас, доволі поширених у Північному Причорномор'ї в V—IV ст. до н. е. Найближчі їй зразки без кантика біля отворів походять виключно з пам'яток кінця V ст. до н. е. (Онайко 1966, с. 113, табл. XXI, 3; XXIII, 1; Битковский, Полин 1987, с. 80—82, рис. 9, 2).

Найраніші подвійні кільця датуються початком V ст. до н. е. (Ильинская 1968, с. 148). Прямі аналогії кільцям з Близнюка 2 походять з курганів V ст. до н. е. поблизу с. Аксютинці в Посуллі (Ильинская 1968, с. 149, табл. XXVI, 8, 10) та кургану 3 (поховання 2) біля с. Богданівка (Битковский, Полин 1987, с. 79—80, 82, рис. 7, 8).

Культові речі. Можна припустити культове призначення п'яти кігтів бурого ведмеда, виявлених у заповненні поховальної ями. Подібні знахідки в скіфських похованнях нечисленні: гробниця 2 кургану Реп'яхувата могила, гробниця кургану 2 Люботинського могильника, Центральна могила Великого Рижанівського кургану (Ильинская, Мозолевский, Тереножкин 1980, с. 48, рис. 19; Бандуровский, Буйнов, Дегтярь 1998, с. 152, рис. 5, 5, с. 153; Скорый і ін. 1999, с. 95, рис. 1, 44—46, с. 98). Зуби ведмеда та інших хижих тварин трактують як амулети-обереги (Фіалко 1996, с. 97—98). Ймовірно, і знахідки ведмежих кігтів також слід розглядати як апотропеї (Косарев 2008, с. 54), що мали захищати небіжчика від злих сил. Окрім того, оскільки п'ять кігтів лежали в анатомічній послідовності, в них можна вбачати рештки ведмежої лапи. Останнє дозволяє згадати групу бронзових прикрас кінського спорядження — блях V ст. до н. е. у вигляді «ведмежої лапи» (Ильинская 1968, с. 132; Могилов 2008, с. 52—53), що мали сакрально-магічний характер.

З культовою практикою пов'язані і знайдені в заповненні камери шматки реальгару та крейди (Скорый 1990, с. 27—28; Ольховский 1991, с. 159—160).

Посуд, який зберігся, нечисленний і фрагментований. Це чашечка від бронзового черпака-кіафа, ручка бронзового кіліка й електрове окуття дерев'яної чаші.

Зауважимо, що чашечка від кіафа (рис. 6, 27) має спеціальний паз для закріплення ручки. Це поки що єдиний відомий нам екземпляр, що складався з двох частин. У цілому металеві черпаки-кіафи відносяться до категорії античного посуду V—IV ст. до н. е., яка рідко трапляється в елітних скіфських похованнях Північного Причорномор'я (Черненко і др. 1986, с. 206—344; Ковпаненко, Бессонова, Скорый 1989, с. 102, рис. 31, 14). У зонах контактів з античними центрами кіафи у складі інвентарю скіфських поховань (причому рядових) відомі краще (Мелюкова 1975, с. 168, рис. 43, 11—12, рис. 50, 1—4).

Наявність у складі поховального інвентарю спеціального посуду для розливання та споживання вина (кіаф, кілік, дерев'яна чаша) дає підстави припускати, що в могилі, безумовно, мала бути й амфора (амфори). На користь цього свідчать два фрагменти амфор, знайдені в грабіжницькому розкопі. Так само, виходячи з наявності в камері кісток тварин, просякнутих мідними оксидами, тут був і бронзовий казан, винесений грабіжниками.

Знаряддя нечисленні. Серед залізних виробів — ніж з кістяним руків'ям із двох пластин (рис. 7, 21) і тригранне в перетині шило. Такі ножі (підтип 1 типу 2 підгрупи Б, за Б.А. Шрамком: 1983, с. 54, 78, табл. 5, 16, 18) набули значного поширення в Скіфії від V ст. до н. е. (Петренко 1967, с. 26—28).

Шила в скіфських похованнях трапляються нечасто, і в чоловічих похованнях вони іноді фіксуються в сагайдаках або горитах разом зі стрілами (Привалова, Зарайская, Привалов 1982, с. 157; Кубышев, Куприй, Ковалев 1999, с. 143; Мелюкова 1999, с. 71, 76; Скорый і ін. 1999, с. 98). Ймовірно, шило використовували для вилучення уламків древка із втулки стріли. Тож не виключено, що шило з Близнюка 2 також пов'язане з одним із сагайдаків

Вироби з каменю представлені великою пласкою плитою — абразивом з пісковика для обробки металевих виробів, уламком розтирача чи лошила і разбитою галькою. Аналогії першому знаряддю трапляються і на поселеннях, і в похованнях (Бессонова, Скорый 1986, с. 160, рис. 2, 4).

Знаряддя з кістки виготовлені з лопаток великої тварини. Використання подібних інструментів для земляних робіт фіксується вже в пам'ятках доби бронзи (Андросов 1984, с. 97—105). Останнім часом вони привертають увагу й скіфологів (Мозолевский, Полин 2005, с. 256).

Речі невідомого призначення. В поховальній камері збереглися обривки тканин з вовни та

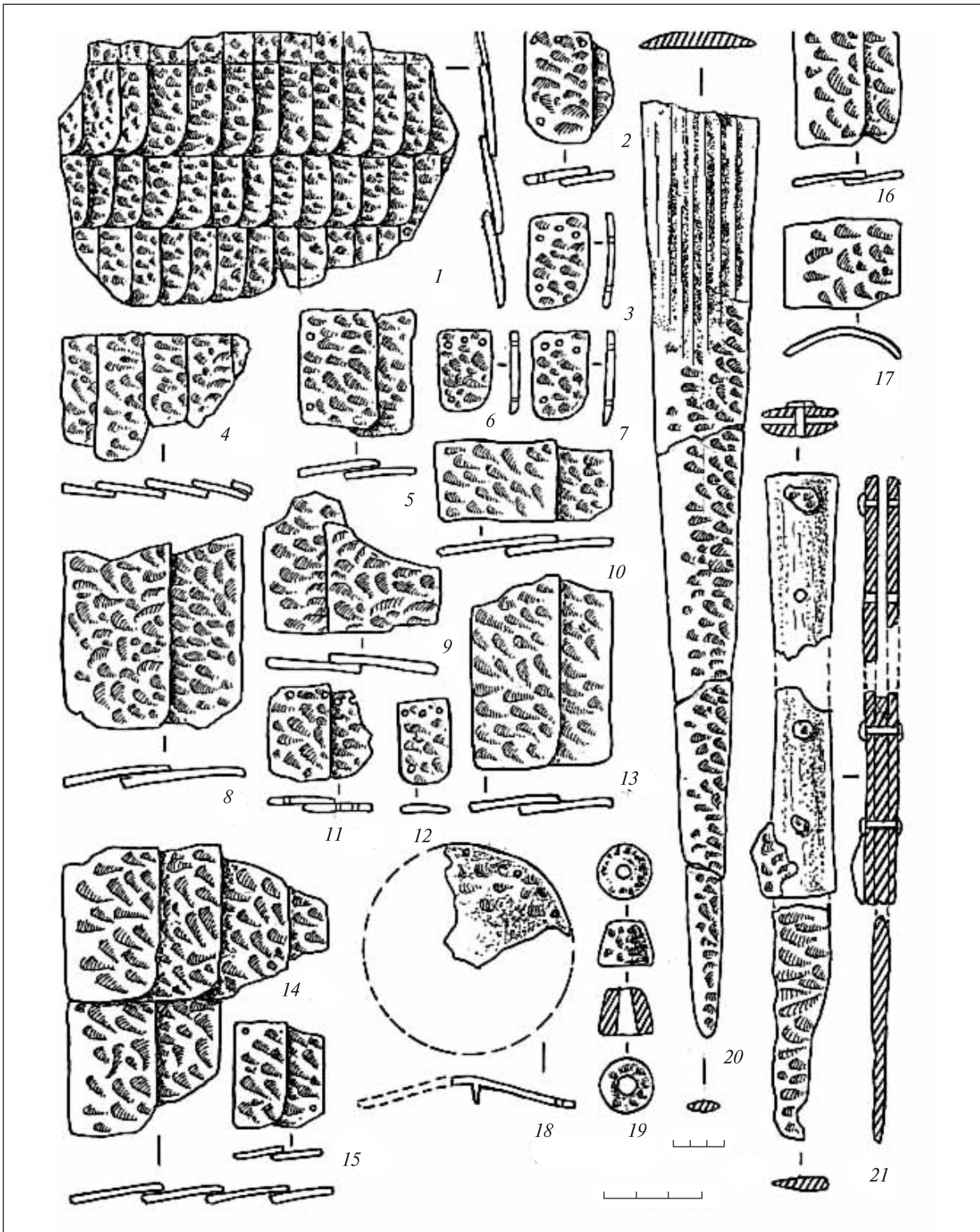

Рис. 7. Вироби з заліза: 1–17 — панцирні пластини; 18 — деталь сагайдака?; 19 — ворварка; 20 — клинок меча; 21 — ніж

середньоазійського бавовника, шматки шкіри та два уламки круглих в перетині дерев'яних брусів.

Різьблена кістка. Найефектнішою групою знахідок із могили є цілі й фрагментовані ви-

роби з кістки (95 екз.), переважно слонової. Більшість — це інкрустаційні пластини, що прикрашали дерев'яні вироби. Є також декілька кілець і предмет, схожий на шахового пішака.

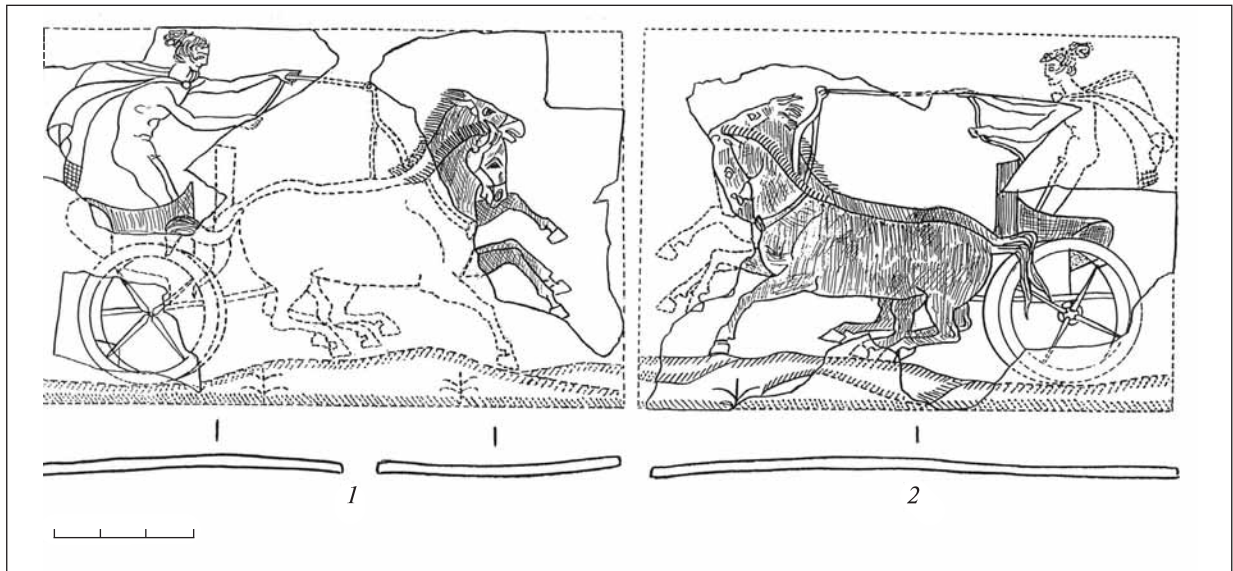

Рис. 8. Інкрустаційні пластини з зображенням колісниці

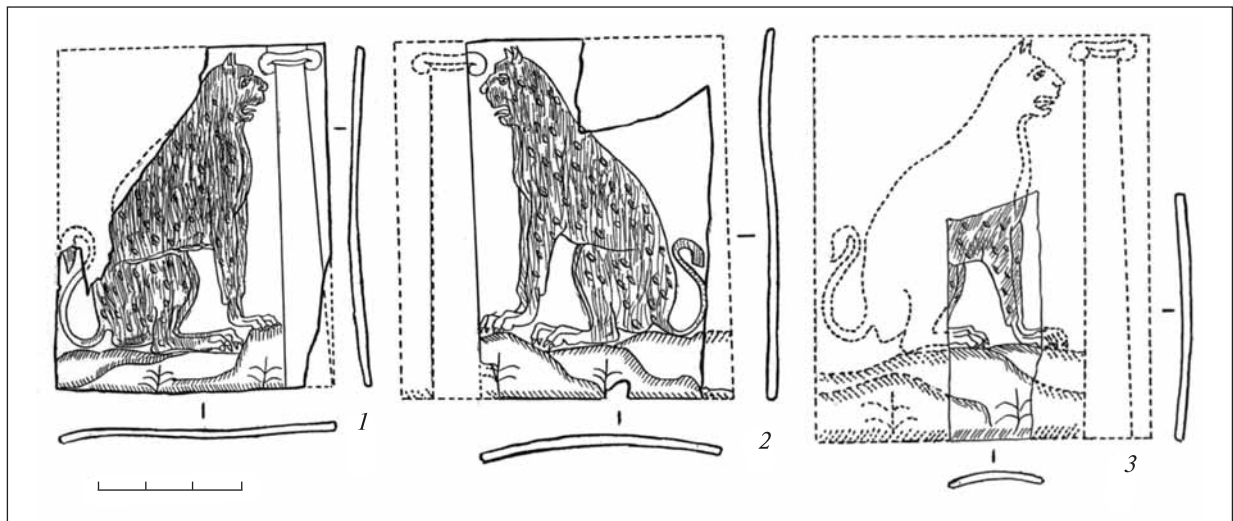

Рис. 9. Інкрустаційні пластини з зображенням гепарда

За формально-типологічними ознаками серію пластин можна поділити на дві групи — фонові (рис. 8; 9; 10, 1–2, 5–10, 12; 11, 19–22) та обрізані (рис. 10, 11; 11, 1–18, 25, 27, 28; 12, 1–28; 13, 1, 2). Пластини першої групи характеризуються наявністю на лицьовому боці гравірованих зображень — сюжетних антропоморфних, зооморфних, рослинних і геометричних орнаментів. Пластини другої групи представляють собою обрізані по контуру гравіровані антропоморфні зображення, архітектурні деталі, а також у вигляді геометричних фігур та ін.

Найцікавішими із фонових зображень на прямокутних пластинках є динамічні сцени перегонів двокінних колісниць з молодим оголеним юнаком-візником, за плечима якого роз-

вівається плащ-гімапідон (рис. 8). Певні труднощі в інтерпретації цього сюжету спричинено тим, що колісничні керують парами, а не квадригами, тобто їх неможливо пов'язати з богами, приміром, Посейдоном чи Геліосом, незмінним атрибутом яких були четвірки коней. Між тим, дані писемних та образотворчих джерел не завжди співпадають. У античному вазописі є й зображення богів, які керують парою коней (Менар 1993, с. 280, рис. 225). Загалом у грецькій міфології відомо багато богів і міфологічних сюжетів, пов'язаних з колісницями. Можна згадати Фаетона, Лаомедонта, Еномая, Діомеда, Іпполіта, Амфіарая, Главка, сина Сізіфа, Іасіона, Салмоня, Лая. З цього списку найбільшу цікавість у сенсі зіставлен-

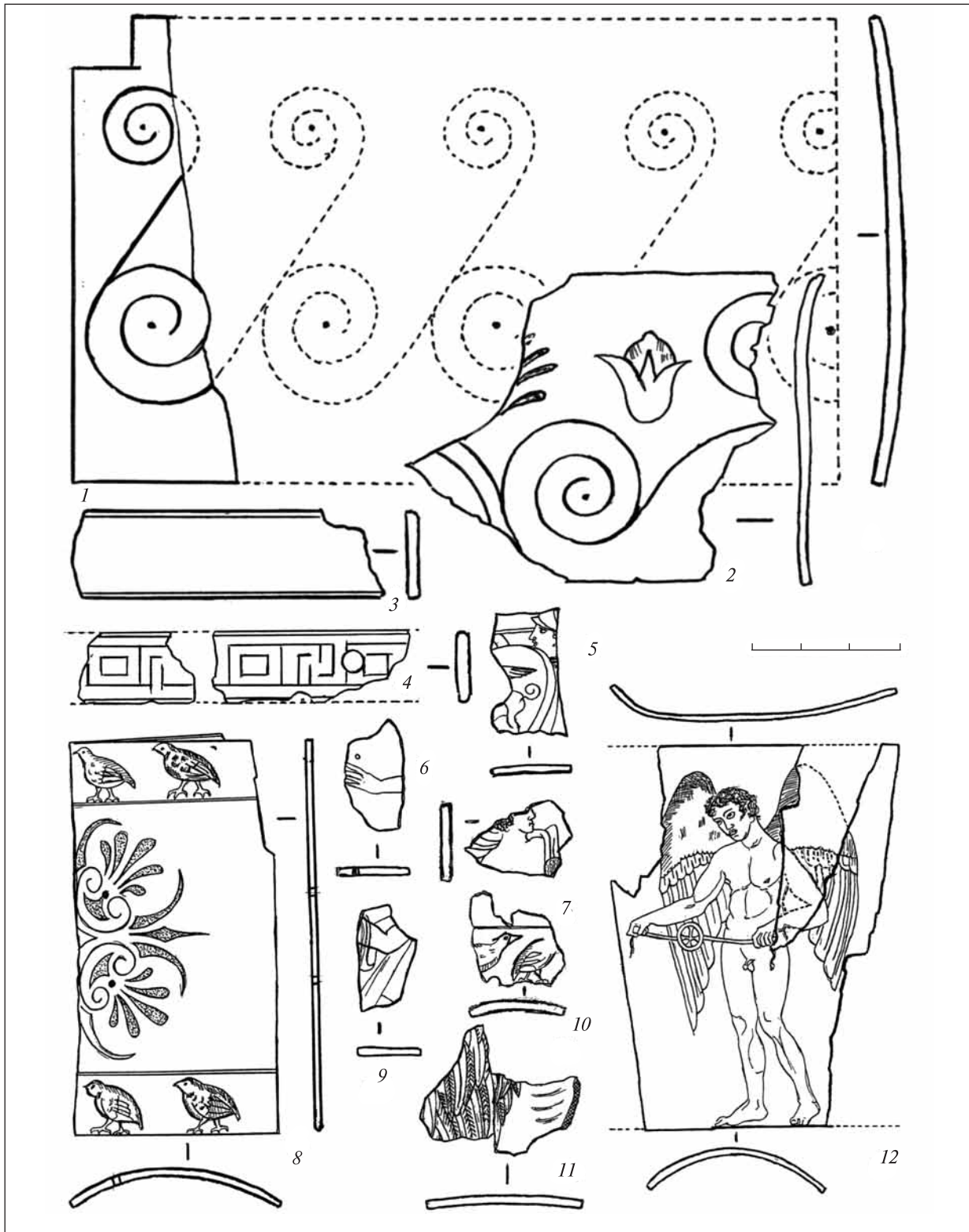

Рис. 10. Інкрустаційні гравіровані пластини та їхні фрагменти

ня із зображеннями з Близнюка 2 являє Еномай, який, згідно з міфом, гине під час перегонів на колісницях, перемога в яких надає право нареченому-претенденту Пелопсу одружитися з Гіпподамією, дочкою Еномая (Грейвс 1992,

с. 297—299; Гигин, Фаб. 84). Привертає увагу, що і в писемних джерелах є відомості про те, що Еномай та його суперник Пелопс керували не квадригами, а парою коней і без візників (Грейвс 1992, с. 297—298).

За аналогію вигравірованому на кістці зображенню колісниці, щоправда запряженої четвіркою коней, можна навести відому пластину — деталь оформлення саркофага з кургану Куль-Оба, що ілюструє міф про синів Леди — Кастора та Поллукса, які викрали дочок царя Левкіппа. Юнак-візник також зображений оголеним, його плащ розвівається за спиною (Передольская 1945, с. 75, табл. IV). До речі, зображення юнака, який керує парокінною колісницею, представлене на золотій каблучці, знайденій у кургані 24 другої половини V ст. до н. е. в уроч. Перещепине поблизу Більського городища (Кулатова, Супруненко 2009, с. 244—246, рис. 16).

Вражає витончене зображення на трапезі-подібній пластині молодого оголеного крилатого чоловіка, який тримає в руках пасок-теній з пряжкою у вигляді колеса з чотирма спицями (рис. 10, 12; фото 1). Його доцільно персоніфікувати з Еротом, який, як і інші боги кохання грецького пантеону — Гіммер, Поф (Пот), Антиерот, починаючи з V ст. до н. е., антропоморфізується. Їх почали зображувати в образі молодих фізично досконалих людей, а наприкінці елліністичного періоду вони постають як крилаті хлопчачки з луком (Менар 1993, с. 213; Петискус 2000, с. 102). Одним із атрибутів Ерота є предмет у вигляді колеса на паску-тенії (Петискус 2000, с. 136), аналогічний зображеному на пластині з Близнюка 2. Ймовірно, пасок з таким колесом в античній міфології мав жорстку семантичну прив'язку. В Іліаді згадується, що Афродіта володіла чарівним паском, що збуджував чоловіче бажання (Гомер. Илиада, XIV, 209—216). Пізніше, в римський час, цей пасок отримав назву цестуса.

Аналогією гравірованому зображенню Ерота на кістці може слугувати пластина зі слонової кістки, що прикрашала покришку дерев'яної скриньки зі знатного синдського поховання в кургані 6 групи Семибратніх на Кубані (ОАК 1878, с. XII; Сокольский 1971, с. 97, рис. 27), що відноситься до першого десятиліття IV ст. до н. е. (Власова 2001, с. 131). На ній зображено Афродіту й Ерота, а з обох сторін від них — колони з іонійськими капітелями.

Витонченим гравіруванням вирізняється й уламок центральної частини пластини з зображенням чоловіка в плащі-гімапїгоні, який сидить на якомусь підвищенні у вільній позі (рис. 11, 19). Така поза доволі розповсюджена в іконографії багатьох народів світу як символ панування. Л. Акімова називає цю позу для зображень Діоніса «жертвовною» (Акімова 2007, с. 155). На барельєфі фронтона Пар-

фенона в такій позі подані практично всі чоловічі божества еллінського пантеону (Петискус 2000, с. 22—23).

У колі фонових зображень заслуговують на увагу фрагментовані прямокутні пластини з котячими хижаками — три з гепардами (рис. 9; фото 2) і одна з левом (рис. 11, 21). Гепард зображений у спокійній позі. Він сидить поряд із колоною з іонійськими капітелями. Мистецтвознавцями простежені деякі риси динаміки семантики та стилістики зображення хижаків родини котячих у грецькому мистецтві. В VI ст. до н. е. «пантеру» зображували з вишкіреною мордою і в агресивній позі. До IV ст. до н. е. було вироблено новий стиль, що передавав, як і на пластинах з Близнюка 2, спокійну позу тварини з «добродушною» мордою, інколи з висунутим язиком (Цветаева 1977, с. 195—196).

Серед обрізаних зображень найвиразніші чотири. Одне — напівоголений чоловік, який біжить, тримаючи в правій руці довгий жезл-кадуцей. Він одягнений в плащ-гімапїгон і капелюх-петас, на ногах крилаті сандалії-ендроміди (рис. 11, 28). Наявність трьох згаданих предметів одягу та кадуцея дозволяють впевнено ідентифікувати це зображення з богом Гермесом (Грейвс 1992, с. 4; Менар 1993, с. 22). Відомо, що однією з його функцій було супроводження душ померлих до Аїду (Грейвс 1992, с. 46). Як божество, яке пов'язує світ живих і світ мертвих, Гермес зображений в Одисеї (Гомер. Одиссея, 24, 1—5). Ця його функція психопомпа особливо важлива. Греки не вважали Гермеса богом мертвих, але були впевнені, що душі шойно померлих людей забирає саме він (Еліаде 2002, с. 254). Гермес пов'язував, таким чином, усі три рівні універсума та в усіх напрямках. Він не тільки супроводжував душі померлих до Аїду, але і виводив їх звідти. Приміром, Гермес виступає посланцем Зевса, який повинен повернути Персефону, полонянку Гадеса (Аїда), в світ живих (Античные гимны 1988, с. 107; Грейвс 1992, с. 65). За часів еллінізму Гермес став покровителем утаємниченого, оккультного знання (Еліаде 2002, с. 254).

Друге зображення — танцівниця, вдягнена в пеплос з клапаном-диплодіоном. У правій руці жінка тримає ногу копитної тварини. Частина пластини, на якій мала бути вирізана ліва рука, втрачена (рис. 11, 27). Поза, одяг і атрибути цієї фігури дозволяють ототожнити її з менадою, супутницею Діоніса. Близькі зображення менад на золотих пластинах-аплікаціях жіночих головних уборів знайдені

Рис. 11. Інкрустаційні гравіровані пластини та їхні фрагменти

в похованнях скіфської та синдської аристократії IV — початку III ст. до н. е. (ОАК 1871, с. 12; Артамонов 1966, с. 68; Рябова 1979, с. 48—50, рис. 1, 1, 4, 5; Мозолевский 1980, с. 133, рис. 68, 11; Бессонова 1983, с. 75, рис. 6, 1—4; Кубышев 1985; Бабенко 2005, фото 11, с. 250, рис. 17, 1—4).

На третій обрізаній пластині представлено вусатого й бородатого одягненого в плащ-хламіду чоловіка, який стоїть у вільній позі (рис. 11, 18). З огляду на те, що чоловік має вигляд старшого за інших богів, зображених на інкрустаційних пластинках з кургану Близнюк 2, можна припустити, що це Зевс, якого в

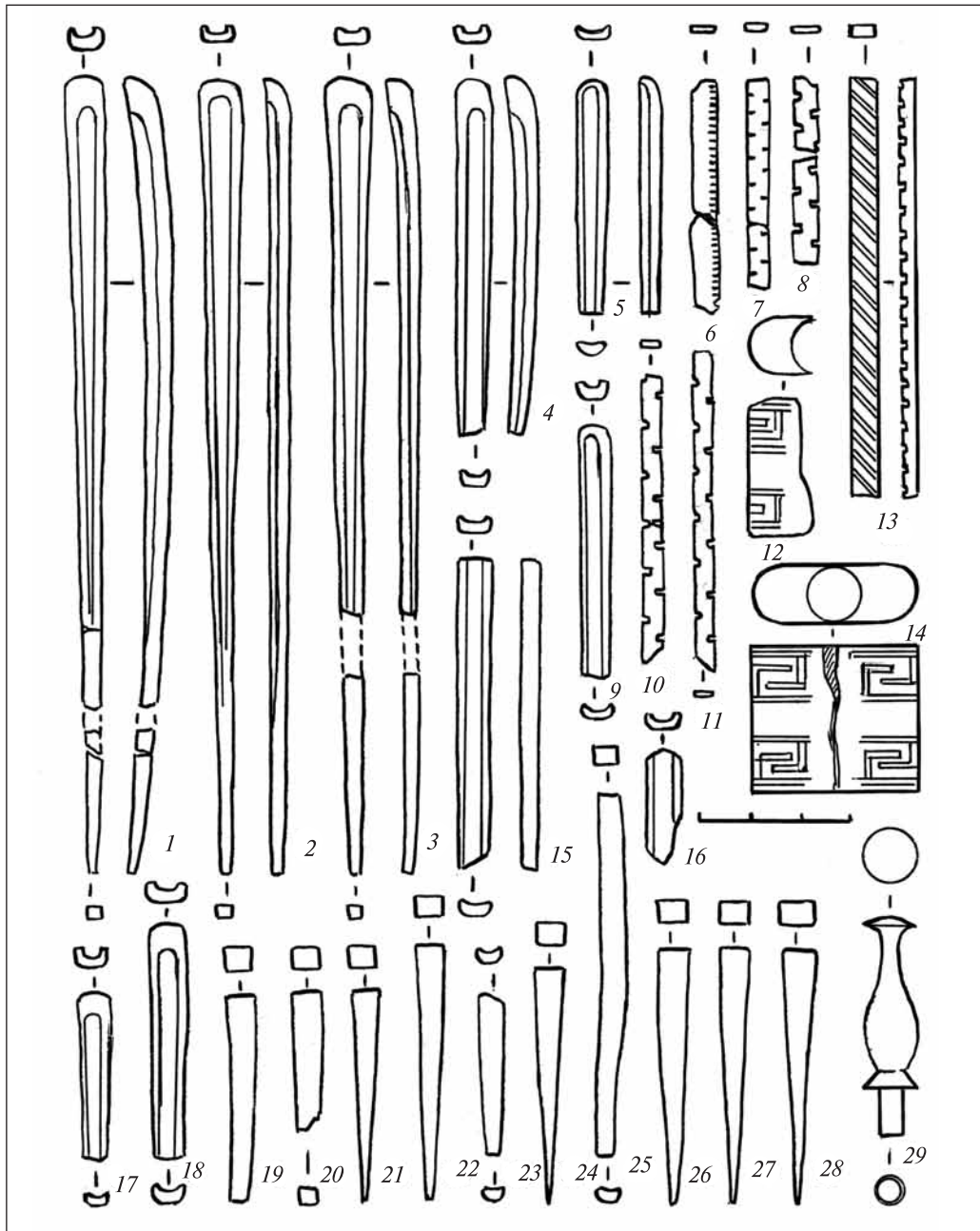

Рис. 12. Вироби з кістки: 1–11, 13, 15–28 — інкрустаційні вставки та смужки; 12, 14 — деталі виробу з гравірованим візерунком та його реконструкція; 29 — виріб у вигляді шахового пішака

античному мистецтві обов'язково зображували з бородою.

Виразне зображення чоловіка (рис. 11, 25), одягненого в підперезаний короткий хітон і шолом «фракійського» типу (див.: Горелік 1983, с. 19, рис. 7, 1–3). Він грає на інструменті на зразок флейти, на лікті висить круглий щит. Можливо, це зображення бога Ареса. В античній іконографії Ареса атрибутували за щитом, списом, маслиною гілкою, вовком і дятлом (Менар 1993, с. 191). Ще одним обов'язковим атрибутом був шолом. Ці речі на зображеннях Ареса часто варіювали. Він був малошанова-

ним богом грецького пантеону (Грейвс 1992, с. 52; Менар 1993, с. 191; Русяева 2005, с. 424, 427), але у варварському, зокрема скіфському, середовищі ставлення до нього було іншим (Бессонова 1983, с. 45–50). Як відомо, Геродот згадує Ареса серед найшанованіших скіфами богів і докладно описує присвячений йому обряд офірування (Геродот, IV, 59, 62).

У серії фонових та обрізаних пластин є також зображення інших богів і персонажів античної міфології (рис. 10, 5–7, 9, 12; 11, 23, 24, 26), але вони надто фрагментовані, аби їх ідентифікувати.

Антропоморфні та зооморфні зображення з Близняка 2 не мають аналогій на гравірованій кістці з Північного Причорномор'я. Вони унікальні, хоча подібні за технікою та рівнем майстерності виконання виробу відомі в пам'ятках Європейського та Азійського Боспору.

В колі пластин фонової групи є вузькі смужки: без орнаменту чи з гравірованим геометричним візерунком у вигляді меандра, а також з прямокутними випилами по боках (рис. 10, 3–4; 12, 6, 10, 11, 13). Вони мають надійні аналогії серед решток античних шкатулок, які трапляються в скіфських курганах від V ст. до н. е. (Малий Чортотлик: Мозолевський 1987, с. 71, рис. 6, 33–36), але переважно відомі з курганів скіфської еліти IV ст. до н. е., приміром, Бердянський курган, Кам'янська Близняця, курган 3 групи Трибратні кургани та ін. (Бокий 1977, с. 202, рис. 2, 13, 15; Андросов, Мухопад 1987, с. 65, рис. 5, 2, с. 70; Бессонова і др. 2008, с. 109).

На нашу думку, прикрасами бічних стінок або покришок шкатулок були і вже згадані гравіровані антропоморфні і зооморфні зображення на плоских прямокутних пластинах. Подібна, надійно документована як інкрустація шкатулки прямокутна пластина зі слонової кістки, на якій вигравіровано Афродіту й Ерота між двома іонійськими колонами, походить з кургану 6 групи Семибратніх, датованого IV ст. до н. е. (Сокольский 1971, с. 97, рис. 27).

Два кільця великого діаметру (13,3 і 22,0 см) зі слонової кістки і виріб у вигляді шахового пішака (рис. 12, 29; 13, 4, 8), ймовірно, були деталями туалетної посудини-піксиди. Такий посуд широко представлений в старожитностях Боспору (Сокольский 1971, табл. XXVI, 9; XXVIII, 2).

Серед групи обрізаних прикрас є пластини трикутної та ромбічної форми і у вигляді серця (рис. 11, 1–14; 12, 1–5, 9, 15–28), добре відомі як вставки, якими декорували саркофаги боспорського виробництва з поховань еллінської та варварської знаті IV ст. до н. е. (Иванова 1955, с. 428, рис. 25, 26; Сокольский 1969, с. 31, 33, 39; Фиалко 1987, рис. 5, 9, 12). Вважаємо, що прикрасами саркофага були і всі інші обрізані, переважно антропоморфні, зображення з Близняка 2. В усякому разі пластини різного ступеню збереженості з антропоморфними зображеннями, також обрізані по контуру, за документовані серед залишків дерев'яних саркофагів у Куль-Обі (Передольская 1945, с. 74), Огузі (Фиалко 1987, с. 135, рис. 5, 1–3) і особливо в склепі Великої Близняці з останками знатного синдського воїна останніх десятиліть

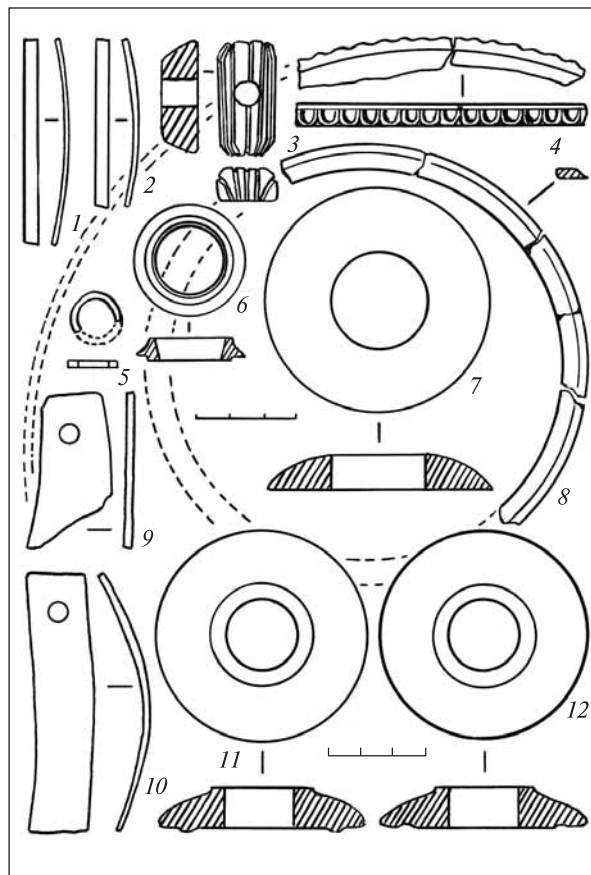

Рис. 13. Вироби з кістки: 1, 2, 9, 10 — інкрустаційні смужки; 3 — застібка сагайдака; 4, 8 — кільця від піксид; 5–7, 11, 12 — кільця

IV ст. до н. е., де вони найчисленніші (Иванова 1955, с. 428, рис. 25, 26; Сокольский 1969, с. 39, табл. 21).

Наявність у кургані Близняк 2, найранішій і найпівнічнішій поховальній пам'ятці скіфської еліти в степовому Північному Причорномор'ї, залишків грецького саркофага у вигляді чудово виконаних кістяних інкрустацій переконливо свідчить, що інтенсивна еллінізація скіфської верхівки розпочалася значно раніше, ніж вважалося досі, в усякому разі від кінця V ст. до н. е. Водночас озброєння і антропологічне визначення вказують на те, що знатний скіф був, у першу чергу, воїном, вершником, імовірно з тих скіфських правителів, котрим подобалося і звучання еллінського музичного інструмента, й іржання бойового коня. За висновком І.Д. Потехіної, це був фізично дужий чоловік і впродовж тривалого часу міг носити важке озброєння і металевий захисний обладунок. Вік небіжчика — 25–30 років — не виключає, що він помер наглою смертю.

На закінчення зауважимо, що дата спорудження кургану (не пізніше кінця V ст. до н. е.),

поховальний інвентар, розміри насипу та могили надають підстави розглядати Близнюк 2 як один з наймасштабніших після Солохи (первинне поховання) скіфських аристократичних курганів того століття.

Проте Близнюк 2 за деякими ознаками є доволі незвичним на тлі інших курганів скіфської аристократії. Саме місце його локалізації в південній частині Дніпровського Надпоріжжя — значно північніше від області, де, за припущеннями, знаходився Геррос і були сконцентровані могили скіфських царів V—IV ст. до н. е., потребує пояснень. Скіфський владика, похований тут, був, найпевніше, басилевсом частини Степової Скіфії, на землях якої він і знайшов останній притулок. Імовірно, тією частиною Скіфії був район, що простягався на південь від сучасного Дніпропетровська, паралельно до Дніпра, вздовж порогів. Скіфські поховання більшої частини цього району, особливо північної, демонструють для V—IV ст. до н. е. безперечну єдність за деякими рисами поховального обряду, в першу чергу, за типом могил — підбої або бездромосні катакомби (Андросов 1985, с. 125), що вказує на доволі тривале перебування тут якоїсь локальної групи скіфів.

Можливо, ця група кочовиків контролювала один з важливих відтинків водного шляху, яким здійснювалися торговельні зв'язки еллінів з населенням Лісостепу. Йдеться про найскладніші для судноплавства місця в районі дніпровських порогів. Про контроль степовими номадами торговельних шляхів, що вели з античних центрів до лісостепової зони, писали неодноразово, найдокладніше В.Ю. Мурзін (напр.: Мурзін 1998). Безумовно, цей чинник сприяв збагаченню скіфської верхівки і посилював сприйняття знаттю різних проявів еллінської культури. Матеріали Близнюка 2 суттєво доповнюють докази на користь цього.

В античній археології та скіфознавстві вважається, що греко-варварська торгівля здійснювалася і сухоходом, і головними річками Північного Причорномор'я, що плинуть в меридіональному напрямку, зокрема Дніпром (Брашинский 1984, с. 178; Мурзін 1986, с. 7; 1998, с. 43). На думку В.Ю. Мурзіна, центром уваги скіфів, які прагнули встановити контроль над дніпровським торговельним шляхом, було Нижнє Подніпров'я і особливо пороги (Мурзін 1986, с. 184; 1998, с. 43). Стосовно Дніпровського Надпоріжжя з автором важко не погодитись. Особливості Дніпра полягали в тому, що до будівництва Дніпрогеса і створення штучних водойм контроль за судноплавством по ньому був доцільний, насам-

перед, у крайніх точках порожистої частини річки, тобто на початку (Кодацький) та наприкінці (Вільний) порогів. Пороги були розташовані між сучасними пунктами Старі Кодаки та Лоцманська Кам'янка, поблизу якої і знаходився Близнюк 2. З цього погляду показовими є свідчення щодо створення запорізькими козаками в XVII—XVIII ст. саме тут спеціальних служб, які виконували митні, охоронні та лоцманські функції (Макаревский 2000, с. 179—180, 272).

Слід зауважити, що ця ділянка Надпоріжжя була центром контролю над Нижнім Подніпров'ям і пов'язаними з ним сухоходними та водними шляхами впродовж декількох тисячоліть, про що свідчить незвично щільна на тлі інших районів Подніпров'я концентрація пам'яток. Тут, на порожистих островах і по обох берегах Дніпра, є стоянки мезо-неолітичної доби, поселення і могильники бронзового віку, раннього середньовіччя та Київської Русі (Сміленко 1969; 1975; 1984; Ковалева 1980; 1981; Яворницький 1989; Бінкевич, Камеко 2008 та ін.). На особливу увагу заслуговує наявність тут і укріплених пунктів, як черняхівське городище Башмачка (Сміленко 1975, с. 51—57), що за 25 км від початку порогів. На думку Б.О. Рибаківа, ті, в чийх руках була ця фортеця, володіли й усією територією торгівлі слов'янського Середнього Подніпров'я з римським Причорномор'ям (Рыбаков 1982, с. 44).

Видається, що умови торговельного сполучення Дніпром у ранньому залізному віці суттєво не різнилися від тих, що фіксуються за документами XVIII ст. Судна могли здолати пороги тільки навесні. Ті ж, що рухалися влітку й восени, розвантажувалися перед порогами, товари везли сухоходом 70 верст і в Олександрівській фортеці (м. Запоріжжя) вантажили на інші судна. Товари доправляли вверх за течією кожної пори року. Шлях сухоходом пролягав правобережним Надпоріжжям через Башмачку на північ через р. Сура повз могили Близнюки до Кодацьких порогів (Яворницький 1989, с. 28; Бінкевич, Камеко 2008, с. 14). Викладене в цілому відповідає свідченням античних авторів, які стверджували, що греки були знайомі тільки з гирлом та пониззям головних річок північно-причорноморського басейну. Зокрема, Дніпро їм був відомий до порогів. Серед чинників такого незнання античними авторами названо небажання кочовиків спілкуватися з іншими народами, котрим вони перешкождали доступ у свої землі річкою (Брашинский 1984, с. 178), або, іншими словами, їхнє прагнення зайняти статус посередників у торговельних і політичних сто-

сунках населення античних міст з віддаленішими племенами варварського світу.

Таким чином, очевидно, що Близнюк 2 дійсно був розташований на перехресті річкових та суходольних шляхів, які в скіфській час пов'язували значні території північного Степу та Лісостепу з грецькими полісами. Ймовірно, не випадково для будівництва кургану, в якому поховали господаря Надпорижжя кінця V ст. до н. е., обрали ділянку плато, звідкіля відкривається долина Дніпра на десятки кілометрів, на що зауважували ще катеринославські краєзнавці XIX ст. (Кашенко 1887, с. 52—53).

Масштаби кургану Близнюк 2, наведені Геродотом свідочать зі скіфської династичної

історії, а також аналіз поглядів щодо зіставлення місць поховання скіфських царів V ст. до н. е. з конкретними елітними курганами Європейської Скіфії дозволяють запропонувати версію про захоронення в цьому кургані Оріка (Скорый, Ромашко 2009; Ромашко, Скорый 2009, с. 100—109) — молодшого сина царя Аріапифа, народженого від шлюбу батька зі скіф'янкою Опойєю. На нашу думку, Орік, на відміну від Октамасада, середнього сина Аріапифа, який убив старшого зведеного брата — еллінофіла Скіла, не був верховним царем, а лише правителем однієї з частин Скіфії, яка охоплювала північну територію Дніпровського правобережного Надпорижжя.

Акимова Л. Искусство Древней Греции. Классика. — СПб., 2007.

Андросов А.В. Об одной из категорий орудий труда эпохи бронзы // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1984. — С. 97—105.

Андросов А.В. Надпорожская группа памятников Степной Скифии // Проблемы археологии Поднепровья. — Днепропетровск, 1985. — С. 120—127.

Андросов А.В., Мухомад С.Е. Скифский аристократический курган «Каменская Близница» // Памятники бронзового и раннего железного веков Поднепровья. — Днепропетровск, 1987. — С. 54—74.

Античные гимны. — М., 1988.

Артамонов М.И. Сокровища скифских курганов. — Прага; Л., 1966.

Бабенко Л.И. Песочинский курганный могильник скифского времени. — Харьков, 2005.

Бандуровский А.В., Буйнов Ю.В., Дегтярь А.К. Новые исследования курганов скифского времени в окрестностях г. Люботина // Люботинское городище. — Харьков, 1998. — С. 143—182.

Бессонова С.С. Религиозные представления скифов. — К., 1983.

Бессонова С.С., Быковская Н.В., Детерлинг Й., Ломтадзе Г.А., Лопенц А., Кройц П.А., Трейстер М.Ю. Трехбратние курганы. Курганный комплекс второй половины IV—III вв. до н. э. в Восточном Крыму. — Симферополь; Бонн, 2008.

Бессонова С.С., Скорый С.А. Погребение скифского воина из Акташского могильника в Восточном Крыму // СА. — 1986. — № 4. — С. 158—170.

Бінкевич В.В., Камеко В.Ф. «...Град ім'ям Пересічень». Краєзнавчі нариси про пам'ятки Надпорижжя. — Дніпропетровськ, 2008.

Битковский О.В., Полин С.В. Скифский курган у с. Богдановка на Херсонщине (к проблеме хронологии памятников V—IV вв. до н. э.) // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 74—85.

Бокий Н.М. Скифские курганы в бассейне р. Большая Высь на Кировоградщине // Скифы и сарматы. — К., 1977. — С. 200—207.

Брашинский И.Б. Торговля // Античные государства Северного Причерноморья. — М., 1984. — С. 174—197 (серия Археология СССР).

Булахов В.Л., Пономаренко А.Л. Определение видов птиц и млекопитающих, изображенных на костяных инкрустационных пластинах из кургана V в. до н. э. Близнец-2 // Ромашко, Скорый 2009. — С. 146—150.

Власова Е.В. Семібратні кургани // Боспорський феномен: колонізація регіону, формування полісів, об'єднання держави. Мат.-лы Междунар. научной конф. — СПб., 2001. — Ч. 2. — С. 127—132.

Галанина Л.К. Келермесские курганы. — М., 1997.

Геродот. История (перевод Г.А. Стратановского). — Л., 1972.

Гигин. Мифы. — СПб., 2000.

Гомер. Илиада. — Л., 1990.

Гомер. Одиссея. — М., 1986.

Горелік М.В. Про «фракійські» шоломи // Археологія. — 1983. — 44. — С. 14—29.

Гребенников Ю.С. Киммерийцы и скифы Степного Побужья (IX—III вв. до н. э.). — Николаев, 2008.

Грейс Р. Мифы Древней Греции. — М., 1992.

- Элиаде М.* История веры и религиозных идей. В 3-х тт. — Т. 1. От каменного века до Элевсинских мистерий. — М., 2002.
- Евдокимов Г.Л., Фридман М.И.* Скифские курганы у с. Первомаевка на Херсонщине // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 85—115.
- Журавлев О.П.* Остеологические материалы из кургана Близначь-2 // Ромашко, Скорый 2009. — С. 127—145.
- Иванова А.П.* Художественные изделия из кости // Античные города Северного Причерноморья. Очерки истории и культуры. I. — М.; Л., 1955. — С. 403—436.
- Ильинская В.А.* Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья). — К., 1968.
- Ильинская В.А., Мозолевский Б.Н., Тереножкин А.И.* Курганы VI в. до н. э. у с. Матусов // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 31—63.
- Канторович А.Р., Эрлих В.Р.* Бронзолитейное искусство из курганов Адыгеи. — М., 2006.
- Кащенко А.* Предание о курганах «Близначь» // Екатеринославский юбилейный листок. — 21 апреля 1887 г. — С. 52—53.
- Ковалев Н.В., Полин С.В.* Скифские курганы у с. Корнеевка Запорожской области // Курганы Степной Скифии. — К., 1992. — С. 33—53.
- Ковалева И.Ф.* Очерки древнейшей истории племен степной Украины (по материалам Днепрогэсовской экспедиции НКПроса УССР 1927—1932 гг.): Учебное пособие. — Днепропетровск, 1980.
- Ковалева И.Ф.* Методические указания по изучению курса исторического краеведения. — Днепропетровск, 1981.
- Ковалева И.Ф., Мухопад С.Е.* Скифские памятники Орельско-Самарского междуречья // Курганные древности Степного Поднепровья III—I тыс. до н. э. — Днепропетровск, 1979. — С. 112—123.
- Ковпаненко Г.Т.* Племена скіфського часу на Ворсклі. — К., 1967.
- Ковпаненко Г.Т., Бессонова С.С., Скорый С.А.* Памятники скифской эпохи Днепровского Лесостепного Правобережья (Киево-Черкасский регион). — К., 1989.
- Косарев М.Ф.* Основы языческого миропонимания. — М., 2008.
- Крупа Т.Н.* Исследование археологической органики из скифского кургана Близначь-2 // Ромашко, Скорый 2009. — С. 151—156.
- Кубышев А.И.* Скифский могильник у с. Водославка // АО 1983. — М., 1985. — С. 301—302.
- Кубышев А.И., Курпий С.А., Ковалев Н.В.* Скифский курган у с. Каиры // Проблемы скифо-сарматской археологии Северного Причерноморья. — Запорожье, 1999. — С. 142—143.
- Кулатова Г.М., Супруненко О.Б.* Курган в урочище Перещепине поблизу Більського городища // Эпоха раннего железа. — К.; Полтава, 2009. — С. 222—249.
- Макаревский Ф.* Материалы для историко-статистического описания Екатеринославской епархии. Церкви и приходы прошедшего XVIII столетия. — Днепропетровск, 2000.
- Манцевич А.П.* Бронзовые котлы в собрании Государственного Эрмитажа // Исследования по археологии СССР. — Л., 1961. — С. 145—150.
- Манцевич А.П.* Курган Солоха. — Л., 1987.
- Мелюкова А.И.* Вооружение скифов. — М., 1964 (САИ. — Вып. Д1—4).
- Мелюкова А.И.* Поселение и могильник скифского времени у с. Николаевка. — М., 1975.
- Мелюкова А.И.* Скифские курганы возле Солохи (раскопки 1961—1962 гг.) // Евразийские древности. 100 лет Б.Н. Гракову: архивные материалы, публикации, статьи. — М., 1999. — С. 60—97.
- Менар Р.* Мифы в искусстве старом и новом. — СПб., 1993.
- Могилев О.Д.* Спорядження коня скіфської доби у Лісостепу Східної Європи. — К.; Кам'янець-Подільський, 2008.
- Мозолевский Б.Н.* Скифские курганы в окрестностях г. Орджоникидзе на Днепропетровщине (раскопки 1972—1975 гг.) // Скифия и Кавказ. — К., 1980. — С. 70—154.
- Мозолевский Б.Н.* К вопросу о скифском Герросе // СА. — 1986. — № 2. — С. 70—83.
- Мозолевский Б.Н.* Малый Чертомлык // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 63—74.
- Мозолевский Б.Н., Полин С.В.* Курганы скифского Герроса IV в. до н. э. (Бабина, Водяна и Соболева могилы). — К., 2005.
- Мурзін В.Ю.* Про утворення Північнопричорноморської Скіфії // Археологія. — 1986. — 55. — С. 1—10.
- Мурзін В.Ю.* Утворення Північнопричорноморської Скіфії // Давня історія України. — К., 1998. — Т. 2. — С. 40—43.
- Мухопад С.Е.* Новые материалы скифского времени из Приорелья // Степное Поднепровье в бронзовом и раннем железном веках. — Днепропетровск, 1981. — С. 88—93.
- Неверов О.Я.* Металлические перстни эпохи архаики, классики и эллинизма из Северного Причерноморья (опыт классификации) // Античная торевтика. — Л., 1986. — С. 17—27.
- ОАК за 1869 г.* — СПб., 1871.

- ОАК за 1875 г. — СПб., 1878.
- Ольховский В.С. Погребально-поминальная обрядность населения Степной Скифии (VII—III вв. до н. э.). — М., 1991.
- Онайко Н.А. Античный импорт в Приднепровье и Побужье в VII—V вв. до н. э. — М., 1966 (САИ. — Вып. Д1—27).
- Передольская А.А. Слоновая кость из кургана Куль-Оба // Государственный Эрмитаж. Труды отдела истории искусства и культуры античного мира. — Л., 1945. — Т. I. — С. 69—83.
- Петренко В.Г. Правобережье Среднего Приднепровья в V—III вв. до н. э. — М., 1967 (САИ. — Вып. Д1—4).
- Петискус А.Г. Боги и легенды Олимпа: энциклопедический путеводитель по мифологии древних греков и римлян. — М., 2000.
- Полин С.В., Кубышев А.И. Скифские курганы Утлюкского междуречья (в Северо-Западном Приазовье). — К., 1997.
- Потехина И.Д. Антропологические исследования скелетов из кургана Близнац-2 // Ромашко, Скорый 2009. — С. 119—126.
- Потехина И.Д. Скелети зі скіфського поховання в кургані Близнак-2 // Археологічні дослідження в Україні 2006—2007 рр. — К., 2009а. — С. 279—281.
- Привалова О.Я., Зарайская Н.П., Привалов А.И. Двугорбая могила // Древности Степной Скифии. — К., 1982. — С. 148—178.
- Рыбаков Б.А. Киевская Русь и русские княжества XII—XIII вв. — М., 1982.
- Ромашко В.А. Раскопки скифского аристократического кургана Близнац-2 в г. Днепропетровск (предварительное сообщение) // Эпоха раннего железа. — К.; Полтава, 2009. — С. 339—350.
- Ромашко В.А., Скорый С.А. Близнац-2: скифский аристократический курган в Днепровском правобережном Надпорожье. — Днепропетровск, 2009.
- Ромашко В.А., Скорый С.А. Резная кость из скифского кургана Близнац-2 // Боспорский феномен. Искусство на периферии античного мира. Мат-лы Междунар. научной конф. — СПб., 2009а. — С. 38—45.
- Русяева А.С. Религия понтийских эллинов в античную эпоху. — К., 2005.
- Рябова В.А. Женское погребение из кургана Денисова могила // Памятники древних культур Северного Причерноморья. — К., 1979. — С. 47—51.
- Сергеева М.С. Древки стрел из кургана Близнац-2 // Ромашко, Скорый 2009. — С. 157—158.
- Сидоренко Г.О. Скифский курган на р. Удай // Археологія. — 1964. — XVI. — С. 191—194.
- Силантьева Л.Ф. Некрополь Нимфея // МИА. — 1959. — 69. — С. 5—107.
- Синицын М.В. Некоторые собственно скифские элементы в культуре Геродотовой Скифии // ЗОАО. — 1967. — Т. 2. — С. 37—59.
- Скорый С.А. Курган Переп'ятиха. — К., 1990.
- Скорый С.А. Стеблев: скифский могильник в Поросье. — К., 1997.
- Скорый С.А. Ранние скифы в Добрудже: историография проблемы и археологические реалии // Древности скифской эпохи. — М., 2006. — С. 140—171.
- Скорый С.А., Ромашко В.А. Об одном из аспектов скифской династической истории // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — Запоріжжя, 2009. — XV. — С. 173—178.
- Скорый С.А., Хохоровські Я., Григор'єв В.П., Ридзевські Я. Центральна могила Великого Рижанівського кургану // Археологія. — 1999. — № 1. — С. 94—105.
- Сміленко А.Т. Осіле населення степового Подніпров'я в ранне середньовіччя // Археологія. — 1969. — 22. — С. 161—179.
- Сміленко А.Т. Слов'яни та їх сусіди в степовому Подніпров'ї (II—XIII ст.). — К., 1975.
- Смиленко А.Т. Особенности памятников черняховской культуры Степного Поднепровья // КСИА. — 1984. — 178. — С. 69—73.
- Сокольский Н.И. Античные деревянные саркофаги Северного Причерноморья. — М., 1969 (САИ. — Вып. Г1—17).
- Сокольский Н.И. Деревообрабатывающее ремесло в античных государствах Северного Причерноморья. — М., 1971.
- Фиалко Е.Е. Костяные изделия из кургана Огуз // Скифы Северного Причерноморья. — К., 1987. — С. 133—138.
- Фиалко О.Є. Скіфські вуздечки з залізними нахрапниками // Археологія. — 1996. — № 4. — С. 94—100.
- Цветаева Г.А. Статуи львов из Апполонии Иллирийской // История и культура античного мира. — М., 1977. — С. 195—197.
- Черненко Е.В. Скифские лучники. — К., 1981.
- Черненко Е.В., Бессонова С.С., Болтрик Ю.В., Полин С.В., Скорый С.А., Бокий Н.М., Гребенников Ю.С. Скифские погребальные памятники степей Северного Причерноморья. — К., 1986.
- Шкурко А.И. О локальных различиях в искусстве Лесостепной Скифии // Скифо-сибирский звериный стиль в искусстве народов Евразии. — М., 1976. — С. 90—105.

- Шрамко Б.А.* К вопросу о значении культурно-хозяйственных особенностей Степной и Лесостепной Скифии // Проблемы скифо-сарматской археологии. — М., 1971. — С. 92—102 (МИА. — 117).
- Шрамко Б.А.* Археология раннего железного века Восточной Европы. — Харьков, 1983.
- Шрамко Б.А.* Бельское городище скифской эпохи (город Гелон). — К., 1987.
- Яворницький Д.І.* Дніпрові пороги. — Дніпропетровськ, 1989.
- Romashko V., Skory S.* The Barrow of Scythian King of the Late Vth century BC near Dnepropetrovsk (Ukraine) // 11th International Colloquium of Funerary Archaeology «The Necropolises and Environment (1st mill. BC)». — Buzău, 2009. — p. 14—15.

Надійшла 09.02.2010

В.А. Ромашко, С.А. Скорый

СКИФСКИЙ АРИСТОКРАТИЧЕСКИЙ КУРГАН БЛИЗНЕЦ 2

Результаты комплексного изучения материалов кургана Близнаец 2, исследованного в 2007 г. на окраине г. Днепрпетровск, позволили ввести в круг погребальных курганов скифской аристократии северопричерноморской Степи новый и в определенной степени оригинальный памятник, датируемый концом V в. до н. э. В кургане, на центральной площадке, концентрировались основные культово-ритуальные комплексы — катакомба с вырытой в ее дне вытянуто-прямоугольной ямой, в которой и было произведено захоронение; три погребения лошадей; продовольственная яма-погреб с напутственной пищей и бронзовым котлом; строительная жертва. Размеры насыпи и погребальной конструкции позволяют рассматривать Близнаец 2 в качестве одного из наиболее масштабных (после Солохи с первичной гробницей) скифских аристократических курганов указанного столетия. Это, а также погребальный инвентарь, сохранившийся после двух ограблений, свидетельствует о том, что в кургане погребена персона царского ранга.

Авторами высказана версия о захоронении в Близнаце 2 Орика — младшего сына царя Ариапифа, рожденного от брака последнего со скифянкой Опойей. Скорее всего, Орик не являлся верховным царем, а был правителем (басилевсом) одной из частей Скифии, охватывавшей северную часть правобережного Надпорожья. То, что здесь в V—IV вв. до н. э. обитала некая локальная группа степных скифов, подтверждается материалами, а именно, доминантой специфических форм погребальных конструкций, представленных бездромосными катакомбами и подбоями, чрезвычайно редкими в более южных степных районах. Привлечение широкого круга археологических источников и документов XVII—XVIII вв. показывает, что на протяжении нескольких тысячелетий Днепровское Надпорожье было центром контроля над водными и сухопутными путями. В скифское время оно связывало значительные территории северной Степи и Лесостепи с античными государствами Северного Причерноморья.

Погребение осуществлено в античном саркофаге, от которого сохранились инкрустированные пластины из слоновой кости, богато украшенные гравированными сюжетными изображениями, растительными, зооморфными и геометрическими узорами. Не менее выразительны костяные детали шкатулок и пиксиды. Антропоморфные и зооморфные изображения из Близнаца 2 можно считать уникальными, хотя по технике гравировки и уровню исполнения подобные изделия известны в памятниках Европейского и Азиатского Боспора. Это, а также ряд черт погребального ритуала и некоторые предметы, выполненные из цветных и благородных металлов, ткань из среднеазиатского хлопка и др. демонстрируют значительную степень эллинизации погребенного в Близнаце 2 скифского аристократа, его связь с Боспором. Материалы памятника убедительно свидетельствуют, что интенсивная эллинизация скифской верхушки началась значительно раньше, чем считалось до сих пор, во всяком случае, с конца V в. до н. э.

V.A. Romashko, S.A. Skoryj

THE SCYTHIAN NOBLES' BARROW BLYZNYUK 2

Results of a comprehensive study of materials from Blyznyuk 2 barrow studied in 2008 in the suburbs of Dnepropetrovsk allowed the authors to add a new and, to a certain extent, original monument dated by the end of the 5th c. BC to a circle of funeral barrows of the Scythian aristocracy of the Black Sea North Steppe. In the barrow, in its central area, the main cultural and ritual complexes were concentrated: a catacomb with an extended rectangular pit dug in its bottom where the very grave was made; three horse graves; a ration pit-cellar with funeral food and a bronze cauldron in it; and a building offering. The size of the mound and funeral structure allow the authors to consider Blyznyuk 2 as one of the largest (after Solokha with a primary tomb) Scythian nobles' barrows of that century. This fact, as well as funeral inventory left after two burglaries, testify that a person of royal rank was buried in the barrow.

The authors have advanced a version about the burial in Blyznyuk 2 of Orikos, the younger son of the king Ariapyth, born in the wedlock of the latter with Opoia, the Scythian lady. Apparently, Orikos was not the supreme king, but a ruler (Basileus) of a part of Scythia, which included the northern part of the right bank Nadporizhyya. The fact that a certain local group of steppe Scythians inhabited here in the 5th and 4th c. BC is supported by the materials, namely, by the predominance of specific forms of burial structures represented by catacombs without dromoi and by undercut graves which are extremely

rare in more southern steppe regions. Study of a wide circle of archaeological sources and the 17th and 18th c. documents indicates that during several millennia the Dnipro River Nadporizzhya region was a centre of control over the water-ways and overland routes. In the Scythian period it connected important territories of the northern Steppe and Forest-Steppe with ancient Greek cities of the north coast of the Black Sea.

The burial was made in an ancient Greek sarcophagus from which there remained inlaid ivory plates richly decorated with engraved scenes, floral, zoomorphic, and geometrical ornaments. Not less expressive are the bone details of caskets and of a pyxis. Anthropomorphous and zoomorphic depictions from Blyznuyk 2 can be considered as unique, though by the engraving technique and by level of the work similar products are known from the sites of European and Asian Bosphorus. This fact, as well as series of features of burial customs and several items made of nonferrous and precious metals, textile of Middle Asian cotton, etc. demonstrate a substantial level of Hellenization of the Scythian aristocrat buried in Blyznuyk 2 and his relation to Bosphorus. Materials of the monument convincingly evidence that intense Hellenization of the Scythian nobles began much more earlier than it was considered before, in any case, since the end of the 5th c. BC.

М.М. Мордовської, Г.І. Шаповалов

ЛЮБИТІВСЬКИЙ ЧОВЕН — УНІКАЛЬНА ПАМ'ЯТКА СУДНОПЛАВСТВА

Подано обміри й технічні характеристики стародавнього човна-довбанки з Західної Волині, а також символи, нанесені на внутрішній стінці правого борту.

Ключові слова: Західна Волинь, середньовіччя, човен-довбанка, знак-символ.

У 1984 р. в невеликому озері в с. Любитів Ковельського р-ну Волинської обл. місцеві мешканці виявили човен-довбанку. Через рік його підняли на поверхню і передали до Волинського обласного краєзнавчого музею, де наукові співробітники успішно здійснили його консервацію (рис. 1). Для збереження судна використали водний розчин клею ПВА, скипидару та оліфи.

Довжина човна сягає 3,7 м, найбільша ширина — 0,52 м (рис. 2). Корпус трохи звужується в центральній частині (близько 5,0 см з лівого борту і 7,0 см — з правого), що пояснюється поганою збереженістю бортів. Носова частина трохи загострена і становить 24,0 см, тобто 50 % середньої ширини корпусу, натомість корма навпаки — тупої форми, завширшки 40,0 см, або 83,3 % середньої ширини корпусу. Різняться також товщина транцю носа і корми, що становлять 15,0 і 14,0 см відповідно. Проте деякі показники приблизно однакові. Так, і носова, і кормова частини заввишки сягають 35,0 см, а їхній кут нахилу відповідно горизонту — 30°.

Дві внутрішні перегородки розділяють човен на три відсіки: носовий (0,865 м), центральний (1,410 м) і кормовий (0,590 м). Самі перегород-

ки витесані разом із корпусом та мають різну товщину: носова — 17 см, кормова — 19 см.

Обидва борти, особливо лівий, збереглися вкрай погано і в деяких місцях ледь піднімаються на половину початкової висоти — приблизно 35,0 см. У верхній, збереженій, частині вони мають товщину 3,0 см. У носовій частині правого борту, де висота бортів найвища, є два жолобки штучного походження. Один із них, конусоподібної форми, розширюється всередину човна, інший — прямокутний, завширшки близько 1,0 см. Зважаючи на досить чіткі кути жолобів, а також відсутність на них будь-яких характерних потертостей від мотузок, можна припустити, що їх було зроблено вже після виведення судна з експлуатації. Це міркування підтверджує і характер нанесення борозенок на борт — ударами під кутом зверху, що було б неможливо за початкової висоти бортів.

Зовні корпус човна має природну округлу форму. З внутрішнього боку днище пласкіше, проте зберігає свою округлість, нагадуючи овал. Його товщина по всій довжині судна нерівномірна: в носовій і центральній частині — 12,7 см, в кормовій — близько 8,0 см.

Значна товщина днища і перегородок любитівського човна — одна з його суттєвих особливостей. Наприклад, у ладозькому човні III тис.

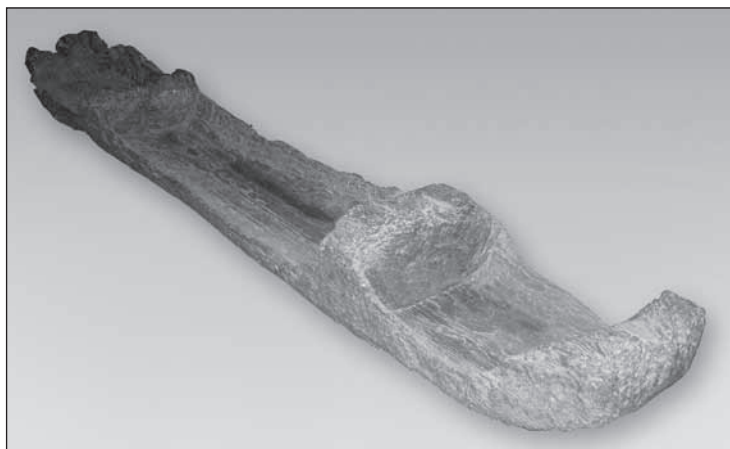

Рис. 1. Човен з Любитова, сучасний вигляд

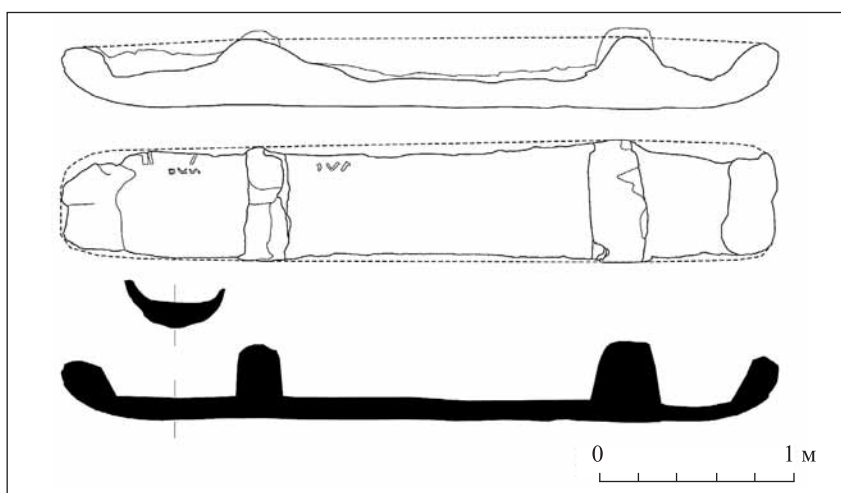

Рис. 2. Човен з Любитова: вид збоку, зверху і перетини

до н. е., аналогічному за конструкцією і розміром (довжина 3,620 м, ширина 0,690 м, висота 0,265 м), товщина днища чвертеро менша (3,0 см), а перегородок — удвічі (9,0 см) (Фаворов 1978, с. 57). Такі розбіжності можуть пояснюватися, зокрема, різними принципами досягнення стійкості човна на воді. Ладозький човен коротший на 8,0 см і ширший на 17,0 см. Максимальна стійкість його досягалася за рахунок збільшення площі корпусу, що мала контакт з водою. У любитівському човні стійкість забезпечувалася завдяки потовщеному днищу та його великій масі (див.: Семенов 1968, с. 115). Центр ваги цього човна знаходився у його нижній площині. Саме це мало захищати весляра від легкого перевертання.

Іншу особливість довшанки становлять дві групи символів, розташовані на внутрішньому боці правого борту. Перша нанесена між носом і перегородкою човна. Вона складається з чотирьох знаків, перший і третій з яких нагадують латинські літери *D* та *V* відповідно (рис. 3,

2). Другу групу знаків виявлено в центральному відсіку, ближче до передньої перегородки. Тут виразно простежуються п'ять символів, що нагадують латинські літери *I* (або *J*), *V*, *A*, *I* та *S* (рис. 3, 1). Висота знаків становить 3,0—5,0 см, ширина їх 3,0—6,0 см. Ширина борозенок, що утворюють знаки, коливається в межах 0,6—1,0 см. Ці написи унікальні і аналогій їм на території України немає.

Обидві серії знаків нанесені в нижній частині борту, саме в тому місці, де він плавно перетікає в днище. Для того, щоб їх побачити (враховуючи початкову висоту бортів), необхідно було спеціально зазирнути всередину. Для ініціалізації човна таке розташування написів було вкрай невдале. Досить незручно було й наносити знаки на корпус. Характер деформації деревини вказує, що написи не продряпували, а видовбували за допомогою тесла та ударного інструменту. Спочатку висікали контури літер, а потім видаляли деревину з їхньої середини. Виконати це мав дуже заважати

лівий борт. З іншого боку, розташування символів саме всередині човна мало свої переваги. Тут вони були відносно захищені від впливу води і пошкоджень внаслідок тертя бортів об берег, причал та ін.

Символи могли вказувати і на власника судна, і на його творця. Волинь у XIV—XVII ст. була постачальником деревини до Польщі і Європи. Серед експортних товарів було і так зв. «ком'яне дерево» — деревина для виготовлення ком'яг (Торгівля... 1990, с. 161—165). Не виключено, що окремі майстерні виготовляли човни-довбанки або їхні заготовки. В такому разі написи — це ніщо інше, як ім'я майстра або назва майстерні.

Іншим поясненням може бути тлумачення символів як оберегу, що мав захищати власника і його човен від лиха на воді.

Любитівський човен — одномісне судно, цілком придатне для рибалки (Шаповалов 1993, с. 61). Зазвичай човни такого типу виготовляли індивідуально, оскільки його довжина залежала від зросту весляра. Він займав центральний відсік, спираючись ногами і спиною в перегородки (Фаворов 1967, с. 78), тож вдало підігнані габарити робили перебування в човні комфортним. За схемою еволюції стародавніх плавальних засобів Б.П. Фаворова, любитівський човен відображає вищий серед одnodеревок простої конструкції рівень розвитку. Він має дві перегородки — свідчення використання його у господарських потребах; підводні підзори давали змогу якнайближче підходити до берега, що значно полегшувало завантаження або розвантаження судна; відмінність носу від корми свідчить про певний інженерний хист і навички суднобудівника (Фаворов 1978, с. 59).

Ці факти красномовно ілюструють відмінну якість і тривалий досвід виготовлення в цьому регіоні човнів-довбанок. Цьому сприяли і розгалужена система річок, і багата лісом місцевість. Ліс надзвичайно ускладнював сполучення суходолом, спонукаючи людей використовувати річки, і водночас слугував матеріалом для суднобудування.

Радіовуглецевий аналіз деревини любитівського човна, зроблений в Інституті геохімії і фізики мінералів АН УРСР (зараз НАНУ), показав, що довбанка була виготовлена між 4285 і 4145 рр. до н. е. (Кі-3586). Однак цілком покладатися на цей висновок не можна — цьому суперечить серія знаків, нанесена на внутрішній бік правого борту. З огляду на них, навіть найсміливіші датування човна-довбанки не можуть виходити за межі середньовіччя.

Рис. 3. Видовбані знаки на човні: 1 — у центральному відсіку; 2 — між носом і перегородкою

Проблеми давності суднобудівної традиції на теренах України торкалося багато істориків, які аргументують свої погляди, спираючись на рукотворні засоби пересування водою — одnodеревки, плоти або їхні рештки та елементи оснастки, а також опосередковані археологічні джерела, як-от плавальні засоби з поховань та їхні імітації. Р.А. Орбелі в низці публікацій описав човен, знайдений 1937 року в Південному Бузі поблизу с. Сабатинівка і відніс його до доби неоліту, посилаючись на результати аналізу фізико-механічних та хімічних властивостей деревини (Орбелі 1938). Однак радіовуглецеве датування, здійснене в лабораторії Інституту історії матеріальної культури РАН у 1999 р., встановило значно пізніший вік човна — близько 720 р. (з точністю 95 %).

І.Г. Шовкопляс повідомляв про ще один човен-довбанку часів неоліту завдовжки 8,0 м, знайдений на дні р. Оскол на Харківщині (Шовкопляс 1964, с. 222). Проте він зазначав, що знахідку датовано на підставі її подібності до південнобузького човна, тому абсолютної впевненості в належності оскольського зразка до доби неоліту немає. Так само обережно вчений датував човен завдовжки близько 9,0 м, знайдений Д.Я. Телегіним у Десні неподалік Києва. «Чи є ці знахідки, — писав він, — настільки давніми (неолітичними) з абсолютною впевненістю сказати неможливо. Вони можуть бути і значно більш пізніми. Останню знахідку, зокрема, датують від середини I тис. до н. е. до Середньовіччя (?)» (Лист 1971).

Сумнівів стосовно того, що водний транспорт був перший з технічних здобутків людства, немає. Питання полягає лише в тому,

як рано людина ним оволоділа. Вік багатьох човнів-довбанок, знайдених раніше на території України, сучасні вчені слушно піддають жорсткій критиці. Методики, за допомогою яких датували ці човни, застаріли і вимагають перевірки сучасними засобами. Але не слід забувати, що й сучасне радіовуглецеве датування може дати неточні дані стосовно віку знахідки, особливо після Чорнобильської катастрофи.

Отже, лише комплексне дослідження артефактів, з урахуванням сучасних експертиз і інших методів, зможе наблизити дослідників до правильних висновків щодо датування зразків давнього судноплавства.

Автори щиро вдячні співробітникам Волинського краєзнавчого музею, особливо завідувачому відділу давньої історії Олені Андріївні Бірюліній, за надану можливість опрацювати експонати музею.

Лист І.Г. Шовкопляса до Г.І. Шаповалова від 12 січня 1971 р. // Особистий архів Г.І. Шаповалова.

Орбели Р.А. Подводные спуски за древностями // ЭПРОН. — М.; Л., 1938. — 23—25. — С. 341—361.

Семенов С.А. Развитие техники в каменном веке. — Л., 1968.

Торівля на Україні, XIV — середина XVII століття: Волинь і Наддніпрянина. — К., 1990.

Фаворов Б.П. Долбленные челны // Катера и яхты. — 1967. — № 5. — С. 77—85.

Фаворов Б.П. Конструкция древних долбленных челнов // Судостроение. — 1978. — № 6. — С. 57—59.

Шаповалов Г.І. Вироблення човнів на річках Ворскла та Орель // Судова археологія та підводні дослідження. — Запоріжжя, 1993. — 1. — С. 59—62.

Шовкоплас І.Г. Основи археології. — К., 1964.

Надійшла 16.03.2009

М.М. Мордовской, Г.И. Шаповалов

ЛЮБИТОВСКАЯ ЛОДКА — УНИКАЛЬНЫЙ ПАМЯТНИК СУДОХОДСТВА

В 1984 г. в озере в с. Любитов Ковельского р-на Волынской обл. найдена древняя лодка-долбленка, которая хранится в Волынском областном краеведческом музее. Длина ее 3,70 м, наибольшая ширина 0,52 м. Две перегородки, вытесанные вместе с корпусом, делят лодку на три части. В целом ее можно отнести к наиболее совершенным образцам такого рода изделий.

Но что особенно интересно, на внутренней стороне правого борта выдолблены две группы символов: одна состоит из четырех знаков, первый и третий из которых напоминают буквы *D* и *V*; во второй прослеживаются пять символов наподобие букв *I* (или *J*), *V*, *A*, *I* и *S*. Высота знаков 3,0—5,0 см, ширина их 3,0—6,0 см, ширина канавок, которые образуют знаки, 0,6—1,0 см. Эти надписи уникальные и аналогий им на территории Украины нет.

Вопреки датам по *C14*, которые дали очень древний возраст, лодку можно отнести к эпохе Средневековья. Анализ подобных находок на территории Украины позволяет усомниться в отнесении их к неолиту.

М.М. Mordovskoy, H.I. Shapovalov

BOAT FROM LYUBYTIV — A UNIQUE MONUMENT OF SHIPPING

In 1984, in a lake in Lyubytiv village of Kovel Region in Volyn Oblast, an ancient dugout was found which is kept in the Volyn Oblast Local Lore Museum. Its length is 3,70 m, maximum width is 0,52 m. Two partitions cut together with the hull divide the boat into three parts. As a whole, it can be referred to the most perfect examples of products of such type.

What is the most interesting is that in the inner side of the right board two groups of symbols are chiseled: one contains four badges, the first and the third of which look like letters *D* and *V*, and in the other five badges are traced resembling letters *I* (or *J*), *V*, *A*, *I* and *S*. The height of marks is 3,0—5,0 cm, their width is 3,0—6,0 cm, the width of ditches which make marks is 0,6—1,0 cm. These inscriptions are unique, and there are no analogies on the territory of Ukraine.

Contrary to dates under *C14* which indicated a very old age of the boat, it can be referred to the mediaeval epoch. Analysis of similar finds on the territory of Ukraine allows the authors to doubt that the boat can be referred to the Neolithic.

До історії стародавнього виробництва

Т.Ю. Гошко

ВОСКОВА МОДЕЛЬ У ЛИВАРНИЦТВІ ДОБИ ПІЗНЬОЇ БРОНЗИ

Розглядається технологія виготовлення виробів за восковою моделлю. Описано види та прийоми лиття за восковою моделлю, простежені на матеріалах доби пізньої бронзи з Правобережної України.

К л ю ч о в і с л о в а: Правобережна Україна, доба пізньої бронзи, технологія, ливарне виробництво, воскова модель.

Одним із найпоширеніших способів отримання виробів із кольорових металів є лиття. Майстри використовували різні способи: виливання у тверді ливарні форми (найчастіше кам'яні) чи з пластичного матеріалу (глини), за восковою моделлю зі збереженням форми або її втратою. Морфологічний аналіз дозволяє іноді встановити, в який спосіб майстер виливав ту чи іншу річ, хоча це вдається не завжди, оскільки завершальна обробка виробу — доробка куванням, шліфуванням чи поліруванням — могла знищити сліди лиття.

На думку Р.С. Мінасяна, вже в IV тис. до н. е. в Південно-Східній Європі, так само як і в Месопотамії, широко застосовували лиття за восковою моделлю в закритій формі. Він слушно вважає, що цей, на перший погляд складний прийом, насправді був одним із найпростіших, адже не потребував виготовлення складних форм для тиражування литва. Як приклад, дослідник наводить дані трасологічного обстеження багатьох мідних і золотих виробів з Варненського некрополя (Минасян 1997, с. 144—145).

За доби пізньої бронзи ливарники досягли високої майстерності в отриманні виробів за восковою моделлю з її втратою. Ця технологія надає можливості виготовити виріб складної конфігурації. Основні ознаки визначення литва за восковою моделлю навів Б.О. Рыбаков. Якщо поперечний перетин деталей дорівнює або менший за 180°, то форму могли використовувати багато разів. Коли ж перетин більший за 180°, то в цьому разі метал буде заклинюватися у формі, і виїняти виріб можна, тільки розламавши її (Рыбаков 1948, с. 158). Ознаки використання воскової мо-

делі та способи й назви окремих прийомів, застосованих майстром при її формуванні, які можна відтворити за відливками, чітко викладені в роботі Р.С. Мінасяна. Це можуть бути сліди загладжування воску на моделі, а також паяльний модельний шов, що утворюється на моделі, в якій окремі деталі спаяні розплавленим воском. Клеєний модельний шов утворюється при склеюванні деталей моделі й простежується у вигляді виступів (Минасян 1986, с. 64).

Ігнорування таких прикмет може призвести до хибних висновків, як, приміром, сталося із жезлами-«стилетами» з Національного музею історії України: сліди прибирання воску під грибоподібними голівками протуберанців на обох виробках (Гошко 2005, с. 236) були інтерпретовані як ливарні шви від 3—4-складових ливарних форм (Лысенко и др. 2005, с. 162; Лысенко, Лысенко, Якубенко 2006, с. 45).

Нині на території Правобережної України ця технологія відмічена для таких археологічних культур як ноуа, білозерська та висоцька. Але найраніші вироби, вилиті за восковою моделлю, вдалося відстежити з-поміж виявлених у похованнях Гордіївського могильника, що датуються 1500—1300 рр. до н. е., тобто передбілогрудівським часом. Ще два аналогічні вироби орієнтовно знайдені в Середньому Придніпров'ї.

Технологічні дослідження металевих виробів цих культур показали, що таким способом виливали не тільки прикраси — шпильки, але й знаряддя праці та побуту (серпи, ножі), а також предмети культу, деталі кінського спорядження (вудила, бляхи). Переважну більшість виробів допрацьовували куванням.

Тут розглянемо лише ті вироби, що мають явні ознаки лиття за восковою моделлю. Біль-

© Т.Ю. ГОШКО, 2010

шість їх походить із поховань Гордіївського могильника — загалом 16 екз. За технологією виготовлення цікаві руків'я двох ножів (кургани 26 і 38). Їх виконано методом доливання. За складністю виконання привертає увагу ніж із кургану 26 (рис. 1, 4). Візуальне вивчення дозволяє встановити таку послідовність операцій: спочатку відливали клинок ножа, що був підданий формувальній доробці гарячим куванням з обтисканням до 80 %. Окремо відливали петельку й ланцюжок із двох кілець. Потім петельку з кільцями і клинок заформували в глину разом із виготовленою восковою моделлю руків'я. Після видалення воску провадили доливання руків'я. На завершення клинок ножа піддали незначному холодному проклепуванню. Можливо, місця з'єднання клинка й петельки з руків'ям майстер теж трохи прокував.

Руків'я біметалевого ножа з кургану 38 також отримане методом доливання. Тільки тут залізний клинок заформували з восковою моделлю руків'я (рис. 1, 5).

На поверхнях ножів з курганів 6, 7 і 15 спостерігаються характерні сліди загладжування воску (рис. 1, 1–3).

Дослідження поверхні жезлів-«стилєтів» призвело до висновку, що обидва вироби ви-

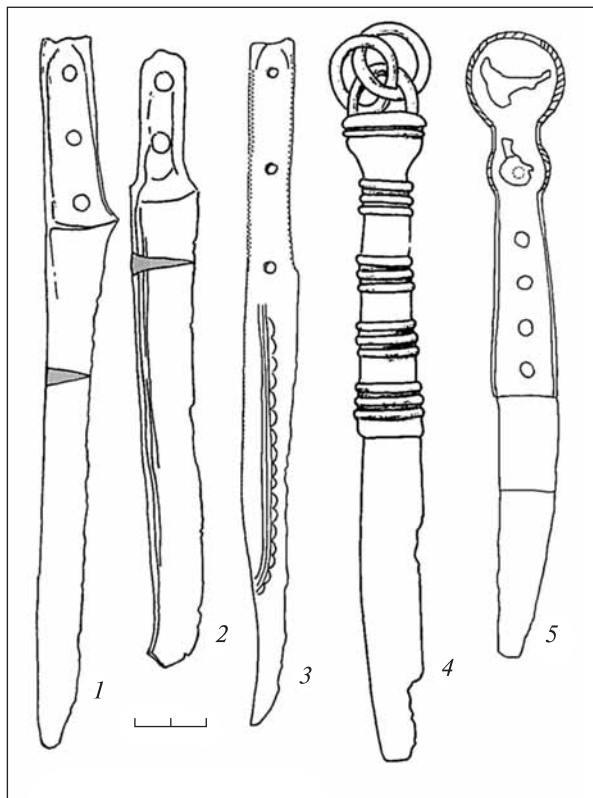

Рис. 1. Гордіївський могильник, ножі: 1 — курган 7; 2 — курган 6; 3 — курган 15; 4 — курган 26; 5 — курган 38

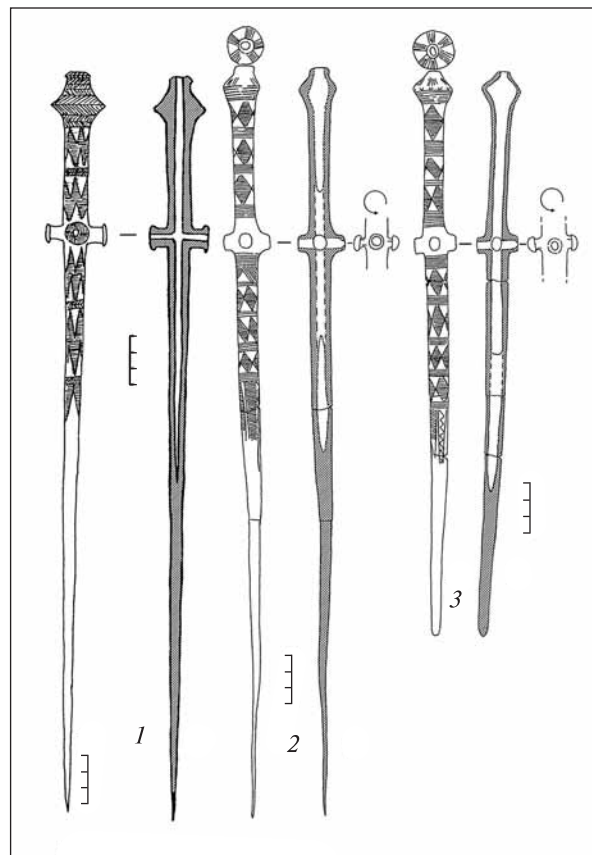

Рис. 2. Жезли-«стилєти»: 1 — Гордіївський могильник; 2, 3 — Національний музей історії України

літі за індивідуальними восковими моделями (рис. 2, 1). Простежені залишки деревини всередині стрижня свідчать про формування воскової моделі на дерев'яній основі. В публікації могильника (Berezanskaja, Kločhko 1998) автори не надали належної уваги такій важливій, на наш погляд, технологічній деталі, як глибина внутрішньої порожнини, що спускається нижче протуберанців і сягає 25 см (Goshko 1999, s. 190). На протуберанцях, у місці переходу їх у щитки, спостерігаються відбитки паяльних швів на восковій моделі.

Двоскладові вудила зі стременоподібними кінцями з кургану 34 (рис. 4, 2) виготовлені в глиняній формі за восковою моделлю, можливо, методом доливання.

Трикільчасті вудила з трьома малими ромбічними в перетині кільцями з кургану 37 відліті за кілька прийомів (рис. 4, 3) з використанням методу доливання. Спочатку відливали одну ланку, до якої приєднували воскову модель наступної. Потім обидві заформували в глину. Після видалення воску ланки доливали.

Велика бляха від кінської вуздечки з петлею на зворотному боці з кургану 34 (рис. 4, 1) відліта в одноразовій глиняній (за результатами металографічного дослідження) ливарній фор-

мі за восковою моделлю. Про це свідчать продубльовані в металі сліди модельного припою, що простежуються в основі петлі. Отриманий виріб був підданий невеликій доробці куванням, яке було спрямоване на розплющення і загин бортика.

Технологію виготовлення шпильок «гордіївського» типу з маленькою кільцеподібною голівкою та трьома або чотирма валиками у верхній частині стрижня (рис. 3) детально описано раніше (Гошко 2007, с. 251—253), тож наведемо лише деякі висновки. Такий тип шпильок відливали за індивідуальною восковою моделлю, яку формували на твердій основі (можливо, дерев'яній). На 2 екз. — з курганів 11 (рис. 3, 4) та 27 (рис. 3, 3), які розламалися в місцях розміщення валиків, усередині стрижнів простежені порожнини, заповнені крихкими окислами. Шпилька з кургану 27 в цьому ж місці має ще й ливарний брак у вигляді раковини.

Чіткі валики отримані шляхом вирізування по воску. При формуванні петельчастих голівок на шпильках із кургану 27, ймовірно, використано модельне припаювання для прикріплення воскової петлі. Нанесення орнаменту трохи сплющило їх і стерло сліди модельного припою, продубльованого в металі.

Голівку шпильки з кургану 16 формували, ймовірно, інакшим способом, а саме, одночасно зі стрижнем методом вирізання.

В техніці виливання за порожнинною моделлю виготовлено брязкальце з кургану 28 (рис. 5, 1). Наші спостереження дозволяють реконструювати таку послідовність дій у виготовленні цього виробу. Для отримання порожнинної ливарної форми був виготовлений стрижень з органічного матеріалу (дерево?), щоб відтворити внутрішню поверхню литва. На нього майстер наніс шар воску, що точно відповідав конфігурації майбутнього виробу. Щоб стрижень під час виплавки воску не осів на стінки форми, всередині малого кола в стрижень навхрест були вставлені два штифти (на готовому виробі від них помітні отвори й напливи). Далі модель заформували в глину, висушували, віск виплавляли і заливали метал у форму (рис. 5, 2). На момент повного остигання литва стрижень частково вигорів, полегшивши таким чином готовий виріб. Вийнявши з форми й видаливши штифти, майстер відполірував кільце й наніс орнамент, а потім приступив до доливання семи невеликих кілець за восковими моделями. Місця з'єднань двох кінців воскових стриженьків помітні на виливках. Чи відливалися ці кільця в один прийом,

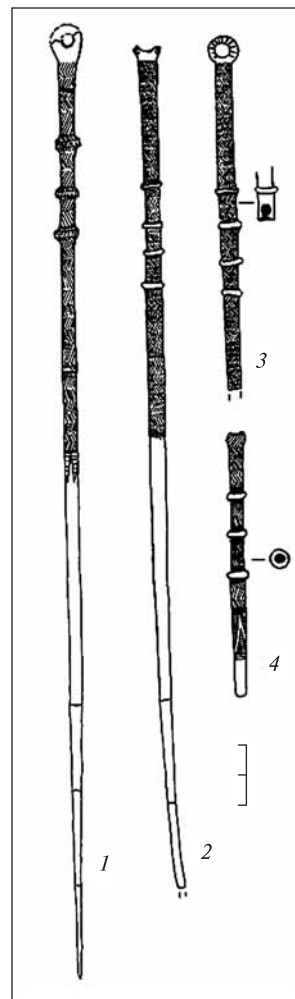

Рис. 3. Гордіївський могильник, шпильки: 1 — курган 16; 2, 3 — курган 27; 4 — курган 11

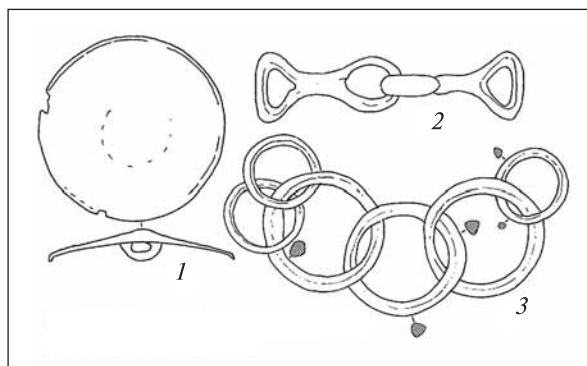

Рис. 4. Гордіївський могильник, предмети кінського спорядження: 1, 2 — курган 34; 3 — курган 37

чи кожне окремо, подібно до вудил з кургану 37, невідомо.

Безпаспортним жезлам-«стилетам» (рис. 2, 2, 3), що зберігаються у фондах Національного музею історії України, присвячена окрема робота (Гошко 2005)¹. Тож обмежимося висновками, які стосуються лише теми воскової моделі. Для

¹ Орнамент правильніше передано в роботі: Лисенко, Лисенко, Якубенко 2006, с. 42—43, рис. 1, 2.

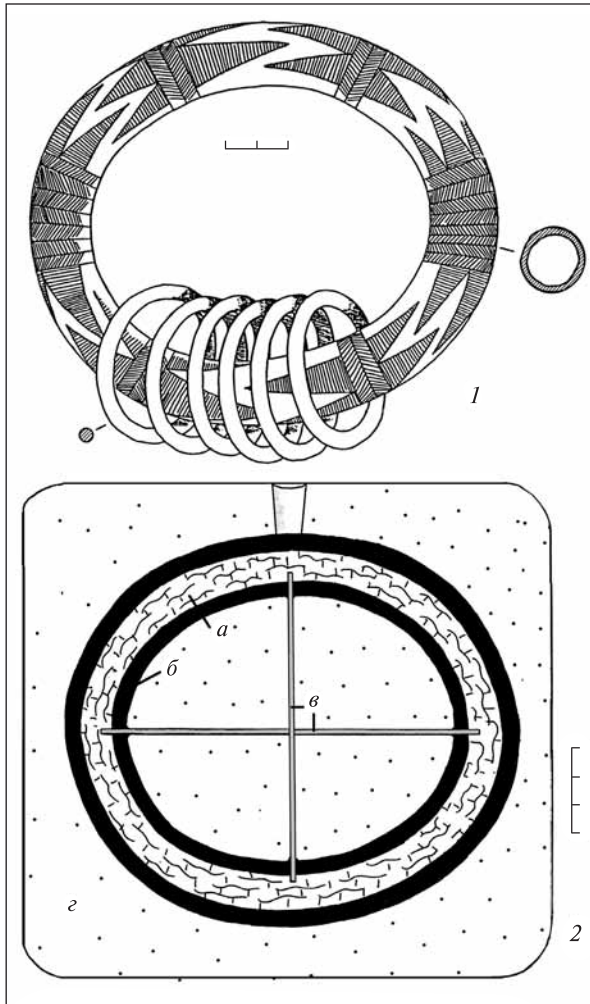

Рис. 5. Гордіївський могильник, брязкальце з кургану 28: 1 — вигляд; 2 — схема виготовлення ливарної форми (а — дерев'яний стрижень, б — шар воску, в — штифти, г — глина)

кожного виробу на дерев'яній основі (залишки обгорілої деревини всередині, нерівна, горбкувата із затіканнями внутрішня поверхня) була сформована воскова модель. Наскрізні отвори в протуберанцях лишилися від тоншого стрижня, який мав утримати всю стрижневу конструкцію та забезпечити її центровку в порожнині форми після видалення воску. Отже, отвори на двох протуберанцях виправдані технологічною доцільністю. Голівки двох інших протуберанців отримані притисканням воску на моделі (на відливках помітні сліди прибирання зайвого воску й загладжування поверхні).

Після виплавки моделі зверху, від наверх, заливали метал. Через те, що стрижень виконував свою функцію у більш важких температурних умовах, коли вся його поверхня омивалася розплавленим металом, він частково перегорів. Через це в деяких місцях порожнина повністю заповнена металом, а внутрішня по-

верхня литва нерівна. У другому виробі на зламі спостерігається перекошення стрижня. На підтвердження нашого припущення про використання дерев'яного стрижня можна навести результати експериментальних робіт А.С. Саврасова «Спроба застосування стрижня з деревини була зроблена через те, що виникли труднощі при видаленні з литва глиняних стрижнів. Метал до стрижнів не пригорав, оскільки вони були обмазані крейдяною суспензією, та все ж вони в литві затискалися. Для видалення стрижнів необхідно було повністю їх роздробити. Стрижень з дерева видалявся легко, але при литті виділяв багато газів, а також лишив на втулці весь складний рельєф обвугленої деревини. Все це призводило до браку в литві» (Саврасов 1996, с. 150).

Значна кількість закису міді (Cu_2O) та пор на металографічних шліфах, вирізаних з середини тулуба, і відсутність його на вістрях якраз може бути результатом використання дерев'яного стрижня (реакція дерева на розплавлений метал: обвуглювання і виділення кисню, який розчинився в металі при застиганні).

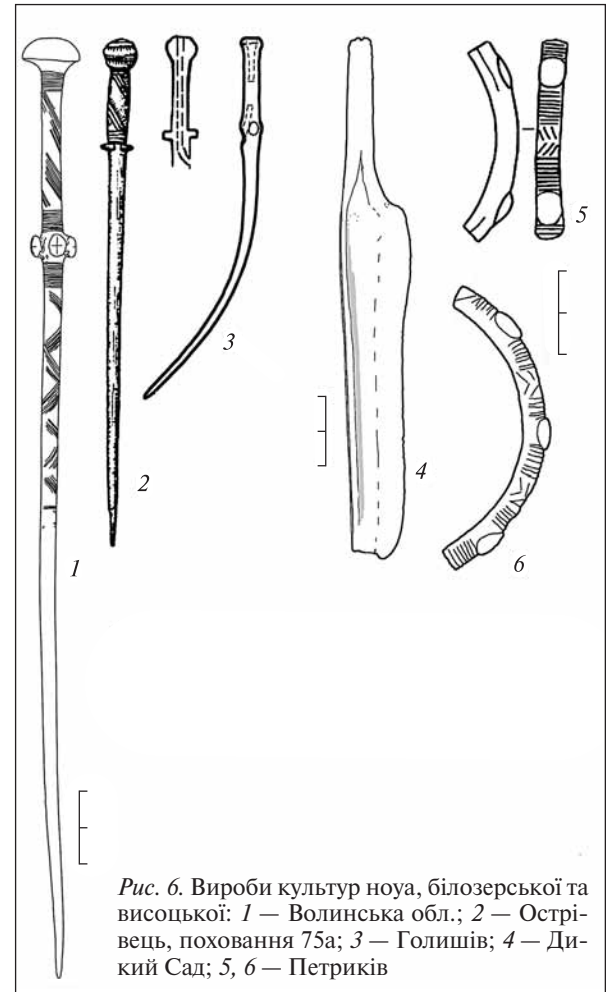

Рис. 6. Вироби культур ноуа, білозерської та висоцької: 1 — Волинська обл.; 2 — Острівець, поховання 75а; 3 — Голишів; 4 — Дикий Сад; 5, 6 — Петриків

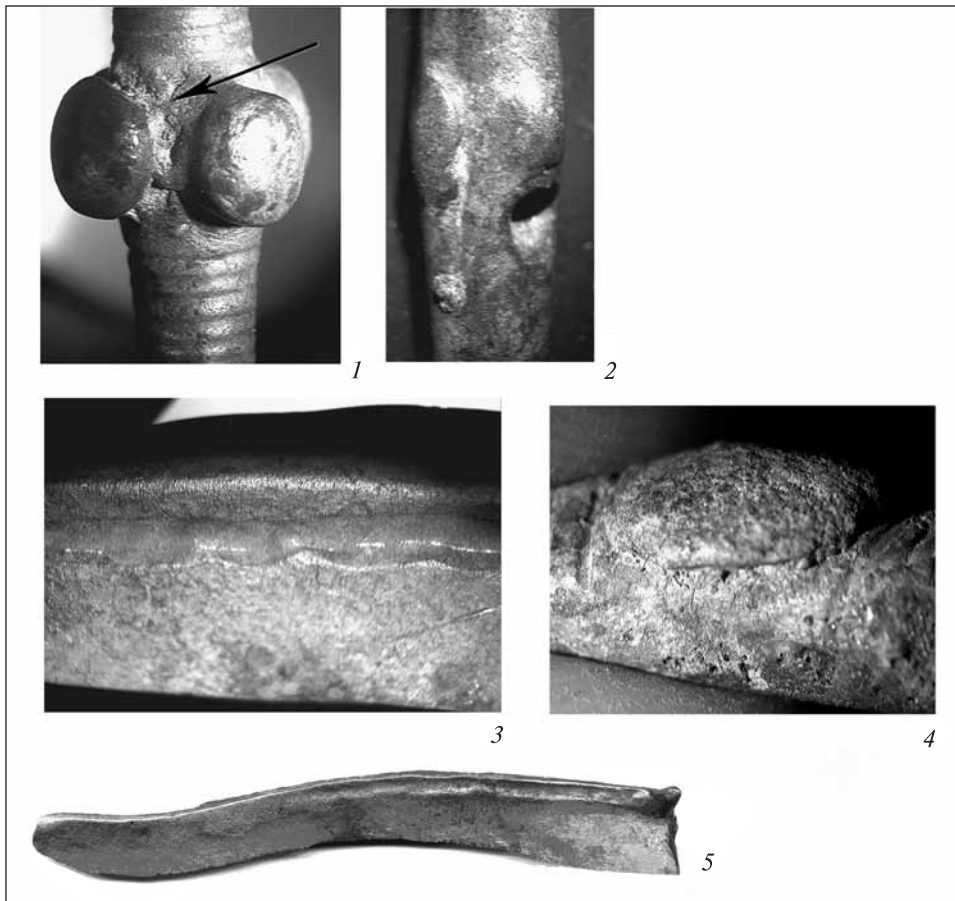

Рис. 7. Макрофотографії: 1 — клеєний шов на шпильці з Волинської обл.; 2 — наклеєні шишечки на модель шпильки; 3, 5 — сліди вибирання воску на моделях серпів; 4 — наліп на моделі браслета

Серед досліджених виробів культури ноуа за восковою моделлю зі вставним стрижнем вилиті три шпильки (з Острівця й дві безпаспортні з Луцька). Це так звані ноїчні шпильки. Найцікавішою серед них є шпилька з Волинської обл. завдовжки 25,8 см (рис. 6, 1). Її голівка грибоподібна з наскрізним скісним отвором, який виходить під нею. Діаметр голівки 1,7 см. Вона прикрашена шістьма прокресленими трикутниками. Чотири протуберанці розміщені за 5,8 см від шляпки. У місці з'єднання їх із стрижнем чітко видно клеєний шов воскової моделі (рис. 7, 1). На торці кожного — орнамент у вигляді хреста. Шпилька прикрашена прокресленим орнаментом (наносився на воскову модель, оскільки лінії плавні в перетині на відміну гравійованих по готовому виробу).

Друга шпилька походить із Голишева Луцького р-ну Волинської обл. і має чотири шишечки-наліпи та отвір, який починається на голівці й виходить нижче шишечки. Посередині довжини отвору є затік. Отвір на голівці сягає глибини 1,2 см, від шишечки вгору — 0,8 см; ширина отвору на голівці 0,4 см, на виході — 0,2 см.

Шпилька від середини до вістря плавно зігнута. Її довжина 12,0 см (рис. 6, 3). На верхній частині видно сліди загладжування воску при формуванні голівки й наклеюванні шишечок. На рис. 7, 2 видно, як крапля розплавленого воску потекла по моделі шпильки. Повздовжній отвір у верхній частині виробу має ливарний брак — затік. Ковальська доробка була націлена на оформлення і загострення стрижня.

Третя шпилька походить з поховання 75а могильника Острівець (рис. 6, 2). За висновками технологічного дослідження Н.В. Риндіної (результати якого не опубліковані), вона вилита за восковою моделлю і ковальській обробці не піддавалася (Балагурі 1964, табл. аналізів, с. 275—293).

З поселення білозерської культури Дикий Сад досліджено один ніж з прямою спинкою, Т-подібним перетином леза й плоским черешком для насадки руків'я. Обламаний кінчик леза був заокруглений (рис. 6, 4). Подібні виробу досі були невідомі в матеріалах білозерської культури. На поверхні спостерігаються напливи воску та численні сліди його загла-

джування. По всій довжині леза вирізана виїмка (Горбенко, Гошко 2010).

Серед металевих виробів висоцької культури відомі браслети, які також трапляються в могильниках вільховецького типу (рис. 6, 5, 6). Характерною їхньою ознакою вважаються напаяні овальні щитки (Павлів 1993, с. 32—34, рис. 2, 6). Але мікроструктурне дослідження фрагментів від двох виробів із могильника Петриків Тернопільського р-ну і обл. не підтвердило наявності паяльних швів (Гошко 2006, с. 81). Тож вважаємо, що браслети виливали за восковою моделлю.

У Волинській обл. знайдено фрагмент леза серпа, плаского з одного боку й нервурою з іншого та скошеною у бік нервюри спинкою. Орієнтовно він датується часом раннього гальштату. На спинці спостерігаються нерівності, утворені загладжуванням воску на моделі. Чітко видно сліди вибирання воску на нервюрі (рис. 7, 3). Доробка куванням була виконана для погострення леза.

З могильника голіградської культури біля с. Заліски Жидачівського р-ну Львівської обл. походить серп. Ливарна форма для його відливання зроблена в глині за відбитком серпа, вилитого за восковою моделлю. Поверхня литва горбкувата і не досить гладенька, сліди вибирання воску на нервюрі менш чіткі порівняно з

попереднім серпом, але простежуються досить чітко (рис. 7, 5).

Отже, серед виробів, досліджених нами технологічно і спектроаналітично, використаня одноразових глиняних ливарних форм, виконаних за восковою моделлю, простежено на 27 екз. Переважна більшість їх припадає на Гордіївку I—IV (16 екз.), два походять з Середнього Подніпров'я, три — культури ноуа, один — білозерської, два — висоцької і два — фракійського гальштату. Така продукція з'являється за доби пізньої бронзи в культурах Правобережної України як імпорт із західноєвропейських майстерень. Місцеві майстри почали виготовляти її за часів існування висоцької культури, і значного поширення вона вже набуває у скіфський час.

Майстрами-ливарниками доби пізньої бронзи було освоєне складне лиття за пустотілою восковою моделлю. Вони застосовували такі прийоми формування воскових моделей як вирізання, спаювання окремих деталей розплавленим воском і склеювання деталей моделі, загладжування, нанесення орнаменту на модель. Вилиті заготовки найчастіше доопрацьовували куванням.

Поширення й ускладнення техніки лиття за восковою моделлю — це найпростіший шлях для виготовлення якісних ливарних форм і отримання литва складної конфігурації, яке неможливо вилити в роз'ємних формах.

- Балагурі Е.А.* Історія племен пізньобронзової доби Середнього Подністров'я (культура ноа). — Дис. ... канд. істор. наук. — К., 1964 // НА ІА НАНУ, № 524.
- Горбенко К.В., Гошко Т.Ю.* Металеві вироби з укріпленого поселення доби фінальної бронзи Дикий Сад // Археологія. — 2010. — № 1. — С. 97—111.
- Гошко Т.Ю.* Два бронзові вироби з фондів Національного історичного музею України // Збірка на пошану Софії Станіславни Березанської. — К., 2005. — С. 231—245.
- Гошко Т.Ю.* Метал доби пізньої бронзи з Тернопільського краєзнавчого музею // Археологія. — 2006. — № 2. — С. 77—85.
- Гошко Т.Ю.* Гордіївські шпильки // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2007. — 7. — С. 248—253.
- Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Диденко С.В., Якубенко Е.А.* Бронзовые украшения эпохи поздней бронзы — начала раннего железного века из фондов Национального музея истории Украины // Проблемы археологии Среднего Поднепровья. — К.; Фастов, 2005. — С. 152—200.
- Лысенко С.Д., Лысенко С.С., Якубенко О.О.* Шпильки-железы із зібрання Національного музею історії України // Музейні читання. Мат-ли наук. конф. «Ювелірне мистецтво — погляд крізь віки». — К., 2006. — С. 42—51.
- Минасян Р.С.* Литье бронзовых котлов у народов степной Евразии (VII в. до н. э. — V в. до н. э.) // АСГЭ. — Л., 1986. — 27. — С. 61—78.
- Минасян Р.С.* Литейное производство в Юго-Восточной Европе в эпоху энеолита // Развитие культуры в каменном веке. — СПб., 1997. — С. 144—145.
- Павлів Д.* Про один тип браслетів ранньогальштатського часу України // *Studia archaeologica*. — Львів, 1993. — 1. — С. 32—34.
- Рыбаков Б.А.* Ремесло Древней Руси. — М., 1948.
- Саврасов А.С.* Экспериментальное изучение технологии металлообрабатывающего производства // Пряхин А.Д. Мосоловское поселение металлургов-литейщиков эпохи поздней бронзы. — Воронеж, 1996. — Кн. 2. — С. 135—158.

Berezanskaja S.S., Kločhko V.I. Das Gräberfeld von Hordeevka // Göttingen, 1998 (AE. — B. 5).

Blajer W. Skarby ze starszej i środkowej epoki brązu na ziemiach polskich. — Kraków, 1999.

Goshko T.Y. Technological characteristics of Bronze items from the Gordiyivka Burial Ground on the Southern Bug River // Vschodoslovensky Pravek. Special Issue. — Košice, 1999. — S. 187—191.

Надійшла 08.10.2009

Т.Ю. Гошко

ВОСКОВАЯ МОДЕЛЬ В ЛИТЕЙНОМ ДЕЛЕ ЭПОХИ ПОЗДНЕЙ БРОНЗЫ

Литье — один из наиболее распространенных способов получения изделий из цветных металлов. Литейщики эпохи поздней бронзы достигли высокого мастерства в их отливке по одноразовым восковым моделям. Эта технология дает возможность получать изделия самой сложной конфигурации. В работе использованы возможные применения восковых моделей и названия отдельных приемов их формирования, которые можно реконструировать по отливкам, сформулированные Р.С. Минасяном.

Ныне на территории Правобережной Украины эта технология отмечена для таких археологических культур как ноуа, белозерская, висоцкая и на изделиях раннегалльштатского времени. Но наиболее ранние предметы, отлитые по восковой модели, удалось проследить в погребениях Гордеевского могильника, которые датируются 1500—1300 гг. до н. э., т. е. предбелогрудовским временем. Два жезла-«стилета», найденные ориентировочно в Среднем Поднепровье, аналогичны гордеевским. Технологическое исследование показало, что по восковой модели отливали не только украшения — булавки, но и орудия труда и быта (серпы, ножи), предметы культа и детали конской сбруи (удила, бляхи). Большую часть изделий дорабатывали ковкой.

Среди изделий, изученных нами технологически и спектроаналитически, использование одноразовых глиняных форм прослежено на 27 экз. Они распределяются таким образом: 16 экз. — Гордеевка; два — из Среднего Поднепровья; три — культура ноуа; один — белозерская; два — висоцкая, два — ранний фракийский галльштат.

Изделия, изготовленные таким образом, появляются в культурах Правобережной Украины как импорт из центральноевропейских мастерских. Продукцией местных мастеров они становятся в среде висоцкой культуры и уже широко распространяются в скифское время.

Прослежена техника сложного литья в одноразовых формах со вставным стержнем для получения пустотелой отливки (литье по пустотелой восковой модели). Использовались следующие приемы формовки восковых моделей: заглаживание, спаивание отдельных деталей расплавленным воском, склеивание деталей модели, вырезание, нанесение орнамента.

Распространение и усложнение техники литья по восковой модели — наиболее простой путь для изготовления качественных литейных форм, а также для получения изделий сложной конфигурации, которые невозможно отлить в разъемных формах.

Т. Yu. Hoshko

WAX MODEL IN FOUNDING IN THE LATE BRONZE AGE

Founding is one of the most common ways of obtaining products of non-ferrous metals. Founders of the Late Bronze Age achieved a high craftsmanship in casting products using wax models of single application. This technique enables to make products of the most complicated configuration. In the work there are used applications of wax models and names of certain ways of their making formulated by R.S. Minassyan which can be reconstructed by casts.

Today, on the territory of the right-bank Ukraine this technology is noted in relation to such archaeological cultures as Noua, Bilozerska, Vysotska, and products of the Early Hallstatt period. However, the earliest objects that were cast using a wax model were discovered in graves of Hordiyivka burial ground dated by 1500—1300 BC, i.e. pre-Bilohrudivska culture period. Two rods-«stiletto» found approximately in the Dnipro River middle region are similar to the ones from Hordiyivka burial ground. Technological research has shown that not only adornments, pins, were cast using wax models, but also tools and everyday products (sickles, knives), ritual objects, and elements of harness (bit, plates). The majority of items was completed with the help of smithery.

Among the objects studied technologically and with the spectrum analysis 27 items had traces of usage of single applicable clay forms. Their distribution was as follows: 16 items were from Hordiyivka, two — from the Dnipro River middle region, three — Noua culture, one — Bilozerska culture, two — Vysotska culture, and two — the Early Thracian Hallstatt.

Products made in this way appeared in cultures of the right-bank Ukraine as import from the Central European workshops. They become the production of local craftsmen in milieu of Vysotska culture and become widespread in the Scythian period.

Technique of complicated founding in single applicable moulds with inserted shank for making hollow cast (casting by hollow wax model) is traced. The following methods of forming the wax models were used: smoothing over, knitting together separate elements by melted wax, sticking together the details of a model, cutting out, and making an ornament.

Spreading and elaboration of the technique of casting by wax model is the easiest way for making quality casts, as well as for making products of complicated configuration which can not be cast in split forms.

ДО ПРОБЛЕМИ ТРИПІЛЬСЬКОГО ДОМОБУДІВНИЦТВА (експеримент 2007 р.)

Висвітлено хід та результати експерименту по відтворенню моделі житла трипільської культури за однією з версій з трипільського домобудівництва.

К л ю ч о в і с л о в а: трипільська культура, домобудування, експеримент, випалення глини.

Протягом усього часу вивчення трипільської культури тривають спроби відтворити житло її населення та реконструювати процес його зведення. В дискусіях стосовно трипільського домобудування ключовим моментом є використання вогню, оскільки, не з'ясувавши його роль, неможливо інтерпретувати ті рештки випаленої глини, що залишаються від давніх жител і реконструювати повною мірою сам процес будівництва/руйнації. Саме тому ще від початку ХХ ст. вчені намагаються зрозуміти роль вогню і експериментально довести свої припущення, відтворивши процес житлобудівництва. Погляди дослідників розділилися — одні вважають, що функція вогню була конструктивною (Курінний 1926; Кричевський 1940; Пассек 1949; Колесников (Корвін-Піотровський) 1993), інші — деструктивною (Гамченко 1926; Маркевич 1964; Зіньковський 1975; 1976; 1983; Круц 1989; 2003; Бурдо 2007).

З метою перевірки тих чи інших моментів гіпотез велися й надалі проводяться численні експерименти з випалу/спалення будівель: 1935 р. — дослід О. Кульської і Н. Дубіцької, 1976 р. — К. Зіньковського, 1970-ті рр. — низка експериментів В. Круца та Г. Загнія в Чапаєвці, 2001 та 2003 рр. — у Трипільській експедиції Інституту археології: В. Круц, О. Корвін-Піотровський, В. Чабанюк (Чабанюк 2008, с. 211—212). На превеликий жаль, більшість дослідів не дали такої картини, яку можна спостерігати на розкопках трипільських «площадок», а саме отримати платформу з вальків глини з домішками полови завширшки 10—12 см теракотово-рожевого кольору, що свідчить про високу температуру, від 700°C, випалу глини, як, приміром, долівка жител на поселенні Тальянки. Винятком є дослід О. Кульської і Н. Дубіцької, але він зафіксований тільки описово, крім того, «площадки» поселення Коломийщина, на основі вивчення яких провадив-

ся експеримент (Кульська, Дубіцька 1940), різняться від тальянківських.

Можна відзначити низку недоліків у попередніх дослідах: оскільки науковці застосовували вогонь переважно не для випалу платформи при зведенні будівлі, а для спалювання будівлі, таким чином намагаючись спростувати теорію щодо випалу, досить часто не все було зроблено якісно для чистоти експерименту. Плахи, на які викладали прошарки глини, не завжди були ізольовані від відкритого вогню. Нижні дошки іноді не були повністю вкриті глиною, тож покладена зверху деревина, яку підпалювали, мала прямий контакт із ними. В таких умовах усе, звісно, швидко згорало з усіх боків (Бурдо 2007, с. 36).

У 2007 р. на базі Трипільської експедиції проведено експеримент по реконструкції та випаленню зменшеної копії трипільського житла з метою аналізу процесу будівництва в межах концепції конструктивного використання вогню (Корвін-Піотровський, Шатіло 2008)¹. Було зведено одноповерхове житло (томашівського зразка) з напівциліндричним дахом у масштабі 1:10, а саме розмірами 200 × 80 см і заввишки 120 см (рис. 1; 2), всі елементи (долівка, стіни і дах) якого були виконані з деревини й лози та обмазані глиною.

Перший етап дослідження, підготовчий, — зведення та сушіння будівлі. Звернемо увагу на декілька моментів. Для експерименту ми брали суглинок, який є природною сумішшю глини з піском. До неї було додано відносно багато полови, і в процесі сушіння її доводилося «набивати» в долівку, щоб уникнути розтріскування. Це пояснюється природними властивостями глини, яка, висихаючи, зменшується в об'ємі на 4—10 %, через що виникають глибокі тріщини (Смеченко 2000, с. 14). У нашо-

¹ Роботи виконані під керівництвом О.Г. Корвін-Піотровського, якому висловлюємо щирю подяку за дозвіл опублікувати результати.

му випадку утворилися лише невеликі тріщини. Щоб уникнути їх, необхідно було додавати до глини матеріал, що не дозволив би їй стискатися в об'ємі, — половину, пісок та ін. (Смеченко 2000, с. 14—19). На користь цього методу вказують не лише закони зсихання глини, а й дослідження трипільської обмазки, які показали, що глинобитні конструкції мають високу щільність, а пори в них складають до 10 % (Шевченко, Овчинников 2005, с. 101).

Після того, як будівля підсохла, почали її випалення. Воно тривало близько 15 год., з яких активного, з високою температурою горіння було близько 3 год. Сировиною для випалювання було розпечене вугілля та солom'яні мати, допоміжним матеріалом — сухе дерево. Зауважимо, що дослід проводився в завершеній будівлі, тобто зі стінами та дахом. Ми обрали цей варіант, бо в замкненій конструкції тепло не розсіюється, а концентрується всередині і поступово йде в долівку. Остання стає твердою, але лише на якийсь час. Наша модель була досить мала, тож паливо подавали просто лопатою. Як це робили стародавні люди, ми не знаємо.

Щоб глина не розтріскалась і набула міцності, випалення має бути поступовим і в декілька фаз. Перша фаза завершується за температури 120°C — тоді випаровується волога, що ще залишилася після сушіння. За температури 70°C в глині виникає потужний тиск водяного пару, тому для попередження тріщин температуру слід піднімати повільно — від 50 до 80°C за годину. До 500°C глина проходить так звану «чорну» фазу, потім її колір починає змінюватися. Коли температура сягає 600° і трохи вище, з глини остаточно виходить волога (хімічно зв'язана вода) і починається вигорання органічних домішок. Глина починає втрачати пластичність і трохи «ссідається». В цей час температура має зростати досить швидко — з 300 до 350°C за годину (до 800°C), колір глини поступово стає червоним (від 700°C). При температурі 600°C глина ще досить крихка. Зростання температури до 800°C і вище призводить до руйнування кристалічної решітки глинистих матеріалів і значних змін у її структурі, тому слід поступово піднімати температуру на 100—150°C впродовж години (Третьяков 1987, с. 28—37).

При подальшому нагріванні до 900°C в глині відбуваються значні хімічні зміни: втрачаються залишки води, що була хімічно поєднана з нею, окремі частини просто спікаються. Таким чином, глина стає мов камінь, вона перестає вбирати воду і робиться морозостійкою

Рис. 1. Процес зведення експериментальної моделі житла трипільської культури

Рис. 2. Експериментальна модель трипільського житла

(Мусиенко 1952, с. 98). Але, щоб вона набула цих властивостей, необхідна ще одна дуже важлива умова — час. Досягнувши максимальних температур, їх треба підтримувати впродовж досить значного часу. Потім температуру слід знизити на 100—150°C. Так, наприклад, сучасне випалення цегли в польових печах триває 10—12 діб (3—4 тис. од.). У таких печах використовують вугілля, солому, комиш тощо. На випалення 1 тис. цеглин витрачається 400 кг вугілля (Третьяков 1987, с. 28—37).

Після того, як глина достатній час була під дією високих температур і набула нових властивостей, необхідною умовою для їх закріплен-

ня є дуже поступове зниження температури, тобто охолодження. Причому, що нижча температура, то довше має тривати випал. За температури більше ніж 950°C (у нашому випадку глина неякісна, суглинок) глина починає кришитися і плавитися (Мусяенко 1952, с. 43).

Наш експеримент ми намагалися проводити ретельно і, незважаючи на це, одержали кілька негативних результатів. Спробуємо проаналізувати їх.

По-перше, не вдалося досягти такої щільності долівки, яка спостерігається при розкопках «площадок». Остання є дуже щільна та міцна, її важко розламати руками. Ми ж одержали таку, що відносно легко, хоча і не так, як у попередніх експериментах, ламається. Це трапилося, очевидно, з двох причин: 1) недостатньо довго витримувалася висока температура і 2) не досить щільна була набивка глини.

По-друге, не по всій долівці вдалося досягти теракотового кольору, ідентичного «площадці» — він почав тільки з'являтися в деяких

місцях (Корвін-Пиотровский, Шатило 2008, с. 197). Очевидно, причина полягає в недотриманні температурного режиму, який прямо впливає на колір та щільність глини. Тобто, практично на всіх фазах були недопрацювання.

З огляду на зазначене можна дійти наступних висновків: процес температурної обробки «площадки» займав багато часу і був дуже контрольований. Трипільцям треба було докласти чималих зусиль, щоб так «обробити» своє житло, аби рештки будівель мали той вигляд, який ми спостерігаємо на розкопках. Саме тому стверджувати, що трипільці спалювали поселення перед тим, як їх залишити, тобто, говорити виключно про деструктивну функцію вогню, слід обережно. Такий стан глини можна отримати лише володіючи розвинутими технологіями випалу. Дослід 2007 року був дуже корисним для з'ясування деяких аспектів трипільського житлобудування і на нього треба зважати як на основу в наступних експериментах.

- Бурдо Н.Б.* Реконструкція будівель трипільської культури. Методика та концепції // Трипільська культура. Пошуки, відкриття, світовий контекст. — К., 2007. — С. 29—48.
- Гамченко С.* Спостереження над даними дослідів трипільської культури 1909—1913 рр. // Трипільська культура на Україні. — 1926. — I. — С. 31—41.
- Зиньковський К.В.* До проблеми трипільського житлобудування // Археологія. — 1975. — 15. — С. 13—21.
- Зиньковский К.В.* О методах изучения домостроительства племен трипольской культуры // МАСП. — 1976. — 8. — С. 36—49.
- Зиньковский К.В.* К процедуре исследования проблемы домостроительства трипольских племен // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — К., 1983. — С. 16—22.
- Колесников (Корвін-Пиотровский) О.Г.* Трипільське домобудівництво // Археологія. — 1993. — № 3. — С. 63—74.
- Корвін-Пиотровский А., Шатило Л.* К вопросу об экспериментальном моделировании трипольских построек томашовской группы // Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки. — К., 2008. — С. 192—199.
- Кричевський Є.Ю.* Звіти про розкопки жител (площадок) №№ 13, 23, 5 і 14 // Трипільська культура. — К., 1940. — Т. 1. — С. 179—284.
- Круц В.А.* К истории населения трипольской культуры в междуречье Южного Буга и Днепра // Первобытная археология. Материалы и исследования. — К., 1989. — С. 117—132.
- Круц В.А.* Трипольские площадки — результат ритуального сожжения домов // Трипільські поселення-гіганти. Мат-ли. Міжнар. конф. — К., 2003. — С. 74—76.
- Кульська О.А., Дубіцька Н.Д.* Будівельні матеріали трипільської культури // Трипільська культура. — К., 1940. — Т. 1. — С. 325—334.
- Курінний П.* Монументальні пам'ятки трипільської культури // Трипільська культура на Україні. — К., 1926. — I. — С. 67—95.
- Маркевич В.И.* Трипольское поселение Варваровка VIII // Тез. докл. Первого симпозиума по археологии и этнографии Юго-Запада СССР и РНР. — Кишинев, 1964. — С. 15—16.
- Мусяенко П.Н.* Керамика в архитектуре и строительстве. — К., 1952.
- Пассек Т.С.* Периодизация трипольских поселений. — М.; Л., 1949 (МИА. — 10).
- Смеченко Г.Д.* Конструкционная керамика и огнеупоры. — Харьков, 2000.
- Третьяков Ю.Д.* Керамика — материал будущего. — М., 1987.
- Чабанюк В.В.* Новые экспериментальные данные по проблеме трипольского домостроительства // Трипольская культура в Украине. Поселение-гигант Тальянки. — К., 2008. — С. 211—218.

Шевченко Н.А., Овчинников Э.В. Минералого-петрографическое исследование материалов из раскопок 2002—2004 гг. на поселении трипольской культуры у с. Тальянки // Исследование поселений-гигантов трипольской культуры. — К., 2005. — С. 94—105.

Надійшла 15.04.2010

Л.А. Шатило

К ПРОБЛЕМЕ ТРИПОЛЬСКОГО ДОМОСТРОИТЕЛЬСТВА (эксперимент 2007 г.)

В 2007 г. на базе Трипольской экспедиции Института археологии НАНУ в с. Легедзине проводился эксперимент по строительству и обжигу модели трипольского дома в 1/6 натуральной величины. Опыт проводился в рамках концепции конструктивной функции огня и одноэтажности жилища. В результате были получены данные, которые позволяют сделать вывод о том, что процесс термической обработки площадки был долговременным и строители должны были очень хорошо контролировать температурный режим. Полученные данные приближаются по своему характеру к аутентичным постройкам.

L.A. Shatilo

TO THE ISSUE OF TRYPILLIAN HOUSE BUILDING (experiment of 2007)

In 2007, at the base of Trypillya Expedition of the IA NASU in Lehedzyne village an experiment of constructing and firing the model of a Trypillian house in the 1/6th of its natural size was conducted. The experiment was made in the context of the conception of a constructive function of fire and of single-storey house. It has resulted in obtaining the data allowing the author to make a conclusion that a process of thermal treatment of a platform was long-termed and builders had to control temperature conditions very well. The data received by its nature is close to authentic structures.

Книжковий огляд

Козак Д. Етюди давньої історії України. — К., 2010. — 184 с.

Козак О.Д. Кияни княжої доби. Біоархеологічні студії. — К.: Академперіодика, 2010. — 396 с.

Гречко Д.С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці. — К., 2010. — 286 с., 118 рис.

Ольвийские древности. Сборник научных трудов памяти В.М. Отрешко (1949—1999). — К., 2009. — 386 с., 117 илл.

Баран В. Слов'янське поселення середини I тисячоліття нашої ери біля села Теремці на Дністрі. — К., 2008. — 134 с.

Эпоха раннего железа. Сборник научных трудов к 60-летию С.А. Скорого. — Киев—Полтава, 2009. — 456 с.: 192 илл., 15 табл., 7 сх. (Институт археологии НАН Украины)

Ромашко В.А., Скорий С.А. Близнец-2: скифский аристократический курган в Днепровском Правобережном Надпорожье. — Днепропетровск: Пороги, 2009. — 251 с.

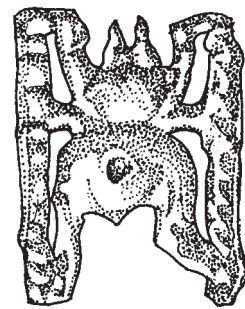
Скржинская М.В. Культурные традиции Элады в античных государствах Северного Причерноморья. — К.: Институт истории Украины НАН Украины, 2010. — 324 с.

Моця Олександр Петрович: бібліографічний покажчик (До 60-річчя з дня народження) / Укладачі Павленко С.В., Супруненко О.Б. — Київ—Полтава: Дивосвіт, 2010. — 36 с.

Русяєва А.С. Граффити Ольвии Понтийской // МАИЭТ. — Supplementum. — Вып. 8. — Симферополь, 2010. — 288 с.

Симоненко А.В. Сарматские всадники Северного Причерноморья. — СПбГУ: Нестор-История, 2010. — 328 с., илл.

Археологія і давня історія України. Вип. 3. Колекції Наукових фондів Інститут археології НАН України, 2010. — 138 с., 107 рис., 22 табл.

Є.М. Михайленко

ПОНЯТТЯ «АРХЕОЛОГІЧНА СПАДЩИНА» В СУЧАСНОМУ ЗАКОНОДАВСТВІ ТА В ІСТОРІЇ РОЗВИТКУ АРХЕОЛОГІЇ

Розглядається історія формування поняття «археологічна спадщина», обґрунтовується доцільність та перспективи його використання в сучасній пам'яткоохоронній справі.

Ключові слова: археологічна спадщина, старожитності, антикваріат, законодавство.

До прийняття Закону України «Про охорону археологічної спадщини» від 19 березня 2004 р. пам'ятки археології охоронялися Законом України «Про охорону культурної спадщини» від 8 червня 2000 р. Під час обговорення Закону 2004 р. і після його прийняття лунали голоси, що він зайвий, оскільки начебто дублює попередні. Опоненти нового Закону не брали до уваги, принаймні, ту загальновідому обставину, що Закон «Про охорону культурної спадщини» стосувався лише нерухомих пам'яток, тобто значно поступався Закону УРСР «Про охорону та використання пам'яток історії та культури» 1978 р., який він мав замінити. Свідомо чи ні, але опоненти Закону «Про охорону археологічної спадщини» спромоглися вивести за межі державного врегулювання діяльність приватних колекціонерів археологічних речей (Толочко 2004, с. 2), які завжди намагалися поставити себе на один щабель зі збирачами марок, сірників, гудзиків тощо.

Автор цієї статті має на меті розглянути сутність поняття «археологічна спадщина», беручи до уваги, що поява цього терміну в українському законодавстві не випадкова, а є результатом багатьох обставин. Серед останніх можна назвати членство України в таких міжнародних організаціях як ЮНЕСКО, ІКОМОС та ін., що приділяють неабияку увагу питанням збереження археологічної спадщини. Важливим є також підписання Україною Міжнародної хартії з охорони та використання археологічної спадщини (Лозанська хартія) 1990 р. та, врешті-решт, поглиблення кризового стану археологічних пам'яток, зумовленого сучасними економічними чинниками. В цілому міжнародні та українські пам'яткоохоронні акти об-

ґрунтують необхідність окремого законодавства з охорони археологічної спадщини.

Тут важливо простежити історію виникнення цього терміну внаслідок розвитку понятійного апарату археологічної науки та визначення її предмету. Спеціальних досліджень у цьому напрямі досі майже не провадилося. Винятком, насамперед, є праці Л.С. Клейна, в яких надані роз'яснення щодо особливості пам'яток археології стосовно інших об'єктів культурної спадщини (Клейн 1978; 2009) і А.Д. Пряхіна (1988; 1995). Зараз на ці питання почали звертати увагу і в Україні (Гаврилюк 2008).

Коріння використання терміну «археологічна спадщина» нерозривно пов'язане з рівнем суспільної свідомості та поваги до культурних надбань минулих поколінь. Ще не так давно під пам'яткоохоронною справою розуміли якісь дії, націлені на охорону окремих пам'яток, вирваних із контексту навколишнього середовища (Лисицький 2004, с. 22–23). Саме вони виконували роль свідків та носіїв історичної минувшини, що уособлюють характерну культуру кожного народу чи нації. Зараз таке вибіркоче сприйняття жодним чином не відповідає міжнародним стандартам. Тим не менше, воно має глибоке історичне підґрунтя.

Ще за часів середньовіччя існував досить низький рівень усвідомлення культурно-історичного значення старожитностей. Це був період домузейних форм збирання різноманітних реліквій, військових трофеїв, стародавніх рукописів, коштовностей, предметів релігійного культу (Бондарець 2005, с. 147–149), а також незвичних археологічних знахідок. Зіткнувшись у повсякденному житті з курганами, скарбами, залишками давніх споруд, у першу чергу, вирішували питання їхнього практичного використання. Приміром, землю з курганів використо-

ували у виробництві селітри (Оглоблин 1893, с. 118—119), знайдені в давніх похованнях Сибіру та Криму вироби з коштовних металів переплавляли (Смолин 1917, с. 124; Замятнин 1950, с. 287), хоча бували й винятки. Зокрема, «Книга Большого Чертежа» 1627 р. містить свідчення про появу до пам'яток вже не тільки утилітарного інтересу (Разгон 1971, с. 298).

Із зародженням на Заході у XVII ст. колекціонування предметів мистецтва починається період збирання старожитностей давньо-грецького походження (Алексеев 1996, с. 13), володіння якими мало свідчити про багатство та вельможне походження особи (Бондарец 2005, с. 148). Тогочасне захоплення збиральництвом речей ще не мало політичного нашарування — вперше воно з'явилося за часів іспанського короля Філіпа IV та короля Англії Карла I, які пристрасно змагались у скуповуванні предметів мистецтва. Саме від цього часу володіння величною колекцією творів мистецтва стає «фірмовим знаком» *процвітаючого монарха чи всемогутнього фаворита* (Козлов 2007, с. 152), і тут важко утриматися від порівняння з сучасними колекціонерами археологічних предметів, багато з яких, треба думати, не поступаються їм своїми статками.

Захоплення «західним» у Російській імперії, починаючи від XVIII ст., послабило позицію національної культури, яка тривалий час трактувалася церквою у вузькому, аскетичному світлі. Це ускладнило процес цілісного усвідомлення національного культурного надбання. Під впливом революційних тенденцій, насамперед у Франції, серед творів стародавнього мистецтва перевага надавалась античній скульптурі як символу республіканського духу (Козлов 2007, с. 159—160). Саме через це російські колекціонери надавали перевагу насамперед античним «*курйозитетам*» з Північного Причорномор'я, менше звертаючи увагу на інші. Для них на першому місці стояла естетична привабливість речей. Колекціонерський інтерес імператора Петра I становили «*незвичне каміння, людські і тваринні кістки, риб'ячі або пташині, але не такі, які маємо зараз, а більші чи менші за звичайні, а також давні написи на каменях, залізі чи міді, давня та незвична зброя, посуд та інше*» (Данилов 1886, с. 6).

Виняток становить випадок із розпорядженням Петра I щодо реставрації залишків споруд стародавнього Булгара, що став ознакою позитивних зрушень у бік усвідомлення історичного значення давніх споруд (Формозов 1961, с. 96). Але вони відбувалися досить

повільно і, головним чином, у свідомості окремих осіб. Здебільшого колекціонування того часу все ж мало на меті, насамперед, лише накопичення стародавніх предметів. Як наслідок, цей період характеризується частими випадками недбалого зберігання колекцій (Погодин 1869, с. 27—28), адже їх власник не ніс жодної моральної відповідальності перед суспільством. Предмети вважались особистою власністю, з якою можна робити все, що завгодно. Це — стале прагнення колекціонерів усіх часів та країн, зокрема й сучасної України.

Тільки в XIX ст., у період приєднання до Російської імперії значних нових земель та особливо після Вітчизняної війни 1812 року, починаються зміни у ставленні до національної історико-культурної спадщини (Павлуцкий 1912, с. 3). Для народів, що опинилися на периферії величезної імперії і набули статусу національних меншин, турбота про власні пам'ятки минувшини вважалася запорукою збереження і популяризації національної самобутності. З іншого боку, центральна духовна та світська влада, взявши до уваги французький досвід використання пам'яток як знаряддя політичного впливу, вбачали в них засіб реалізації імперської політики та зміцнення російської православної церкви шляхом підвищення національної самосвідомості та створення нової офіційної історії (Гаврилюк 2008, с. 68). З'явилися дослідники, що спеціалізувалися суто на слов'янських старожитностях. Приміром, відомий археолог та етнограф З. Доленга-Ходаковський пропагував ідею збереження самобутньої історичної спадщини, археологічних пам'яток. У 1822 р. вперше в історії Росії держава виділила кошти в розмірі 10 тис. рублів на фінансування робіт для збереження грецьких та генуезьких пам'яток Криму (Формозов 1974, с. 7), які були виявлені архітектором Є. Келером та академіком Є. Паскалем (ЗОИД 1872, с. 364). Метою створеного Московського археологічного товариства було «*возбуждение сочувствия к остаткам старины русской, к разработке разных вопросов, касающихся произведений русского духа, русского искусства, и уничтожение среди общей массы народонаселения равнодушия к этим произведениям*» (Худяков 1933, с. 101).

Так поступово, після усвідомлення існування історико-культурної спадщини в цілому, розпочався етап досліджень та класифікації об'єктів за певними ознаками (Гаврилюк 2008, с. 96). Дослідники Криму виділили дві категорії пам'яток, вартіх збереження: архітектури (до яких були віднесені залишки давньо-грець-

ких споруд) і пам'ятки, що надають для давньої історії особливе пояснення (ЗООИД 1872, с. 373). Це свідчило про нові тенденції в сприйнятті археологічних пам'яток не лише як предметів у особистій колекції «*куріозитетів*», спогляданням яких могли насолоджуватися тільки власники та близькі до них люди, а вже як історико-культурне надбання, яке було важливо зберегти для майбутніх поколінь. 1826 р. вийшов наказ про збирання у всіх губерніях свідчень про залишки давніх споруд і замків із забороною їх руйнування (Данилов 1886, с. 17). Але не було запропоновано жодних критеріїв для визначення пам'яток, що мають історичне та наукове значення (Разгон 1971, с. 341—342), і це позбавило цей захід належної ефективності. Окрім того, пам'яткоохоронні ідеї не були популярні серед широких верств населення, а поширювалися переважно серед освіченого заможного прошарку суспільства. Робітники та селяни, які стикалися з пам'ятками археології у повсякденному житті, знищували основну їхню масу будівельними та сільськогосподарськими роботами, переоблаштовували залишки стародавньої архітектури під місцеві потреби (Алексеев 1996, с. 55), розорювали кургани, переплавляли знайдені скарби з дорогоцінних металів. Не сприймалися як повноцінні пам'ятки і знищувалися катастрофічними темпами самобутні стародавні дольмени та кам'яна скульптура. Пам'ятками церковної археології цікавилися ще не багато людей (Гаврилов 1886, с. 63). Не існувало й загальнонаціонального списку пам'яток, що охоронялися державою. За нанесення їм шкоди чи навіть знищення не передбачалося жодного покарання (Формозов 1961, с. 105—106).

І все-таки вже тоді робилися поодинокі спроби покращити становище археологічних пам'яток, про що свідчить, приміром, лист 1843 р. секретаря Російської Академії наук П.Н. Фусса міністру внутрішніх справ Л.А. Перовському з пропозицією накладати штраф у 100 рублів сріблом за знищення кам'яних баб на курганах у південноруських степах (Формозов 1974, с. 9). Незважаючи на це, навіть першим особам у державі бракувало розуміння важливості турботливого ставлення до старовинних предметів, які часом використовували фактично заради особистої розваги¹.

¹ Див.: Худяков 1933, с. 57—58: у 1842 р. Микола I організував лицарський парад, на якому він був одягнений у лати Максиміліанової доби другої половини XVI ст., а молодші князі — в костюми пажів тієї ж доби.

Незважаючи на те, що на межі XIX—XX ст. розкопки провадили майже в усіх регіонах Російської імперії, тим не менше до археологічних пам'яток як до історичних джерел ставилися ще дуже обережно та, застосовуючи до них ті самі методи історичної критики, що й до писемних (Лунин 1958, с. 19). Поняття «старожитність» об'єднувало рухомі та нерухомі пам'ятки, а пам'ятками зодчества часто називали й археологічні в сучасному розумінні (Гаврилюк 2008, с. 106, 108). За «Проектом Положення про охорону давніх пам'яток», передбачалося віднести кам'яні й дерев'яні споруди, вали, городища та кургани до категорії пам'яток архітектури, а інші — до пам'яток ліплення, різьблення, виробів із золота, срібла, міді та заліза. Археологічні пам'ятки були розпорощені по декількох категоріях, і в той же час «археологічними» називали такі, що за своїми характеристиками відносилися до зовсім різних типів. Про це свідчить хоча б той факт, що створене у 1849 р. Імператорське археологічне товариство займалося дослідженням доволі широкого кола пам'яток, деякі з яких виходили за межі сучасного розуміння пам'яток археології (Гаврилюк 2008, с. 72).

Спроби внести хоч якусь конкретику в пам'яткознавчу термінологію такими передовими вченими того часу, як І.Є. Забелін, О.С. Уваров та ін., не мали особливого успіху. І сталося це, в першу чергу, через те, що такі поняття як «старожитність», «археологічні пам'ятки», «пам'ятки давнини» лишалися доволі громіздкими, чітко не визначеними і підміняли одне одне. Як і зараз, це становило серйозну проблему для подальшої розробки пам'яткоохоронного законодавства та діяльності на цій ниві (Гаврилюк 2008, с. 96, 98, 100).

Отже, до початку XX ст. тільки-но зароджувалось усвідомлення історико-культурної спадщини та її ролі у збереженні національної культури. Про це свідчить той факт, що на 3 тис. листів, розісланих після утворення Київського товариства охорони пам'яток старовини та мистецтва усім єпископам, настоятелям церков та монастирів, губернаторам, представникам дворянства та різним державним посадовцям про цілі та завдання Товариства, надійшло лише 170 відповідей, себто 6 % (Отчет 1911, л. 36, зв. — 37). Археологічна спадщина все ще асоціювалася, головним чином, із творами стародавнього мистецтва.

У цілому формування поняття «археологічна спадщина» постає як тривалий процес усвідомлення специфічності археологічних

пам'яток, але навіть на початку ХХ ст. він ще не добіг логічного завершення.

Поступово назріла ідея проголосити історико-культурну спадщину «надбанням народу», що вдалося реалізувати вже за радянських часів, а саме, на XVI Археологічному з'їзді (Сиволап 1997, с. 29). Але якщо до революції критерієм важливості для збереження пам'ятки була її унікальність і естетична цінність, то на цьому етапі, з погляду виховної функції, на перший план була висунута виробнича і класова цінність: *«Кожна пам'ятка має розглядатись вперше як відбиток продукційних сил людського оточення свого часу... (давати) зрозуміти, чому селянин (дрібний власник) пішов робити революцію разом з пролетаріатом»* (Охорона 1927, с. 9). Стародавні пам'ятки, що відображали національні традиції та залишки споруд релігійного призначення, втрачали статус пам'яток історичної минувшини. Список охоронюваних пам'яток у 1931 р. скоротився з 3000 до 1200 од. (Равикович 1967, с. 200—201). Термін «археологія» був замінений на «історію матеріальної культури», і археологія відтепер займалася «речознавством».

У передвоєнні роки рівень національного самоусвідомлення значно зріс, і в перші роки війни, що принесли Радянському Союзу багато стратегічних поразок, він досяг свого апогею. На хвилі патріотичного ставлення до історико-культурної спадщини з'являються публікації, присвячені справі охорони та збереження пам'яток археології (напр.: Сухов 1941). З'явилася необхідність виокремити їх через розуміння особливостей збереження і необхідності розробки спеціальної методики дослідження. Все частіше в офіційних документах використовується термін «археологічні пам'ятки» замість таких, як, приміром, довоєнний «пам'ятки старовини та мистецтва». Але після війни, за часів М.С. Хрущова, ситуація різко змінюється. Замість терміну «пам'ятки археології» тепер фігурують «речові історичні джерела», що опинилися в одній ланці з такими категоріями історичних джерел, як мовні (писемні чи усні), поведінкові (звичаї, обряди та ін.), образотворчі (Клейн 1978, с. 38). Але вже на той час за рівнем методологічної бази археологія давно сформувалась як повноцінна наука, перед якою постала гостра необхідність вироблення професійної термінології. На недосконалість поняття «речові історичні джерела» звернув увагу Л.С. Клейн, зауваживши, що воно дозволяло відносити до цієї категорії речі будь-якого віку, навіть сучасні. З іншого боку, до пам'яток археології не

відносили залишки забудови міст та інших населених пунктів, що визначалися за Законом «Про охорону та використання пам'яток історії та культури» 1978 р. як пам'ятки містобудування та архітектури (Закон 1978, ст. 6). Окрім того, з пам'яток археології випали речові та монетні скарби, навіть знайдені безпосередньо на пам'ятці. Їх вивели з-під дії закону за наполяганням Міністерства фінансів і перевели на державний облік до Міністерства внутрішніх справ (Янин 1987, с. 13—14). Це було не випадково, бо націлювалося на нівелювання межі між «історичним джерелом» та «археологічним джерелом» і спрямування археологічної науки на потреби тогочасної ідеології (Клейн 1978, с. 51).

Пояснюючи особливість археологічних джерел, Л.С. Клейн писав: *«археологические источники... это источники, заслуживающие выделения в особую категорию по соображениям методического характера: чтобы извлекать из них информацию, требуется особая профессиональная подготовка, особая методика, особый набор понятий, словом, особая наука»* (Клейн 1978, с. 39). Учений визначив чіткі критерії археологічного джерела, спираючись на «подвійний розрив» *«традиции (между далеким прошлым и нашим временем) и в объективации, т. е. в формах воплощения информации (разрыв между миром вещей и миром идей, которыми можно оперировать в науке)»*. Такий «подвійний розрив» вимагав, на його думку, виділення археологічних пам'яток в окрему категорію (Клейн 1978, с. 61).

В останній третині ХХ ст. твердження, що *«путь к определению археологических источников пролегает через понятие «вещественные источники»* (Клейн 1978, с. 38), все менше відповідало рівневі розвитку археології. Особливо відчутно недоліки такого підходу були помітні у зв'язку з розгортанням широких досліджень давньоруських міст, коли своєрідною археологічною пам'яткою починають вважати не тільки речові знахідки, а й культурний шар у цілому (Миронова 1974, с. 16). Постановою 1970 р. «Про затвердження списку міст та інших населених пунктів республіки (116 пунктів), які підлягають охороні як пам'ятки національної культури, що мають археологічну цінність», окрім охоронних зон, встановлюються зони регулювання забудови та охорони давнього ландшафту (Миронова 1974, с. 16—17). Поява такої постанови свідчила про поступове визнання важливості збереження природного компоненту археологічної спадщини та того факту, що пам'ятки археології вимагають особливого підходу в справі їхньої охорони, а, отже, й окремого правового регулювання.

З прийняттям у 1972 р. в Парижі Конвенції «Про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини» набувають поширення такі поняття, як «культурна», «природна», «архітектурна», «археологічна» та інші категорії «спадщини». Ця Конвенція цікава не лише через введення в міжнародне законодавство поняття «спадщина», а й поєднання в межах одного документу засад щодо охорони і культурних, і природних здобутків минулого як цілісної системи. У СРСР, якщо йшлося про охорону пам'ятки, то малася на увазі лише охорона самого об'єкта, вирваного з навколишнього середовища. *«Смысловой основой данного подхода являлось «сохранение памяти, которая объективировалась в предметах, созданных ранее... «объект» вырывался из своей среды, задуманной для него ранее, из времени, отражением которого он был. Теряя пространственно-временную связь с окружающим миром, «памятник» становился «формой без содержания»»* (Лисицкий 2004, с. 22—23).

На момент формування поняття «спадщина» у сфері культури, зокрема й у пам'яткоохоронній справі, відбулися концептуальні зміни. Серед них, говорячи про західноєвропейський досвід, накопичений від початку 1960-х р., А.В. Лисицкий зазначає перехід від охорони до збереження пам'яток з подальшим їх використанням (почали надавати увагу ансамблям і територіям, а не окремим пам'яткам); збереженням та прийняттям рішень щодо відбору «спадщини» почали займатися не адміністратори, а архітектори та історики; з метою регенерації та реабілітації територій на зміну захисним заходам прийшов менеджмент використання територій; перетворення історичних пам'яток на продукт, орієнтований на споживача, тобто критерій відбору спадщини полягав уже в потребах, що існують на даний момент на ринку культурної продукції і здійснюється за законами ринкових відносин (Лисицкий 2004, с. 24). Загалом визріли дві головні тенденції — «гуманізація» та «екологізація». Через загальний підйом ролі культури в житті суспільства, природа також «актуалізувалась» і стала розглядатися як культурно-історичне явище (Горб, [http](http://)).

Про роль природи у розвитку людства з погляду археології почали говорити представники енвайронменталістського напрямку, що сформувався в Британії в середині ХХ ст. Він започаткував екологічні дослідження в археології та підготував підґрунтя системного підходу. Його представники розглядали культуру як засіб адаптації людини до природи (Клейн 2009, с. 124). Саме ці два зустрічні напрями й стали

базою для формування сучасної єдиної системи природної та культурної спадщини. Це, відповідно, відобразилось і на сучасних принципах формування Списку всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Приміром, саме завдяки тому, що «Культурний ландшафт каньйону м. Кам'янець-Подільський» включає елементи і культурної, і природної спадщини, його швидко включили до попереднього Списку (Ліньова 2005, с. 2).

Щодо реалізації ідеї археологічної спадщини А.Д. Пряхін у 1995 р. писав про необхідність досліджень на комплексному міждисциплінарному рівні. Такий підхід, на його думку, було вдало втілено в археологічних програмах «Пазирик» і «Початкове заселення людиною Середньої Азії та проблеми палеоекології» під керівництвом академіка А.П. Дерев'янка, а також «Аркаїм» під керівництвом Г.Б. Здановича (Пряхин 1995, с. 24—25). Новий підхід широко впроваджується через прийняття низки міжнародних пам'ятко- і природоохоронних актів, орієнтованих на збереження навколишнього середовища історичних місць, як, приміром, «Міжнародна Хартія про збереження та відновлення нерухомих пам'яток і визначних місць» (Венеція, 1964), «Документ про автентичність» (Нара, 1994), «Хойанська декларація щодо збереження історичних районів Азії» (2003), «Декларація та рекомендації про відновлення культурної спадщини в БАМі» (2004), «Сеульська Декларація про туризм в історичних містах та просторах Азії» (2005), «Рекомендація щодо охорони культурних надбань, яким загрожують громадські або приватні роботи» ЮНЕСКО (1968), «Рекомендація щодо охорони та сучасної ролі історичних просторів» ЮНЕСКО (1976), «Сіаньська Декларація щодо збереження оточення об'єктів культурної спадщини, визначних місць та історичних ареалів» (Сіань, 2005) і багато ін. (Абизов 2005, с. 7—8).

Така концепція відображена й у визначенні поняття «спадщина» директора російського Науково-дослідного інституту культурної та природної спадщини, заснованого в 1992 р., Ю.А. Веденіна: спадщина — це *«система матеріальних і інтелектуально-духовних цінностей, створених та збережених попередніми поколіннями і є виключно важливою для збереження культурного та природного генофонду Землі і його подальшого розвитку»* (див.: Тлюняєва 2006).

Про роль природного компоненту в концепції археологічної спадщини ще 15 років тому писав А.Д. Пряхін. Він зауважував, що розгляд поняття «археологічна територія» в адміністративно-територіальному чи географо-просторовому (як це практикувало-

ся зазвичай), а не в історико-культурному контексті значно уповільнює процес реалізації нової концепції щодо збереження археологічної спадщини (Пряхин 1995, с. 25).

Новий підхід знайшов відображення і в Законі України «Про охорону культурної спадщини» 2000 року. Згідно з ним, об'єктом культурної спадщини є не тільки визначні місця, споруди (витвори), комплекси (ансамблі), їхні частини, пов'язані з ними рухомі предмети, а й території чи водні об'єкти, інші природні, природно-антропогенні або створені людиною об'єкти незалежно від стану збереження, що донесли до нашого часу цінність з археологічного, естетичного, етнологічного, історичного, архітектурного, мистецького, наукового чи художнього погляду і зберегли свою автентичність (Закон України 2006, с. 130).

Загалом сучасне національне пам'яткоохоронне законодавство відповідає основним засадам міжнародної концепції «спадщини», що стала відображенням тенденції останніх кількох десятиріч у справі охорони, збереження та використання культурного надбання людства. Але «археологічна спадщина» є різновидом загальної.

Із ратифікацією у 1988 р. Радянським Союзом Паризької Конвенції «Про охорону всесвітньої культурної та природної спадщини» все частіше у вітчизняних працях починає з'являтися термін «археологічна спадщина». Це було пов'язано, по-перше, з загальною популяризацією концепції «спадщина» у всесвітній пам'яткоохоронній справі, а, по-друге, з виявленням конкретних недоліків понять «культура» і «природна спадщина», що стало особливо актуальними для охорони археологічного надбання. Одним з негативних явищ, пов'язаних із поняттям «культура спадщина», лишається його надзвичайна розмитість, пов'язана з постійними змінами у визначенні поняття «культура». Для пам'яток археології це становить певну загрозу, бо у споживацькому сприйнятті «культура» часто тісно пов'язується з «мистецтвом» (Schorlemer 1992, S. 46—47). Це і робить предмети з археологічних розкопок бажаними для купівлі-продажу на антикварних ринках. Інша проблема — не можна віднайти чітку межу між культурною та природною спадщиною: обидва поняття в будь-якому міжнародному або національному пам'яткоохоронному законодавстві переплітаються. Виникло навіть таке поняття, як «природні об'єкти культурної спадщини». За таких умов археологічні пам'ятки все ще відносять то до культурної, то до природної спадщи-

ни (Schorlemer 1992, S. 51—53), що, своєю чергою, створює для них додаткову небезпеку. Так само і з «архітектурною спадщиною», до якої можуть відносити залишки давніх будівель — об'єкти археологічної спадщини², що потребують інших методів збереження та реставрації, аніж історичні пам'ятки архітектури.

У США, де археологія займає місце в системі природничих, а не гуманітарних наук, досліджуючи еволюцію, а не історію культури (Клейн 2009, с. 44), у процесі формування змісту поняття «археологічна спадщина» дотримувались окремої позиції. США, а також Канада виступали проти введення тваринних, рослинних і геологічних решток давнього минулого, які у певному контексті є частиною археологічної спадщини в сучасному сенсі, під дію Конвенції ЮНЕСКО «Проти незаконного обігу культурних цінностей» 1970 року. Адже віднесення цих видів пам'яток до категорії «природних об'єктів культурної спадщини» створювало, як гадали, сприятливі умови для зростання попиту на них на антикварному ринку (Schorlemer 1992, S. 52), активізувало інтерес у цій сфері, як це відбувається з іншими рухомими об'єктами з нелегальних розкопок. Все це свідчило про значне коло проблем, що виникали на практиці в той час, коли охорона археологічної спадщини регулювалася законодавством з охорони культурної та природної спадщини. Це й стало сигналом до вироблення спеціального законодавства для окремої категорії спадщини, що охоплювала б усі археологічні об'єкти.

У радянському науковому колі впровадження поняття «археологічна спадщина» зіткнулося з певними перепонами, пов'язаними з тим, що сама археологія не визнавалася самостійною повноцінною наукою, а продовжувала лишатися на позиціях спеціальної історичної дисципліни, покликаної досліджувати суто речові залишки давнини (Пряхин 1995, с. 5). Це підкріплювалося відносно низьким рівнем спеціальних теоретичних досліджень з цього питання. Але вже в середині 1990-х рр. А.Д. Пряхін доводив, відповідно до засад ратифікованої СРСР Конвенції ЮНЕСКО, хибність сприйняття археологічних пам'яток суто в контексті пам'яток історії та культури, як частину «історичної (історико-культурної) спадщини», оскільки вони є скла-

² Див.: Європейська конвенція «Про охорону археологічної спадщини (переглянута)»: археологічна спадщина включає споруди, архітектурні ансамблі, розбудовані та облаштовані ділянки території, рухомі об'єкти, інші пам'ятки, а також їхній контекст, незалежно від місця розташування на суходолі або під водою (Правова охорона 2006, с. 38—39).

довою «не тільки історико-культурної, але й природної спадщини..., носіями інформації палеогеологічної, палеорослинної і т. д., як і палеоекологічної в цілому», що жодним чином не суперечить їхньому історизму (Пряхин 1995, с. 5, 21).

Отже, доцільність впровадження поняття «археологічна спадщина» закріплена низкою міжнародних пам'яткоохоронних актів, спрямованих на врегулювання діяльності з охорони, збереження та подальшого використання всесвітньої археологічної спадщини, а зараз також фактом прийняття національного законодавства з охорони археологічної спадщини, яке відповідає основним принципам міжнародного законодавства у цій сфері. Опоненти Закону «Про охорону археологічної спадщини» цього не вправовують, залишаючись на позиціях, вік яких становить, принаймні, 200 років. З іншого боку, маємо приклад того, як суперечки серед археологів — колишні та сучасні — з визначення, на перший погляд, суто наукового терміну, переходять у практичну сферу, заважають

впровадженню дієвої охорони археологічної спадщини. Всі ці вади й використовують сучасні «хранителі нелегальних старожитностей» (Гершкович 2005), які нічим не поступаються своїм попередникам XVIII—XIX ст.

Чітке визначення терміну «археологічна спадщина» дозволяє значно послабити таке явище антикварного ринку, як ототожнення предметів з археологічних розкопок зі звичайним «антикваріатом» або творами мистецтва і, на нашу думку, унеможливорює відверту торгівлю археологічними предметами.

У Постанові від 21 грудня 2005 року № 1255 «Про затвердження Порядку передачі наукової документації з дослідження археологічної спадщини» (Постанова 2006, с. 496) поняття «археологічна спадщина» отримало подальше використання в державному пам'яткоохоронному законодавстві і підтвердило свою незамінність і важливість на шляху до вдосконалення справи охорони, збереження та використання археологічної спадщини України.

Абизов В. XV Генеральна асамблея ІКОМОСу // Відлуння віків. — К., 2005. — 2(04). — С. 5—9.

Алексеев Л.В. Археология и краеведение Беларуси XVI в. — 30-е годы XX в. — Минск, 1996.

Бондарец О.В. Вещь в средневековой культуре // Церковные древности. — Мат-лы III Междунар. конф. «Церковная археология: литургическое устройство храмов и вопросы истории христианского богослужения». — Симферополь, 2005. — С. 143—150.

Гаврилов А. Постановления и распоряжения Святейшего Синода о сохранении и изучении памятников древности (1855—1880 гг.). — СПб., 1886. — Т. VI. — С. 51—73.

Гаврилюк С.В. Історичне пам'яткознавство Волині, Холмщини і Підляшшя (XIX — початок XX ст.). — Луцьк, 2008.

Гершкович Я.П. Хранителі нелегальних старожитностей в Україні // Археологія. — 2005. — № 3. — С. 91—97.

Горб К. Потенциальная и прикладная ценность как основа развития особо охраняемых территорий наследия // <http://www.ecoethics.ru/old/b19/309.html>.

Данилов И.Г. Правительственные распоряжения относительно отечественных древностей с императора Петра I, особенно в царствование императора Александра II // Вестник археологии и истории. — СПб., 1886. — Т. VI. — С. 1—50.

Європейська конвенція «Про охорону археологічної спадщини (переглянута)» // Правова охорона культурної спадщини. Зб. документів. — К., 2006. — С. 38—46.

Закон України «Про охорону культурної спадщини» // Там само. — С. 130—162.

Закон «Об охране и использовании памятников истории и культуры» от 15 декабря 1978 г. N 51 // http://ecology.gpntb.ru/usefullinks/oficialdoc/zakonrf/zakons_federalzak/zakons_209/.

Замятнин С.Н. Первая русская инструкция для раскопок // СА. — 1950. — 13. — С. 287—291.

ЗООИД. — 1872. — VIII. — С. 363—403.

Клейн Л.С. Археологические источники. — Л., 1978.

Клейн Л.С. Новая археология (критический анализ теоретического направления в археологии Запада). — Донецк, 2009.

Козлов Г. Покушение на Искусство. — М., 2007.

Линьова Є. Міжнародний досвід управління культурною спадщиною // Український музей. — 2005. — № 4 (6). — С. 2.

Лисицкий А.В. Культурное наследие как ресурс устойчивого развития. — Рукопись дисс. ... канд. культурологии. — М., 2004.

Лунин Б.В. Из истории русского востоковедения и археологии в Туркестане. — Ташкент, 1958.

Миронова В.Г. Охрана культурного слоя древних городов // Вопросы охраны, классификации и использования археологических памятников. — М., 1974. — 7. — С. 13—22.

Оглоблин Н.Н. «Сыскные дела» о кладах в XVII в. // Чтения в Историческом обществе Нестора Летописца. — К., 1893. — Кн. VII. — С. 117—154.

- Отчет* Киевского общества охраны памятников старины и искусства за 1911 г. // Журнал второго общего собрания Киевского общества охраны памятников старины и искусства. — ЦДАВО України. — Ф. 725. — 1911. — Оп. 1. — Д. 3. — Л. 36 (зв. — 37).
- Охорона пам'яток культури на Україні.* — Харків, 1927. — I.
- Павлуцкий Г.Г.* Проект Закона об охране памятников в России // Отд. оттиск журн. «Военно-исторический вестник». — К., 1912. — Кн. 1.
- Погодин М.П.* Судьбы археологии в России // ЖМНР. — 1869. — Сентябрь. — С. 24—47.
- Постанова* від 21 грудня 2005 року № 1255 «Про затвердження Порядку передачі наукової документації з дослідження археологічної спадщини» // Правова охорона культурної спадщини. — К., 2006. — С. 496—497.
- Правова охорона культурної спадщини.* — К., 2006.
- Пряхин А.Д.* Археология... Наследие. — Воронеж, 1988.
- Пряхин А.Д.* Археология и археологическое наследие. — Воронеж, 1995.
- Равикович Д.А.* Охрана памятников истории и культуры в РСФСР (1917—1967) // История СССР. — 1967. — № 2. — С. 192—206.
- Разгон А.М.* Охрана исторических памятников в России (XVIII в. — первая половина XIX в.) // Очерки истории музейного дела в СССР. — 1971. — 7. — С. 292—365.
- Сиволоп Т.Е.* Охрана памятников старины в России в конце 19 — начале 20 веков (правительственная и общественная деятельность). — Автореф. дисс. ... канд. истор. наук. — СПб., 1997.
- Смолин В.Ф.* Краткий очерк законодательных мер по охране памятников старины в России. — ИАК. — 1917. — 63. — С. 121—148.
- Сухов П.А.* Археологические памятники, их охрана, учет и первичное изучение. Практическое руководство. — М.; Л., 1941.
- Тлюняева А.А.* Преемственность этнокультурных традиций в глобализирующемся мире // Аналитика культурологии. Электронное научное издание. — 2006. — 2(6). — Метод доступа: <http://analiculturolog.ru/component/resource/article/journal/2006/11-6/221-00221.html>.
- Толочко П.П.* Передмова // Закон України «Про охорону археологічної спадщини». — К., 2004. — С. 1—3.
- Формозов А.А.* Очерки по истории русской археологии. — М., 1961.
- Формозов А.А.* Археология в Академии наук (к 250-летию АН СССР) // СА. — 1974. — № 2. — С. 3—13.
- Худяков М.Г.* Дореволюционная русская археология на службе эксплуататорских классов. — Л., 1933.
- Янин В.Л.* Охрана и использование памятников в СССР // Методические основы охраны и использования памятников в археологии. — М., 1987. — С. 5—17.
- Schorlemer, Sabine von.* Internationaler Kulturgüterschutz: Ansätze zur Prävention im Frieden sowie im bewaffneten Konflikt. — Berlin, 1992 (Schriften zum Völkerrecht. — 102).

Надійшла 20.04.2010

Е.Н. Михайленко

ПОНЯТИЕ «АРХЕОЛОГИЧЕСКОЕ НАСЛЕДИЕ» В СОВРЕМЕННОМ ЗАКОНОДАТЕЛЬСТВЕ И В ИСТОРИИ РАЗВИТИЯ АРХЕОЛОГИИ

С появлением все большей угрозы памятникам археологии и принимая во внимание особенности их сохранения, с начала 1970-х гг. в Европе и с 1990-х гг. в Украине и России, в соответствии с новым подходом в памятникоохранном деле, все большего распространения приобретает понятие «археологическое наследие». Дискуссия в отношении этого сугубо научного, археологического, термина переходит в практическую сферу, мешает внедрению эффективной охраны археологического наследия, делает возможным проведение подмены понятий, чем успешно пользуются торговцы антиквариатом и частные коллекционеры археологических предметов.

Ye. M. Mykhailenko

TERM «ARCHAEOLOGICAL HARITAGE» IN CONTEMPORARY LEGISLATION AND IN THE HISTORY OF DEVELOPMENT OF ARCHAEOLOGY.

With the appearance of a greater threat for archaeological monuments and considering peculiarities of their preservation, since the beginning of the 1970-s in Europe and since the 1990-s in Ukraine and Russia the notion «archaeological heritage» became widespread in accordance with the new approach to monuments preservation activity. The discussion concerning this strictly scientific and archaeological term moves into the practical sphere, prevents from introducing the effective protection of archaeological heritage, sanctions the possibility to substitute the terms that it successfully used by dealers of antiques and private collectors of archaeological objects.

Я.П. Гершкович

ПРО НАУКОВУ ЕТИКУ, КОРУПЦІЮ Й ПІДСТУПИ КОМІНТЕРНУ (з приводу збірки «Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы»

Луганск: Глобус, 2010.

Ответственный за выпуск А.И. Василенко)

Сучасні реалії приводять представників різних наук до розуміння необхідності розробки кодексів професійної етики. Нічого нового в цьому немає, такі кодекси — іноді їх називають «кодексами поведінки» чи «принципами поведінки» тощо — вже апробовані в багатьох країнах світу (Михайленко 2009, с. 103).

Прийняття «Кодексу етики професійного археолога» в Інституті археології НАН України (Від редакції... 2006, с. 105—107) було своєрідною реакцією на кризові моменти та проблеми у розвитку сучасного суспільства й науки, шляхи вирішення хоча б декотрих намагаються знайти самі вчені. Напевно, подібні документи незабаром будуть розроблені й прийняті в інших нових незалежних державах. У всякому разі заклики до цього вже пролунали в Республіці Молдова (Musteață 2010, р. 360), Російській Федерації (Шер 1999, с. 19—20; Кореняко 2004, с. 38). Л.С. Клейн взагалі закликає вирішити це питання на міждержавному рівні (Клейн 2009, с. 109).

Ніхто не вважає першу редакцію «Кодексу» бездоганною. Саме тому Інститут археології через редакцію журналу «Археологія» звернувся до археологів інших установ взяти участь у його подальшому обговоренні (Від редакції... 2006, с. 105). Але поки що цього не сталося. Серед основних причин такої ситуації — інертність мислення в поєднанні з помилковим переконанням про суто бюрократичний характер цього документа. Тим часом, дуже часто кожен з нас зіштовхується з такими ситуаціями, коли допоміг би саме «Кодекс». За приклад розглянемо нещодавно опубліковану збірку статей «Проблемы охраны и изучения памятников археологии степной зоны Восточной Европы».

Книжка має великий формат і обсяг, гарну кольорову палітурку. Вражає хронологічне, від кам'яного віку до пізнього середньовіччя, і теренове охоплення, від Наддністрянщини до Прикубання, Північної Осетії та Нижнього Поволжя. Ось тільки її назва явно невдала. Більшість із тих, кого цікавлять саме проблеми охорони й вивчення пам'яток археології, чекає розчарування, яке не компенсується зворушливою турботою А.І. Василенка, відповідального за випуск, про долю української науки, суспільства й держави. Але про все почергово.

До першого блоку (чомусь всі блоки виділені лише в змісті) входять спогади про луганських археологів і краєзнавців, які нещодавно пішли з життя, Р.О. Орла, С.І. Мірошніченка, О.П. Філатова, але здебільшого — В.Г. Самойленка, людину дійсно неабияку, талановиту, проте яка не змогла через об'єктивні та, якщо казати відверто, суб'єктивні обставини, реалізувати всі свої можливості. Автори спогадів у різний час і місцях працювали з ним. Я також добре знав В.Г. Самойленка, працював на Луганщині від 1976 до 1981 та від 1989 до 1991 рр., тому можу оцінити об'єктивність інформації про нього й ситуацію в регіоні в ті роки загалом.

Стверджую, що в першій статті збірки Й. Пислару замовчує факт про паралельну роботу в Луганській обл. разом із Сіверсько-Донецькою експедицією ще однієї. Начальником Другої Сіверсько-Донецької експедиції ІА АН УРСР був С.Н. Братченко, в якого всі ми, О.Р. Дубовська, О.М. Смирнов, М.Л. Швецов, В.Г. Самойленко, І.О. Післарій (Й. Пислару), Т.Ю. Гошко та ще багато інших, вчилися сучасній методиці розкопок. А ще С.Н. Братченко особистим прикладом показував, якими повинні бути взаємини начальника з підлеглими. Не всі учні засвоїли його уроки, і в цьому — одна з

причин одночасної ліквідації обох експедицій. Звичайно, це відбилося на подальших долях їхніх співробітників, зокрема Р.О. Орла і В.Г. Самойленка. Вони вже добре знали особливості «демократического и хозрасчетного существования» у Сіверсько-Донецькій експедиції, про які з ностальгією пише молодий луганський археолог В.С. Ветров (с. 21). Не розкривається прізвище людини, яка була висунута колективом Сіверсько-Донецької експедиції на місце начальника замість І.О. Післарія (с. 4). Але ж нею був ... В.Г. Самойленко.

Більшу частину збірки займають блоки «Польові дослідження» і «Статті».

В.Р. Ерліх, В.Е. Маслов, С.Б. Вальчак та В.Г. Самойленко, А.А. Тов, Н.Г. Ловпаче, А.А. Калмиков, М.Л. Швецов та Р.О. Литвиненко, С.І. Мірошниченко подають різночасові матеріали зі Ставропілля, Адигеї і Сіверськодонецчини. С.М. Агульников, А.Є. Малюкевич, С.С. Попович публікують нові знахідки кам'яних стел з Нижньої Наддністрянщини (стосовно інтерпретації ними деяких плит як статуй можна посперечатися — рис. 2; 3) і розглядають обряд демембрації в ямній культурі Пруто-Дністровського межиріччя. Т.А. Габуєв публікує меч зі схованки біля аланського поховання середини V ст. до н. е., з'ясовує особливості його обробки й реконструює вертикальну підвіску за допомогою додаткового портупейного ремня. У більшості з цих робіт теплі дружні слова про В.Г. Самойленка. Таких слів чомусь не знайшов М.Л. Швецов, його друг і «автор ідеї» збірки.

Й. Пислару і В.Г. Самойленко публікують результати розкопок у Слав'яносербському (кургани біля сіл Новогригорівка та Зимогір'я) та Краснодонському районах (кургани в м. Молодогвардійськ) Луганської обл. Привертає увагу серія ямних і катакомбних поховань із унікальними знахідками дерев'яних виробів (ложка, ручка тесла і слоїк), а також поховання культури КБК-Бабине. Ці матеріали є, мабуть, першими з величезної спадщини Сіверсько-Донецької експедиції, які опубліковані нарешті комплексами. Ось тільки в їхніх розкопках брали участь ще О.М. Смирнов та О.Р. Дубовська (с. 57). Я глибоко переконаний, що В.Г. Самойленко не дозволив би вилучити цих археологів з числа співавторів.

К.А. Дніпровський та М.В. Лопатін знайомлять з курганом І Чернишовського курганного могильника. Грамотні якісні ілюстрації дають вичерпну інформацію про пам'ятку. Несподівані лише оригінальні пояснювальні тексти до фотографій (с. 93—98): «84 — черн 1— 1» і далі.

У статті Г.Л. Євдокимова, Н.А. Данилко (насправді Наталії Михайлівни) і С.Ж. Пустовалова публікуються ямні, катакомбні й зрубні поховання з курганів у Херсонській обл. Вже сам факт публікації цієї статті розходиться з інформацією про нібито недоступність матеріалів Краснознам'янської експедиції (с. 4—5)¹.

О.І. Юдін розглядає пам'ятки бережнівського типу Нижнього Поволжя й наводить додаткові аргументи щодо багатокомпонентного формування зрубною культури. Ним виділяються ранньобережнівські пам'ятки без покровських ознак/компонентів, і звідси випливає висновок про наявність двох самостійних ліній формування зрубною спільноти: покровської, на доно-волзькій абашевській основі, і бережнівської, на місцевій, катакомбній.

Проблема зрубною культурогенези не нова, а за термінологічним розмаїття просто унікальна. На мою думку (Гершкович 2005), її вирішення пов'язане з чітким визначенням меж між тими старожитностями, для яких термін «покровські» ще не можна використати (пласт, що сягає доно-волзької абашевської культури), і тих, пізніших, для яких його вже не можна використати (пласт «розвиненого» зрубною вигляду). Загальна, принаймні для лісостепу Поволжя, Подоння та Сіверськодонецчини, лінія розвитку формування зрубною культури в цьому випадку постає наступним чином: доно-волзька абашевська культура (пізнього етапу) — покровські пам'ятки (ранньозрубні) — зрубна культура розвиненого етапу. Це був тривалий процес з поступовим просторовим розширенням, здебільшого, мабуть, у південному, степовому, напрямку. Цей процес від самого початку призвів до залучення в цю орбіту населення місцевих культур або утворень — КБК-Бабине, пізньокатакомбної і низки інших. Отже, наявність у покровських пам'ятках кераміки з абашевськими рисами є не тільки проблемою, як вважають деякі дослідники (Цимиданов 2005, с. 77), а ключем до її роз'язання. Звичайно, все це поки що гіпотеза, і над її доказом ще потрібно чимало попрацювати.

¹ А.І. Василенко приписує мені «настирливу ідею» нікого не допускати до матеріалів зі старих розкопок (с. 471) і за приклад посилається на мої коментарі до статті С.Д. Лисенка (Гершкович 2004). Даючи такі оцінки, йому варто було б уважно ознайомитися з цими коментарями — адже в них йдеться про прикрі фактичні помилки, про які я вважав за необхідне попередити колег. Так, я не був у захваті від цієї поспішної статті, але навіть будучи неодмінним членом редколегії серії «Матеріали й дослідження з археології Східної України», погодився з публікацією статті С.Д. Лисенка.

Такою ж гіпотезою лишається припущення про другу лінію розвитку, прихильником якої є О.І. Юдін. З його пропозицією вважати окремих зрубний курган чи курганний могильник єдиним комплексом не можна погодитися, адже, на жаль, навряд чи є реальна можливість з'ясувати, формувалася він 25—50 або навіть 100—150 років, а це має принципове значення — давніші поховання можуть бути пізньоабашевськими або покровськими, а молодші — зрубними розвинутого періоду. Не можу погодитися також з атрибуцією горщиків з могильника Мокре 2 і Мокрої Піщанки як посуду з катакомбними рисами (рис. 2, 2; 3, 16 та ін.). За наявністю широких розкосів на тулубі й шийці вони, як і деякі інші категорії знахідок (рис. 2, 18, 21), все ж ближчі до пізньоабашевських або покровських. Пошуки шляхів вирішення проблеми зрубно-культуроскопічної тривають.

У статті О.Г. Акулова та В.Г. Самойленка (у примітці на с. 340 дізнаємося, що вона друкується за рішенням якоїсь таємної редколегії)², має місце спроба виявити системи в поширенні давніх курганів. порушена проблема є вкрай цікава, але такою ж мірою складна. Як відомо, на військових мапах, якими користувалися автори, нанесені не всі кургани, і навіть ті, що збереглися, ситуацію не змінюють, оскільки сотні, якщо не тисячі, курганних насипів давно розорані чи зруйновані іншим чином. Отже, система, якщо така й була, зараз позбавлена своїх складових, а деякі з них у тій чи іншій структурі могли відігравати головну роль. Без визначення віку курганів, а це можна зробити лише за допомогою розкопок, будь-яка реконструкція втрачає часову характеристику і, по суті, стає фантомом. Важко погодитися з думкою, що зрушення в наукових парадигмах, коли «на смену археології культур» приходять археологія цивілізацій» (с. 310), можуть хоч чимось допомогти. Для деяких регіонів позитивні результати з виявлення та вивчення курганних систем отримані без надуманих міркувань про «універсуми» і не на «цивілізаційному» рівні узагальнення (с. 310), а з урахуванням цілком конкретних археологічних фактів (Отрошенко, Болтрик 1982, с. 42—43; Болтрик 1990, с. 35; рис. 3; 4)

Всі вказані статті є, хоч і різною мірою, повноцінним науковим доробком. На їхньому тлі виділяється група статей іншого гатунку, — та-

ких, в яких переважає прагнення до сенсаційних заяв, має місце таке ганебне явище як плагіат, необгрунтовані звинувачення та викриття всіх та всього, що перешкоджає науковому прогресу та, зокрема, науковій кар'єрі А.І. Василенка. На цих статтях варто зупинитися докладніше.

Ось уже кілька років у засобах масової інформації України поширюються чутки про дивовижні нові археологічні відкриття на Луганщині — прадавнє святилище на «Мергелевій гряді» під м. Алчевськ та так зв. «Краснодонський мур» у м. Краснодон. Не лише журналісти й місцеві чиновники (с. 241), але й деякі досить відомі археологи почали представляти ці об'єкти як рукотворні пам'ятки світового і/або європейського значення. Інші думки — і археологів, і геологів (Гершкович, Санжаров 2007; Удовиченко, Бритюк 2008) — щодо природного походження, наприклад, «Мергелевої гряди», де є лише цілком звичні для цієї місцевості кургани, не враховуються, а пропозиція про проведення незалежної геологічної експертизи ігнорується, очевидно, через страх одержати небажаний результат. От чому виїзд у м. Краснодон геолога В.Й. Манічева мав би бути дуже корисний.

Однак у статті А.І. Василенка, В.С. Ветрова та В.Й. Манічева факти, наведені нібито на користь рукотворності «Краснодонського муру», викликають суперечливі почуття. Не берусь судити щодо об'єктивності аналізу складу порід (с. 245, ил. 14)³, але всі інші висновки явно непереконливі: неправомірне порівняння різних за розмірами та масою «кладок» з об'єкта 1 з кладками Левенцівської фортеці (ил. 16, 17); неозброєним оком видно домальоване нерізде зображення «кладки» з цього ж об'єкта (ил. 12); незрозуміло, як без шурфування хоча б до рівня основи каменів (с. 243), автори змогли з'ясувати кут нахилу шару вапняку (ил. 9) і те, що він не йде під сучасну денну поверхню (с. 247). Ще однією ознакою рукотворності «кладки» автори вважають «контакт» вапнякових блоків із молодшими суглинками четвертинного періоду (с. 246), але це явище цілком звичне і пов'язане з процесами змиву й вивітрювання (Удовиченко, Бритюк 2008 с. 66).

«Краснодонський мур», як і «Мергелева гряда», є не більше, ніж залишками складок відкладень кам'яновугільного періоду, що зруйновані наступною геологічною історією. Втім, щось рукотворне тут може бути, наприклад, ті

² У збірці не вказані не тільки редколегія, але й відповідальний редактор, як і установа, яка рекомендувала її до друку.

³ Звичайно, їх потрібно було відбирати з прилеглих блоків вапняку.

ж кургани або навіть окремі кам'яні споруди. Але чи співпадає піднятий галас довкола цих уявних сенсацій із витратами на запропоновані (с. 242) «*кропотливые комплексные работы с использованием различных методов и привлечением исследователей различных наук*»?

Природа часто підкидає дивні сюрпризи. Повчальною для всіх має бути нещодавня історія відкриття «пірамід» у Боснії, деякі деталі яких набагато ефектніші та більше нагадують (на жаль, теж тільки нагадують) штучні структури, ніж ті, які представлені на «Мергелевій гряді» й «Краснодонському мурі». У Боснії, зрештою, було з'ясовано підоснову сенсації — звичайне прагнення під надуманим приводом одержати чимале державне чи меценатське фінансування на розкопки того, чого копати не варто⁴. Зрозуміло, що наші фахівці безкорисливі у своїй творчості.

Взагалі прагнення до сенсацій завжди було властиве деяким амбітним, але переважно недостатньо кваліфікованим археологам. Останнім часом воно стало набувати загрозливого характеру. От і В.С. Ветров та В.О. Скориков знайомлять із матеріалами, як вони вважають, ашельського часу, піднятими біля с. Вишневий Діл на Луганщині. Автори не враховують, що на корі вивітрювання, тобто на денудаційних ділянках, можна знайти багато чого із зовнішніми ознаками артефактів, однак для обґрунтування їхнього віку потрібна дуже серйозна доказова база. Наведені В.С. Ветровим і В.О. Скориковим знахідки з кварциту типологічно невизначені, малюнки всіх, крім однієї, подані без профілів, не видно ударних горбків, а авторська манера зображення ретуші така, що неможливо зрозуміти характер її нанесення. Отже, немає жодних доказів щодо ашельського віку цих знахідок і взагалі їхнього штучного походження.

Аж дві статті Й. Пислару присвячені військовій справі за Атхарваведою та Авестою. Від самого початку вражає твердження (с. 369), що буцімто до нього ніхто не займався питаннями матеріальної культури прадавніх аріїв (куди там Г. Чайлду, М. Гімбутас, О.Ю. Кузьміній і багатьом іншим). Зненацька автор позиціонує себе прихильником старої, цікавої лише з історіографічного погляду (Залізник 2002, с. 90), гіпотези Г. Тилака щодо арктичної прабатьківщини аріїв (с. 382). В обох статтях подання та

⁴ Інформацію з цього приводу можна знайти в Інтернеті за пошуком «*pyramids in Bosnia*» (див., наприклад, <http://www.gazeta.ru/science/mrakobesie/1826389.shtml>).

інтерпретація археологічних даних просто жалюгідні: знахідки ливарних форм для виготовлення псаліїв у сабатинівській культурі чомусь є підставою для висновку про появу металевої вузди ще в час культури КБК-Бабине (Делакеу-Бабине, за Й. Пислару)⁵. Й. Пислару приписує собі відкриття сабатинівських металевих псаліїв, посилаючись на давню статтю (Писларий, Будьлкина 1982), але негатив ливарної форми для виготовлення псалія з Андрового розпізнав не він, а І.Т. Черняков (Черняков 1983, с. 39—41, рис. 2, 5). Сам Й. Пислару цей негатив порівнював зі скіпетрами, опублікував у якості оригінальних сучасні бронзові виливки кинджала й списа та об'єднав в один комплекс ливарні форми з різних місць (Писларий, Будьлкина 1982, с. 65, рис. 1, 1, 2).

У нинішніх текстах румунського (колишнього українського) археолога знаходимо прямі запозиченнями з робіт відомих учених. Наприклад, на стор. 358—359 останні й перші абзаци — текст Т.Я. Єлизаренкової (Єлизаренкова 1995, с. 3). У неї (1995, с. 52—53) також взяті посилання на іноземну літературу середини—кінця ХІХ ст. (с. 359). Очевидно, шанувальникам пошуку плагіату вивчення статей Й. Пислару надасть чимало задоволення — мені бракувало бажання, часу й насаги для виявлення всіх запозичень.

Поважну частину збірки займають праці А.І. Василенка. Його стаття про В.Г. Самойленка як начальника Луганської археологічної інспекції не позбавлена цікавих фактів, місцями повчальна, але перемишується з відчайдушними «вкриттями» місцевих археологів, чиновників, академіка П.П. Толочка, президента Л.І. Кучми, які, за логікою А.І. Василенка, персонально відповідальні за ліквідацію Луганської археологічної інспекції.

Викриття різного калібру темних сил — улюблена справа А.І. Василенка. У його «впечатленнях» про захист докторської дисертації Р.О. Литвиненком затавровані сам здобувач, завідувач відділу археології енеоліту—бронзового віку ІА НАНУ професор В.В. Отрошенко, більша частина співробітників цього ж відділу, офіційні опоненти — А.Д. Пряхин, В.А. Дергачов, С.С. Березанська, всі, облич-

⁵ Те само і в книзі Й. Пислару, яка б мала ознайомити румунських колег з досі маловідомою для них культурою КБК—Бабине як окремим культурно-історичним явищем (Păslaru 2006). Варто казати, що цього не досягнуто, бо знову в одній купі опинилися різночасові та різнокультурні пам'ятки. Гора народила мишу.

чя яких, репліки, виступи під час захисту виявилися не до вподоби невтомному борцеві з корупцією і тиранією. Дісталось на горіхи й членам спеціалізованої ради по захисту кандидатських і докторських дисертацій, Східноукраїнському національному університету ім. В. Даля, ВАК України. До речі, після захисту листи з проханням на свою підтримку були направлені А.І. Василенком до Президента, Прем'єр-міністра, Генерального прокурора України, Президента НАНУ, головам СБУ та КРУ, які, треба думати, добре обізнані у проблематиці культури КБК-Бабине?

Дисертація Р.О. Литвиненка не позбавлена недоліків. Наприклад, мене не влаштовує висвітлення ним послідовності інтерпретації пізньоабашевських комплексів Сіверськодонецчини, які він тривалий час так не називав, але, зрештою, повернувся до моїх визначень, зопалу чи навмисно не помітивши цього (Литвиненко 2000). Маю також інші заперечення, але не оцінити ту колосальну роботу, яку провів Р.О. Литвиненко по вивченню культури КБК-Бабине, може лише той, хто: 1) сам поки нічого подібного зробити не спроможний; 2) бачить навколо себе лише ворогів та лиходіїв; 3) просто заздрить чужим успіхам.

Приділив багато уваги А.І. Василенко також критиці «Кодексу етики професійного археолога». Отже, повертаємося до того, з чого розпочали цю статтю. По своїй суті «Кодекс», за висловом Є.М. Черниха, члена-кореспондента РАН, — моральний пакт, добровільна, але тверда угода професіоналів (Від редакції... с. 101). Ані в Кримінальному кодексі, ані в законах будь-якої держави всі варіанти потенційних або реальних конфліктних ситуацій у тому чи

іншому професійному середовищі не можуть бути враховані. Лише «Кодекс етики» (археолога, журналіста, геолога, антрополога та ін.) надає таку можливість. Наприклад, можна з'ясувати першочерговість публікації археологічного матеріалу різними особами, які претендують на це, або, скажімо, обумовлювати права й обов'язки членів експедиції. Жоден закон не забороняє археологові колекціонувати археологічні знахідки, але «Кодекс» вказує (так домовилися між собою професіонали), що цього робити не можна. У законах не прописано, чи може археолог консультувати приватних колекціонерів археологічних предметів, але «Кодекс» (так домовилися професіонали, виходячи з нинішньої ситуації в Україні) поки дозвіл на це не надає. А.І. Василенко всього цього не побачив або не зрозумів (чи не захотів зрозуміти?) і з властивим йому запалом звинуватив авторів «Кодексу» в прихильності ідеям... Комуністичного Інтернаціоналу (с. 472).

Загалом, ситуація більш-менш зрозуміла. Під приводом пошанування померлих, до участі в збірці залучено багатьох колег. Не думаю, що останні знали про те, що на сторінках видання разом з їхнім науковим доробком буде стільки «викривальних», заповнених нісенітницею текстів особи, яка відповідальна за випуск. У повсякденному житті, без посилянь на будь-які кодекси й закони, такі дії людини, яку уповноважили суто до технічної роботи, є обманом, а стосовно небіжчиків дії А.І. Василенка набули ще й рис звичайного блюзнірства.

На часі знову звернутися до українських археологів не бути байдужими та взяти участь у обговоренні «Кодексу етики професійного археолога».

Від редакції журналу «Археологія» // Археологія. — 2006. — № 4. — С. 95—107.

Болтрик Ю.В. Сухопутные коммуникации Скифии (по материалам новостроечных исследований от Приазовья до Днепра) // СА. — 1990. — № 3. — С. 30—44.

Гершкович Я.П. Комментарий к статье С.Д. Лысенко // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — Луганськ, 2004. — 3. — С. 268—270.

Гершкович Я.П. Позднеабашевское и покровское звенья в периодизации культур бронзового века Восточной Европы // Збірка на пошану С.С. Березанської. — К., 2005. — С. 177—180.

Гершкович Я.П., Санжаров С.М. Мергелева гряда — нова археологічна сенсація? // Археологія. — 2007. — № 4. — С. 84—86.

Елизаренкова Т.Я. Об Атхарваведе // Атхарваведа. Избранное. — Второе издание, репринтное. — М., 1995. — С. 3—56.

Залізняк Л.Л. Новітні міфи в індоєвропейстиці Східної Європи // Археологія. — 2002. — № 4. — С. 88—97.

Клейн Л.С. Кодекс етики археолога як справа честі країни // Археологія. — 2009. — № 1. — С. 100—102.

Кореняко В.А. Этические проблемы и кризисные явления в археологии // Проблемы первобытной археологии Евразии (к 75-летию А.А. Формозова). — М., 2004. — С. 36—47.

Литвиненко Р.А. Периодизация срубных древностей Доно-Донецкого региона (по погребальным памятникам Се-

верского Донца) // Срубная культурно-историческая общность в системе древностей эпохи бронзы евразийской степи и лесостепи. — Тез. конф. — Воронеж, 2000. — С. 90.

Михайленко Є.М. Проблема професійної етики у світовій та українській археології // Археологія. — 2009. — № 1. — С. 102—108.

Отроценко В.В., Болтрик Ю.В. Культурно-хронологическое и территориальное распределение могильников Днепро-Молочанской степной области // Материалы по хронологии археологических памятников Украины. — К., 1982. — С. 38—46.

Писларий И.А., Будылкина Г.Н. Клад литейщика эпохи бронзы у с. Андрово // Там само. — С. 61—67.

Удовиченко М.І., Бритюк О.О. Геолого-археологічні особливості Мержелевої гряди // Археологія. — 2008. — № 2. — С. 65—68.

Цимиданов В.В. Доно-волжская абашевская культура и памятники поровского типа: к проблеме соотношения // Древности Евразии: от ранней бронзы до раннего средневековья (памяти В.С. Ольховского). — М., 2005. — С. 66—81.

Черняков И.Т. Древнейшие металлические псалии позднебронзового века в Северном Причерноморье // Материалы по археологии Северного Причерноморья. — К., 1983. — С. 32—47.

Шер Я.А. Некоторые вопросы археологического образования // Археология, этнография и музейное дело. — Кемерово, 1999. — С. 18—20.

Musteață S. Etica și deontologia profesională în Archeologie // Tyragetica. — 2009. — S.n. — Vol. III (XVIII). — N. 1. — S. 353—360.

Pâslaru I. Cultura Delachău-Babino. — Mangalia, 2006.

С.И. Андрух, Г.Н. Тощев

МОГИЛЬНИК МАМАЙ-ГОРА

Кн. I. — Запорожье, 1999. — 230 с.; Кн. II. — Запорожье, 2001. — 282 с.;
Кн. III. — Запорожье, 2004. — 198 с.; Кн. IV. — Запорожье, 2009. — 310 с.

Мамай-Гора, що розташована поблизу с. Велика Знамянка Запорізької обл., це обширна височина на лівому березі сучасного Каховського водосховища. Від його дзеркала її висота сягає 81 м. Колись тут до Дніпра впадав його лівий доплив — р. Конка. Зазвичай у давнину незвичні явища природи (а в степу наявність подібної гори була справді дивом) викликали посилений інтерес у мешканців регіону. Саме тому Мамай-Гора, яка, мабуть, вважалася сакральним місцем, стала останнім притулком для померлих багатьох племен і народів, які жили тут від епохи неоліту до доби пізнього середньовіччя включно.

На жаль, останнім часом збереженню історико-культурної спадщини приділяється все менше уваги, незважаючи на прийняті Верховною Радою Закони України «Про охорону культурної спадщини» (2005) та «Про охоро-

ну археологічної спадщини» (2004). Адже, як слушно зауважує один зі знаних фахівців у галузі юридичної деонтології С.С. Сливка (2001, с. 38), одним з негативних чинників у роботі посадовців є небажання змінити власну думку, навіть незважаючи на зміни у законодавстві.

Саме тому нині частішають випадки карних злочинів, пов'язаних з так зв. «чорною археологією». Наприклад, у Запорізькій обл. нещодавно була зафіксована спроба пограбувати найбільший курган у Приазов'ї — Куляб-Могилу — пам'ятку національного значення. Ці дії вимагають порушення кримінальної справи згідно з ч. 3 ст. 298 Кримінального кодексу України (Науково-практичний... 2005), що й було зроблено, проте ніяких активних оперативних та слідчих заходів так і не було вчинено. Не обійшлося без «чорних археологів» і на Мамай-Горі. За незаконні розкопки розташованого там кургану мешканець с. Велика Білозерка був засуджений до шести міся-

ців позбавлення волі та штрафу у розмірі 7 500 гривень (Антошкіна, Мурзін 2007, с. 21).

Проте найбільшою бідю цієї визначної пам'ятки є її природне руйнування водами Каховського водосховища. Зрозуміло, про будівництво опорної стіни для вирішення цієї проблеми мови не було і, мабуть, ніколи й не буде. Тому єдиним можливим виходом з цієї ситуації є організація випереджувальних археологічних досліджень. Саме цим і займається експедиція Запорізького Національного університету на чолі з Г.М. Тошевим.

На відміну від експедицій колишніх часів, її кошторис складається лише з добових співробітників університету та студентів-практикантів. Через це немає можливості орендувати автотранспорт, землерийну техніку, придбати необхідний інвентар. Таким чином, діяльність експедиції базується на відданості науці викладачів університету та романтизмі юних студентів, яких не лякають ні побутові умови, ні важка праця під пекучим сонцем. Слід зазначити, що під час досліджень використовувалися такі передові методи як аерофотозйомка, геомагнітна зйомка тощо (Тошев 2009).

Це дозволило співробітникам експедиції протягом 10 років (1988—2008) дослідити близько 600 ґрунтових та підкурганних поховань різних епох. Чисельно серед них домінують скіфські комплекси (341). Таким чином, нині могильник скіфського часу на Мамай-Горі є найбільшим у степовій смузі України.

Знайдені матеріали — археологічні та антропологічні — не тільки ретельно та вчасно досліджуються, більше того, оперативно вводяться до наукового обігу, про що свідчать чотири книжки «Могильник Мамай-Гора». Виконані ці книги на пристойному поліграфічному рівні та супроводжуються численними ілюстраціями.

Вельми позитивним є те, що автори не тільки оперативно вводять до наукового обігу матеріали, але й аналізують та інтерпретують комплекси або окремі категорії інвентарю, що знаходить відображення на сторінках вітчизняних і зарубіжних видань (Андрух 1999; 2009; Andruh, Toschev 2000; Toscev 2005; Тошев 2007).

В.Ю. МУРЗІН

- Андрух С.И.* Металлические украшения в убранстве рядовых скифов (по материалам могильника Мамай-Гора) // Проблемы скифо-сарматской археологии. К столетию Б.Н. Гракова. — Запорожье, 1999. — С. 19—26.
- Андрух С.И.* Лепная керамика могильника Мамай-Гора // Наукові праці історичного факультету ЗНУ. — XXV. — Запоріжжя, 2009. — С. 158—161.
- Антошкіна В.К., Мурзін В.Ю.* Роль юристів та правоохоронців у збереженні культурно-історичної спадщини. — Донецьк, 2007.
- Закон України «Про охорону археологічної спадщини»* // ВВР. — 2004. — № 26.
- Закон України «Про охорону культурної спадщини»* // ВВР. — 2005. — № 5.
- Науково-практичний коментар до Кримінального кодексу України.* — К., 2005.
- Сливка С.С.* Юридична деонтологія. — К., 2001.
- Тошев Г.Н.* Белозерский могильник на Мамай-Горе // Матеріали та дослідження з археології Східної України. — 7. — Луганськ, 2007. — С. 262—264.
- Тошев Г.Н.* Мамай-Гора и археологические культуры степного Причерноморья // Старожитності степового Причорномор'я і Криму. — XV. — Запоріжжя, 2009. — С. 189—190.
- Andruh Sv., Toschev G.* La nekropole skyhique Mamaj-Gora sur le Dniepr inferieur // Tombes tumularies de l'Age du Fer dans le Sud-Est de l'Europe. Actes de II-e Colloque Internationale. — № 1. — Tulcea, 2000.
- Toscev G.N.* Die ntolithische Nekropole Mamaj-Gora im unteren Dneprgebiet // Godisnjak. — Knjga XXXIV. — Sarajevo, 2005.

Надійшла 01.12.2010

ВРУЧЕННЯ ПРЕМІЇ ім. П.П. ТОЛОЧКА

2008 року з нагоди ювілею директора Інституту археології НАН України академіка НАН України П.П. Толочка була започаткована щорічна премія молодим археологам за визначні досягнення у вивченні стародавньої історії та археології. Премія покликана підтримати та заохотити молодих вчених до подальшого дослідження актуальних проблем вітчизняної археології.

Цього року була продовжена ця гарна традиція. На спільному засіданні Вченої ради та відділу археології енеоліту—бронзового віку Інституту археології НАН України від 26 червня 2010 року П.П. Толочко вручив премію Олександрові Дяченку, випускнику Національного університету ім. Т. Шевченка, який успішно пройшов аспірантську підготовку в Інституті археології та захистив кандидатську дисертацію на тему:

«Трипільські поселення Буго-Дніпровського межиріччя: просторово-часовий аналіз». Апробувавши низку методів просторового аналізу до трипільських пам'яток середнього етапу (ВП — початок СІ), а саме, правило ранг—розмір, теорію центральних місць, модель тяжіння та ін., О. Дяченко уточнив відносну хронологію поселень кількох локальних груп і їхнє співвідношення в часі, запропонував власні варіанти реконструкції демографічної ситуації, соціально-політичної організації, генетичних зв'язків і ін. З цієї теми вчений опублікував низку статей, зокрема і в журналі «Археологія».

Нині науковець провадить дослідження в США як стипендіат програми ім. В. Фулбрайта.

Колектив Інституту археології вітає молодого вченого та бажає подальших успіхів на дослідницькій ниві.

КРУГЛИЙ СТІЛ «ЗАСНУВАННЯ СОФІЙСЬКОГО СОБОРУ В КИЄВІ: ПРОБЛЕМИ НОВИХ ДАТУВАНЬ» (Київ, 7 квітня 2010 р.)

«Нове датування» Софійського собору не витримує наукової критики, — такого висновку дійшли учасники Круглого столу «Заснування Софійського собору в Києві: проблеми нових датувань», в якому взяли участь представники провідних наукових центрів Києва, Львова, Москви та Санкт-Петербурга.

Виступи учасників стосувалися наукової обґрунтованості пропозиції Національного заповідника «Софія Київська» щодо відзначення у 2011 р. 1000-річчя від дня заснування Софійського собору в Києві. По суті, Круглий стіл став першим широким фаховим обговоренням аргументів, висунутих співробітниками заповідника Н.М. Нікітенко і В.В. Корнієнко та покладених в основу зазначеної версії.

Одним з поширених аргументів, на якому наголошують прихильники «нового датування», — начебто відсутність робіт, спрямованих проти цієї версії. Це не зовсім так, тут мають місце певні хитрощі. Критика, але не дуже численна й досить делікатна багатьох аспектів ідеї Н.М. Нікітенко, а особливо її «наукової методики» все ж була — і письмова, і, переважно, усна. Ці критичні виступи замовчувалися навіть від власних прихильників і просто ігнорувалися. Проте тоді це була приватна думка цього автора. Вона мала право висувати будь-які думки (які до того ж часто змінювалися — приміром, заснування датувалося 1007 р.), проте фахівці мали таке саме суверенне право не довіряти цим сумнівним побудовам і не витрачати на те свій час. Про це, до речі, чітко заявив ще 20 років тому відомий польський медієвіст з трибуни І-х Раппопортівських читань у Санкт-Петербурзі — *«не хочу витрачати свій час на «одкровення» Н. Нікітенко»*. Дійсно, в останні десятиріччя з'явилося занадто багато статей і книжок, які явно перебувають поза полем науки, а загальними тиражами значно переважають наукові видання. Витрачати на все це сили науковці просто не в змозі. Фундаментальній науці не сила наздогнати міфоло-

гів. Але й пасивне ставлення призводить, як і в цьому випадку, до край негативно-результативних.

У 2007 р. в Москві відбувся Круглий стіл з фальсифікації історичних джерел, де фахові історики та археологи дійшли сумних висновків, які стосуються і нас. Переважно фальшивка виграє інформаційну війну в науковій критики, оскільки пересічний читач не має доступу до наукової апробації таких псевдоідей. ЗМІ нецікаво вислуховувати прискіпливі виступи вчених про домисли чи відсутність наукової логіки у чергового міфотворця. Їм потрібна сенсація. Пересічній свідомості ближче «висока омана», ніж «низькі істини». Ця потреба подібна до релігійної — апеляція до неконтрольованої розумом потреби у міфі. Навіть раціональні люди підпадають під чари ілюзії. За такою готовністю «всмоктувати фальсифікати» вбачається певне соціальне замовлення: релігійне, політичне, адміністративне. Особливо часто замовляються «хронологічні» міфи з потрібною гучною датою, санкціонуються ювілейні кампанії, різні псевдореставрації тощо.

Усі складні побудови новітніх «софійських книжників» мають наукоподібне підґрунтя і складаються з кількох блоків, де наріжним каменем є коректне прочитання графіті. Варто витягнути один з цих блоків і вся побудова розвалиться. Необхідна ретельна критична перевірка наукової міцності кожного з них. Уже побіжний перегляд викрив численні хиби в доказовій базі будь-якого блоку, а, отже, і всієї системи загалом.

Історичний блок проблеми висвітили П.П. Толочко і М.Ф. Котляр. Вони, базуючись на аналізі писемних джерел, довели безпідставність визначення Н.М. Нікітенко дати заснування Софійського собору — 4 листопада 1011 р., за часів князювання Володимира Святославича, її некомпетентність у текстологічних питаннях. А без цього неможливо науково довести ідею-фікс Н.М. Нікітенко про те, що літописці Ярослав Мудрого нібито свідомо вилучили всі свідоцтва та згадки про заснування Софійського

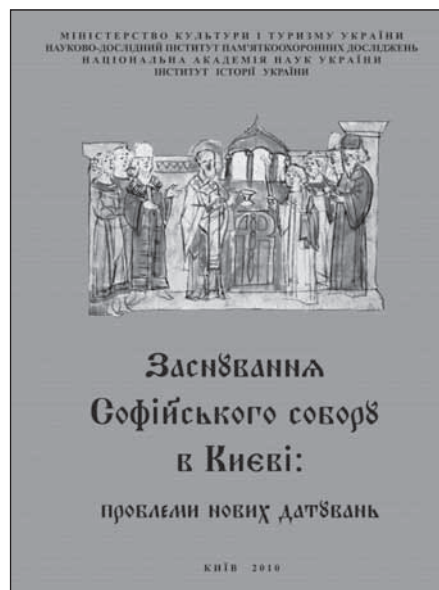
собору його батьком — Володимиром. Навіщо? Виявляється це була «гучна акція», яка мала показати Ярослава «мудрим». Крім цього сумнівного припущення, а просто кажучи, домислу, в Н.М. Нікітенко немає жодних доказів. Вчені ще раз зауважили, що всі наявні літописні свідчення однозначно стверджують: Ярослав Мудрий був засновником собору, будівництво якого розпочалося між 1017 і 1037 рр.

Провідні українські мистецтвознавці (Л.С. Міляєва, Л.Г. Ганзенко, Н.Б. Козак) продемонстрували, що фресковий ансамбль Софійського собору можна розглядати лише в контексті розвитку візантійського монументального мистецтва 40-х рр. XI ст., а тлумачення та датування софійських фресок, запропоновані Н.М. Нікітенко, є винятково суб'єктивні та надумані.

Російські фахівці з архітектурної археології (О.М. Іоаннісян, Д.Д. Йолшин), проаналізувавши відмінності між архітектурними рішеннями Десятинної церкви та Софійського собору, заперечують задекларовану Н.М. Нікітенко пряму спорідненість обох будівель, штучне зближення їх за хронологією, а також версію, що нібито ці церкви будували ті самі майстри. А, головне, в цьому випадку Софійський собор штучно виривається з кола сакральних будівель, які, безумовно, близькі до нього і добре датовані за літописами. Це — три храми Ярославового будівництва у Києві, Спас у Чернігові та Софійські собори в Новгороді та Полоцьку. Порущується вся логіка розвитку зодчества на Русі. Якщо вона невірна й історичи архітектури всі до єдиного помилялися, то це треба доводити фактами. Але про це «софійські автори» навіть і не згадують.

Висновки Санкт-Петербурзьких археологів підтвердили українські колеги (Т.А. Боровський, Є.І. Архіпова, В.К. Козюба і технолог-реставратор Ю.М. Стріленко), які показали відмінність зразків плінфи, будівельних розчинів та фрескового тиньку цих пам'яток.

Ретельному розгляду були піддані епіграфічні знахідки з собору, зокрема, дев'ять написів, які співробітниками заповідника визначаються як «найдавніші датовані графіті». Провідні епіграфісти та лінгвісти з Москви і Санкт-Петербурга (А.О. Мединцева, Т.В. Рождественська) розкрили запропоноване В.В. Корнієнком прочитання окремих написів «з ранніми датами», вказали на штучну вибудову так званого «графіто 1022 р. про Злату пасху» з кількох інших. Вони наголошують на його хибній методиці прочитання деяких написів. Знавці давньорусь-

кої та середньогрецької (візантійської) епіграфіки (С.М. Міхеєв, А.Ю. Виноградов) засвідчили невірне прочитання В.В. Корнієнком кількох «датованих» написів і, відповідно, хибність їхньої інтерпретацій, а також наголошують, що рішуче відкидають «дивний порядок читання напису» «про Злату пасху», запропонований Н.М. Нікітенко та В.В. Корнієнком. Фахівці аргументовано показали, що у більшості графіті зафіксовані не дати, а грекомовні молитовні звернення та літургійні девізи. Інші дослідники (фахівець з грецької мови О.О. Євдокимова та Т.А. Бобровський) акцентували увагу на хибному визначенні кількох софійських «дат» (1018, 1019 рр.) з огляду на значно пізніші (XVI ст.) палеографічні ознаки цих написів. Загальний висновок фахівців — жодного «раннього графіті» (10—20-х рр. XI ст.) насправді немає. Вони результат низької кваліфікації інтерпретаторів написів і відвертої свавільної «підгонки» фактів під задалегідь спланований результат. Вони просто не володіють старослов'янською мовою, її історичною фонетикою та граматиною, текстологією тощо.

Про загальні методологічні хиби побудов Н.М. Нікітенко мова йшла у виступах Г.Ю. Івакіна, В.М. Рички, художника-реставратора І.П. Дорофієнко, заступника голови медіа-видавництва «Мислене древо» М.І. Жарких. Вони, зокрема, наголошували, що будь-яка теоретично можлива версія має спиратися на певні факти. Тут же з початкових, м'яко кажучи дискусійних припущень, виводяться, ясна річ, такі само наступні, а надалі все вже подається як твердо встановлений факт. У теорії гі-

потез, гіпотеза, яка потребує додаткової гіпотези, вважається слабкою.

Перший крок побудови цієї «концепції» декларується як надійний і твердий. Потім на цій підставі проголошується надійність другого, третього (і далі). А після цього робиться кульбін назад і стверджується, що надійність другого-третього кроку, безумовно, доводить правильність і першого. Намагання перевірити міцність окремих сходинок чи всієї логіки побудови викликають щире обурення і звинувачення у страшному грісі застарілого позитивізму. Твердження Н.М. Нікітенко, що «сучасна світова наука ґрунтується на комплексній методиці вивчення гуманітарних проблем» (точніше все ж таки, мабуть, «на методиці комплексного використання всіх наявних джерел»), не має жодного стосунку до її власних міркувань і побудов. Адже комплексний підхід до вивчення будь-яких проблем ґрунтується, перш за все, на доведених фактах та науковій логіці. Невже «сучасна світова наука» не вимагає, щоб кожна складова комплексного вивчення базувалася на фактах, а не фантазіях?

Ще один улюблений «науковий прийом» (чи «метод»?) цього автора — вона обожає підшити до власних умоглядних висновків думку поважних фахівців, які, однак, висловлювалися зовсім з іншого приводу, мали на увазі зовсім інше й абсолютно не мали жодного стосунку до предмету «досліджень» Н.М. Нікітенко.

Так, вона, намагаючись переконати всіх, що Володимир тримає в руках модель нібито Десятинної церкви, посилається на роботу А. Казаряна (Реликвии в архитектуре средневековой Армении // Восточнохристианские реликвии. — М., 2003, с. 94, 108—111): «Новітні дослідження підтверджують іконографічну відповідність моделей-релікваріїв у вигляді храмів їхнім реальним прототипам». Проте А. Казарян розглядає лише вірменські кам'яні релікварії у вигляді моделі храму, а не зображення монументального живопису. До чого тут Десятинна церква? Ні про неї, ні про Київську Софію він не згадує. Таким чином, Н.М. Нікітенко приписує авторові невластиві йому думки, створюючи для непосвячених враження, нібито А. Казарян поділяє та підтверджує її думку. Цей наш висновок несподівано підтвердив і сам здивований дослідник: *«Из моего текста Никитенко мастерски выудила пару предложений, остальные добавила от себя, а впечатление, что это я так думаю... Ее интерпретацию модели на киевской росписи не разделяю».*

М.І. Жарких навів дивну «методику» прочитання одного графіто В.В. Корнієнком, яка ці-

кава як показник певних тенденцій у сучасній українській гуманітаристиці та яскравий прояв системи мислення цього автора. В написі все ясно: «Місяця жовтня у 19-е преставився Петро, а в 20-е був похований». Але В.В. Корнієнко висунув власну інтерпретацію. За ним виходить, що тут розповідається про смерть князя Ігоря Ольговича. Дійшовши такого висновку, він вважає, що князь Ігор мав християнське ім'я Петро, а літописна дата його смерті (19 вересня 1147 р.) помилкова. Чи має рацію В.В. Корнієнко? Жодної! Просто у нього з'явилася хвороблива манія виправляти літописи без належних підстав і знань. Мабуть, це пошесть у деяких представників міфологічної «науки».

Ясна річ, такий стиль авторів «нового датування» не має нічого спільного з науковим дослідженням.

Запропонована дата заснування собору — 4 листопада 1011 р. — не згадується в писемних джерелах. Це результат свавільних побудов Н.М. Нікітенко. У відомому записі з Мстиславового Євангелія початку XII ст. про якесь освячення Св. Софії 4 листопада не йдеться про заснування собору, відсутній там і 1011 р. Зате згадано митрополита Єфрема. А митрополити з таким ім'ям відомі лише у 50-х і 90-х рр. XI ст. Тому згадку про нього автор просто викидає з тексту і ніде про нього навіть не нагадує, елементарно вводячи в оману необізнаного читача. Аргумент — «його міг дописати книжник XII ст.», прихильник Ярослава Мудрого. Навіщо? З яких радощів? Догодити князю, який помер понад 60 років тому? Для цього залишали на пергаменті вільний рядок (такий цінний на той час) та дописували, імітуючи ту саму руку, як і у всьому написі. Дійсно фальсифікатори історії XII ст. Додамо, що в листопаді на Русі ніколи не розпочинали мурованого будівництва. Це теж новаторство Н.М. Нікітенко.

Нині Київ доволі добре вивчений археологами. Археологічні матеріали також не дають підстав стверджувати, що Верхнє місто з Золотими воротами та Софійським собором збудував Володимир. Виявлені об'єкти раннього XI ст. мають характер позаміської і нерегулярної забудови.

Відтак, учасники Круглого столу дійшли висновку, що запропонована дата заснування собору — 1011 р. — суто надумана. І це не радує, оскільки йдеться про честь та престиж нашої вітчизняної науки. Псевдонаука породжує фальшиві ювілеї.

Крім численних пересмикувань та перекручень фактів, засмучує пряме шахрайство авто-

рів «концепції» та ошукування суспільства на шляху досягнення офіційно-бюрократичного визнання. Розуміючи хибність та хиткість своєї позиції вони продерлися манівцями.

4 лютого 2010 р. в Національному заповіднику відбувся так званий Круглий стіл «Датування Софії Київської у світлі нових фактичних даних». Чому так званий? Тому що він не був справжнім науковим Круглим столом. Адже зазвичай завчасно складається проект, визначаються та погоджуються теми доповідей, головні учасники (провідні фахівці), до яких приєднуються інші науковці. Можливо, співробітники заповідника цього не знають? Але, найімовірніше, це чергове ошукування громадськості. Нічого згаданого не було зроблено. Запрошений телефоном був тільки П.П. Толочко і лише за день до проведення цього заходу. Більше того, керівництво заповідника прекрасно знало, що більшість опонентів цього датування були завчасно запрошені на цей самий день філіалом заповідника «Софія Київська» до Судака на нараду з приводу організації досліджень. Нині вони обурливо пишуть, що опоненти просто не з'явилися. Сам захід являв собою типову піар-акцію, де журналістів та високопосадовців з міністерських чиновників було значно більше за науковців, які практично випадково опинилися там. Автори та прихильники «нової концепції» мали досхочу часу для виступів, а опонентам не надавали і п'яти хвилин.

На новий Круглий стіл, організований Науково-дослідним інститутом пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України разом з УТОПІК, автори нового датування та співробітники Національного заповідника були завчасно запрошені усно та письмово. Вони начебто дали згоду. Проте в останній день із заповідника був надісланий лист з повідомленням: *«не бачимо доцільності в нашій присутності на ньому, оскільки не вважаємо конструктивною дискусію з науковцями, які не представили опублікованої в науковій літературі альтернативної цілісної концепції (історія, архітектура, монументальний живопис, графіті тощо) щодо датування Софії Київської»*. Отакої! отримали представники заскорузлої академічної (мається на увазі за методами, а не відомчою належністю) науки.

Авторитетні профільні організації та установи (Міністерство культури і туризму України, Національна академія наук України, Національний комітет ICOMOS в Україні — а саме він опікується пам'ятками та культурною спадщиною) не були навіть поінформовані про «нову дату» і

«новий ювілей», навпаки сам процес цього подання свідомо втаємничувався. А, між тим, саме Національний комітет ICOMOS подавав Софійський собор до Списку пам'яток всесвітньої спадщини ЮНЕСКО. Саме з ICOMOS приїздять до Києва інспектори, вивчаючи питання про виключення собору та Лаври з цього Списку. Національний комітет ICOMOS в Україні разом з Міністерством культури забили на сполох з приводу наукової обґрунтованості скандального ювілею й звернулися до НАН України. А документи таємно подавала до ЮНЕСКО (через МЗС) така високопрофільна в історичній науці установа як Мінрегіонбуд. Звичайно, сесія ЮНЕСКО конкретно не розглядала пропозиції національних комісій, а тільки бюрократично їх реєструвала з-поміж багатьох інших (від України були ще цілком слухні пропозиції про ювілеї Тараса Шевченка та Івана Федорова), покладаючись на виваженість висновків держави-заявника. Так ця дата була включена до календаря пам'ятних дат ЮНЕСКО на 1011 р.

Нині Національна комісія України у справах ЮНЕСКО, яка наполягає на необхідності цього святкування у 2011 р. під приводом піклування про міжнародний імідж України, практично захищає своє відомство, а, головне, всіх тих, хто ввів у оману державні органи в Україні й саму поважну міжнародну організацію — ЮНЕСКО. Проте в своєму листі МЗС вказувало, що цей календар не є обов'язковим для виконання (а це справді так) та й взагалі на цю дату ніхто в світі увагу не зверне.

Але тепер уже ініціатори зазначених дій спираються на авторитет ЮНЕСКО і стверджують, що позицію Заповідника підтримала й затвердила ця організація. На цій самій підставі підготували Указ Президента України про святкування 1000-літнього ювілею Софійського собору у 2011 р., який і був підписаний В.Ф. Януковичем. Втім, історія давня (Галілей) і досить близька до нас (згадаймо генетику та кібернетику, розгул лисенковщини) вчить, що адміністративні важелі в науці вирішують не все. І рано чи пізно все вертається на круги свої.

Матеріали виступів учасників Круглого столу, їхня резолюція та інші документи щодо псевдоювілею Софійського собору вже видані окремою збіркою Інститутом історії України НАН України та Науково-дослідними інститутом пам'яткоохоронних досліджень Міністерства культури і туризму України (електронна версія: <http://www.spadshina.com.ua/Files/Sophia2.pdf>).

МІЖНАРОДНИЙ НАУКОВО-ПРАКТИЧНИЙ СЕМІНАР

6—9 серпня 2009 року в м. Коростень Житомирської обл., завдяки матеріальній та організаційній підтримці міськвиконкому та особисто Голови міської ради В.В. Москаленка відбувся перший Міжнародний науково-практичний польовий семінар на тему «Експериментальна археологія: завдання, методика, моделювання». Його учасники представляли провідні наукові установи України, Росії та Чехії, переважна більшість доповідей була пов'язана з вивченням стародавніх ремісничих та промислових технологічних процесів: ковальства, ювелірної справи, гончарства й ін.

Від **України** з доповідями виступили: чл.-кор. НАНУ О.П. Моця — «Про перспективи розвитку експериментальної археології в Україні»; к. і. н. А.В. Петраускас — «Давньоруська металургія та її експериментальні дослідження»; В.Ю. Непом'ящих — «Оборонні споруди літописного Іскоростеня (на прикладі археологічних досліджень городища I)»; доктор біол. наук Г.О. Пашкевич — «Роль палеоботанічних досліджень в експериментальній археології»; к. і. н. Т.Ю. Гошко — «Дослідження давніх бронз рентгенофлюорисцентним методом (попередні результати)»; к. і. н. Е.А. Кравченко — «Металургійний комплекс на поселенні Уч-Баш у Криму»; О.А. Коваль — «Експериментальні дослідження в галузі давньоруського бортництва»; А.О. Зубрицька — «Експериментальна археологія в дослідженні давньоруського гончарства», «Типологія музеїв під відкритим небом в Європі» (всі — Інститут археології НАНУ); К.Ф. Наливайко (Національний університет харчових технологій) — «Традиції бортництва та сучасні технології медових напоїв», О.В. Трачук (Переяслав-Хмельницький ун-т) — «Реконструкція плавлення міді з донецьких руд Картамиша»; Опішне, Інститут керамології представляли к. і. н. А.Л. Щербань — «Можливості експериментальної археології у дослідженні декору глиняних виробів»; В.І. Троцька — «Дискусійне питання експериментальних досліджень гончарства доби

давньої Русі» та к. і. н. А.В. Гейко — «Методи дослідження глиняного посуду»; Олевськ — Ю.В. Халімончук з доповіддю «Стародавні традиції Поліського бортництва». **Російські колеги** д. і. н. В.І. Зав'ялов і М.І. Раткін (Інститут археології РАН) виступили з доповіддю «Моделирование сыродутного процесса». **Чехію** представляли Е. Оттенвельтер і Ю. Хошек (Інститут археології АН республіки Чехія).

Проведення семінару на базі археологічного табору дозволило науковцям після академічних доповідей за кафедрою в польовому «актовому залі» продемонструвати свої теоретичні положення на розташованому поряд майданчику. Зокрема, було зведено та продемонстровано функціональні можливості давньоруської печі-кам'янки, а заодно підтверджено висловлене раніше припущення про можливість випалення гончарного посуду в побутових печах. Присутні змогли порівняти керамічні вироби, випалені в побутовій печі та у зведеному поряд двоярусному гончарному горні. Керамічному виробництву було приділено найбільше

Рис. 1. Репліка керамічного горщика, виконаної за технікою та формою оригіналу

Рис. 2. Відтворена репліка давньоруської печі-кам'янки, в якій успішно випалювали керамічні вироби і випікали хліб

Рис. 3. Місце перетинання спільних інтересів класичної археології, експериментальної та історичних реконструкторів — демонстраційний майданчик

уваги. Учасники наукового форуму мали можливість простежити всі етапи гончарного виробництва — від підготовки глиняної маси до отримання готових виробів, а також їхню подальшу експлуатацію.

Окрім гончарства, науковці демонстрували моделювання процесів отримання сиродутного заліза, лісохімічних промислів, обробки чорних металів і виплавку міді, результати досліджень давньоруського бортництва.

В ході роботи було окреслено низку важливих проблем розвитку стародавніх виробництв, спільних не тільки для дуже віддалених територіально синхронних пам'яток, а й для різних хронологічних періодів. Вірогідно, це

можна пояснити однаковим перебігом певних технологічних процесів у різних умовах.

Слід також нагадати, що паралельно з роботою наукового семінару проходили збори представників шкіл історичної реконструкції України. В процесі обміну думками між науковцями та представниками історичних реконструкцій було вказано на певні проблеми, які можна досліджувати спільними зусиллями. Значною мірою це пояснюється спільною для цих напрямів метою — відтворення реплік стародавніх виробів і моделювання давніх технологічних процесів.

Підводячи підсумки роботи семінару, його учасники прийняли резолюцію, в якій висло-

вилися за продовження досліджень проблем розвитку технологій середньовічної Європи спільними зусиллями науковців Чехії, України та Росії. Було визнано перспективним продовження роботи науково-практичного семінару з експериментальної археології в Коростені в 2010 р. Зважаючи на унікальність комплексу стародавнього Іскоростеня, який є еталонною

пам'яткою Східної Європи середини X ст., було одностайно схвалено рішення про продовження тут археологічних розкопок, а для охорони та збереження від руйнації — про необхідність створення на її основі постійно діючого археологічного музею-заповідника «Стародавній Іскоростень».

Надійшла 09.09.2010

А.В. ПЕТРАУСКАС

А.Г. Мацкевий, Г.І. Панахид

АРХЕОЛОГІЧНІ ДОСЛІДЖЕННЯ В МЕЖИРІЧЧІ ВІСЛИ, ДНІСТРА І ТИСИ У 2000—2007 рр.

Карпатський регіон, як один із густонаселених, віддавна є полігоном археологічних досліджень. Науковці з України, Польщі, Словаччини, Румунії, Угорщини провадять тут комплексні міждисциплінарні дослідження та спільно обговорюють їхні результати. Обмін думками, взаємне ознайомлення з новими методами археологічних досліджень, запозичення сучасних міждисциплінарних підходів, презентація нововідкритих пам'яток, видання спільних монографій — ось неповний перелік результатів міжнародних зустрічей науковців. Одним з таких заходів стала Міжнародна конференція «Археологічні дослідження в межиріччі Вісли, Дністра та Тиси у 2000—2007 рр.», яка відбулася 6—8 травня 2008 р. на базі конференційно-відпочинкового комплексу «Узлісся» в с. Стрілки Перемишлянського р-ну на Львівщині. Організаторами Конференції стали Науководослідний центр «Рятівна археологічна служба» (РАС) Інституту археології НАН України (м. Львів) та Інститут археології Університету ім. Марії Кюрі-Скłodовської (УМКС) (м. Люблін, Республіка Польща).

У роботі конференції взяли участь понад 60 науковців з України та Польщі, які, крім уже згаданих установ-організаторів, представляли також Інститут українознавства імені І. Крип'якевича НАН України (м. Львів), Інститут археології НАН України, Київський національний університет ім. Т. Шевченка, Львівський національний університет ім. І. Франка, Картографічне

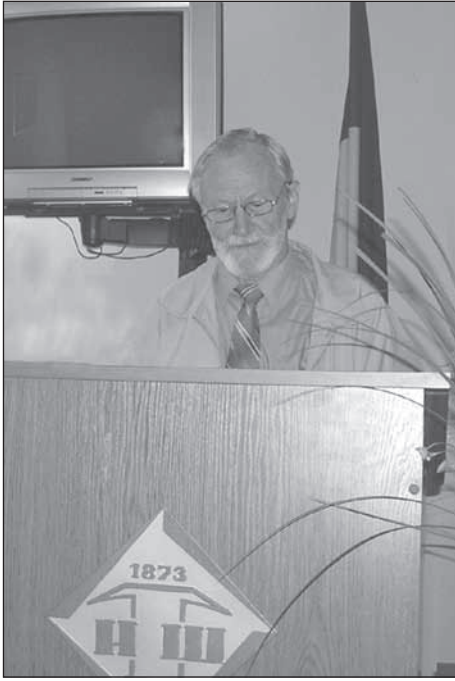
видавництво «ЛПА Львів» і багато інших організацій.

Впродовж трьох днів роботи було виголошено 35 доповідей.

Відкриваючи конференцію, до присутніх звернувся заступник директора Інституту археології НАН України професор Денис Козак. Він нагадав про історію створення РАС та відзначив її важливу роль у проведенні археологічних досліджень на території Карпатського регіону. Від імені польських партнерів із вітальним словом виступив професор Анджей Коковські — директор Інституту археології УМКС. Доповідач підкреслив важливість проведення спільної українсько-польської конференції та відзначив багаторічну наукову і творчу співпрацю археологів двох країн.

Робота конференції відбувалася у формі пленарних та секційних засідань. Робочі мови — українська та польська.

Під час **вступного пленарного засідання** були виголошені три доповіді. Д. Козак презентував основні результати рятівних робіт на пам'ятках археології України у 2000—2007 рр. У доповіді «Поліцейські та злодії — або проблема пограбувань археологічних пам'яток у Польщі» А. Коковські розповів про методи боротьби польських правоохоронців з «чорними археологами» та особливості польського законодавства у цій сфері. Доповідь В. Цигилика «Поселення — гончарний виробничий центр пізньочерняхівської доби Свірж I (особливості, перспективи)» стосувалася результатів багаторічних розкопок указанного поселення.

Доповідає В. Конопля

Далі учасники конференції продовжили роботу у чотирьох секціях.

На двох засіданнях Секції **«Археологія кам'яного віку»** головували А. Закосьцельна та Л. Мацкевий. Було виголошено шість доповідей. Тематика виступів — екологія, особливості виготовлення кам'яних знарядь, нові пам'ятки палеоліту, мезоліту, неоліту та енеоліту, географія — від Передкарпаття до Закарпаття, а також територія міста Львів, Сандомирської височини, Тернопільщини та Волині. Науковці доповіли про екологічну нішу в палеоліті-мезоліті у Верхньому Подністер'ї (Л. Мацкевий, Г. Панахид), неоліт-енеоліт Львова (В. Конопля), ранній палеоліт Сандомирської височини (М. Шеліга, А. Закосьцельна, Є. Лібера). Доповідачі також представили нові палеолітичні знахідки з Придністров'я (П. Шидловський, С. Палієнко), методи житлобудівництва на трипільських пам'ятках Тернопільщини (М. Сохацький), а також нові матеріали енеоліту-бронзи Волині (Г. Охріменко, І. Маркус).

Керівниками Секції **«Археологія бронзового та залізного віку»** були М. Бандрівський і Г. Тарас. У її роботі взяли участь дев'ять українських та польських науковців, які презентували п'ять доповідей. Йшлося про особливості висоцької, тшинецької, лужицької, поморської культур у світлі нових знахідок і досліджень 2000—2007 рр. у долинах річок Варта і Дністер, а також на теренах Львівщини, Волині та Люблінщини. Доповіді стосувалися пам'яток

доби бронзи поблизу смт Олесько (С. Лисенко), раннього періоду висоцької культури (М. Бандрівський), поховань поморської культури на Львівщині (Д. Павлів, І. Принада), курганів Верхньої Наддністрянщини (Д. Павлів, В. Петегірич, І. Принада, Я. Махнік), досліджень епохи бронзи та раннього заліза у Польщі (С. Садовські, Е. Клосінська, Г. Тарас).

На двох засіданнях Секції **«Археологія перших століть нашої ери»** головували Д. Козак та А. Коковські. У шести доповідях були представлені основні результати вивчення пам'яток вказаного часу. Тематично доповіді охопили дослідження римської епохи в Європі, зокрема проблему культурної ідентифікації пам'яток, особливостей вельбарської, пшеворської та черняхівської культур. Зокрема, А. Коковські доповів про роль Інституту археології УМКС у вивченні римської доби в Європі; В. Войнаровський виокремив проблему культурної ідентифікації пам'яток Галичини III—IV ст.; дослідження поселення Сваричув біля Замостя висвітлив С. Садовські, поселення вельбарської культури Йосипівка III — Т. Милян, О. Осаульчук, поселення черняхівської культури Рукомиш — Б. Строць, інтердисциплінарні дослідження поселення пшеворської культури біля Ополе Любельського — М. Стасяк-Циран.

Куратором Секції **«Археологія княжої доби»** був С. Пивоваров. Тут виголошено дев'ять доповідей. Тематично виступи стосувалися історичної топографії, вивчення давньоруських пам'яток, ранньосередньовічних жител і курганів. Були представлені результати досліджень

Виступає Т. Ткачук

2000—2007 рр., проведених у м. Белз, в долині р. Іква, на Закарпатті, Західному Поділлі, Буковині та Волині, а також у Польщі, зокрема, у Любельському воєводстві. Слід відзначити доповіді про історичну топографію Белза (О. Лазурко); про виробничі споруди XI—XII ст. на поселенні Дудин II (Я. Онищук); дослідження поселення в Чулчицах на Любельщині (С. Голуб); ранньосередньовічні житла на Розточчі та Західному Поділлі (Я. Погоральський). На другому засіданні були виголошені доповіді про давньоруські пам'ятки Буковини (С. Пивоваров), рятівні роботи в Ужгородському районі (О. Бандровський, Й. Кобаль), опалювальні споруди давньоруського часу на Західному Поділлі (М. Ягодинська). Польські науковці представили доповіді про розкопки ратуші у м. Краснистав (Й. Кусьнеж) та дослідження ранньосередньовічного кургану в Колонії Депултиче Крулевські біля Хелма (А. Броніцкі).

На підсумковому пленарному засіданні головували М. Филипчук та А. Розвалка. Загалом на цьому засіданні було виголошено шість доповідей. Виступили: П. Довгань з доповіддю про

дослідження літописного Бужеська; Б. Прищепа з інформацією про дослідження середньовічних волинських міст; А. Розвалка з повідомленням про особливості поселень у межиріччі Вісли і Бугу VII—XIII ст. Також цікавими були виступи М. Филипчука про дослідження літописного Плісненська; Ю. Лукомського про археологічно-архітектурні дослідження у Львові та М. Пьотровського про методи досліджень багатопов'язаного поселення в Лукавиці Любачівського повіту.

Активність учасників проявилася також під час **завершальної дискусії**. Були виголошені актуальні тези про необхідність вдосконалення законодавчої бази, яка регламентує археологічні дослідження, про «чорну археологію» та методи її подолання. Йшлося також про важливість продовження таких зустрічей археологів і природознавців, про організацію наступних міжнародних конференцій та необхідність популяризації результатів цих заходів.

Учасники Конференції відвідали стародавній Свірж та його замок, відбулася також екскурсія по Львову.

Надійшла 15.12.2009

ДО 90-РІЧЧЯ БОРИСА АНДРІЙОВИЧА ШРАМКА

Вітчизняна археологічна наука знає значну кількість славетних імен вчених, які плідно і самовіддано донині працюють на ниві вивчення і відтворення давньої історії нашої країни. Початок 2011 року приніс нам 90-річний ювілей відомого українського археолога, доктора історичних наук, Заслуженого професора Харківського національного університету ім. В.Н. Каразіна, Почесного громадянина Харкова, Заслуженого діяча науки і техніки України Бориса Андрійовича Шрамка. Його ім'я — патріарха сучасної скіфології і фахівця з первісної історії Європи — добре відоме науковцям України та поза її межами. Коло наукових інтересів нашого ювіляра таке широке, що всі їх важко перелічити. Тож зауважимо, що Б.А. Шрамко — провідний фахівець у справі дослідження стародавньої ме-

талургії, історії землеробства, ідеологічних уявлень, соціальної структури та етногеографії Лівостепової Скіфії.

Народився Борис Андрійович 17 січня 1921 року в Гомелі (Білорусь). Через кілька років його батьки переїхали до Харкова, де він закінчив середню школу, а 1939 року вступив на історичний факультет Харківського державного університету. Вже на першому курсі Б.А. Шрамко зацікавився археологією і влітку 1940 р. під керівництвом І.М. Луцкевича вперше взяв участь у розкопках курганів біля с. Старий Мерчик на Харківщині.

Продовжити ці дослідження наступного року не судилося — розпочалася війна. Бойові дороги Бориса Андрійовича пролягли від передової Західного фронту під Воронежем до Румунії, Угорщини, Чехословаччини та Австрії. В боях за визволення Харкова він був тяжко по-

ранений, що давалося взнаки все життя. Війну завершив у званні старшого лейтенанта. За мужність та героїзм Б.А. Шрамко нагороджений двома орденами «Червоної Зірки» і медаллю «За бойові заслуги».

Як радів, коли повернувся після Перемоги на рідний історичний факультет, який блискуче закінчив у 1949 р. З яким запалом відроджував знищений воєнним лихоліттям університетський Археологічний музей, як відшукував експонати на згарищах! У повоєнні роки майбутній вчений під керівництвом С.А. Семенова-Зусера брав участь у розкопках курганів скіфського часу на околицях м. Люботин і ранньосередньовічного Верхньосалтівського могильника. Його перша наукова публікація у вигляді тез про знаряддя виробництва та зброю салтівської культури вийшла в 1949 р. Наприкінці 40-х і на початку 50-х років Б.А. Шрамко розпочав самостійні дослідження пам'яток різного часу в Харківській обл., результатом того стала кандидатська дисертація «Пам'ятки скіфського часу в басейні Сіверського Дінця», успішно захищена в Москві 1953 року. Серед своїх перших учителів Борис Андрійович називає визначного російського археолога, академіка Б.О. Рибаківа.

Надалі вчений керував Сіверськодонецькою та Скіфо-Слов'янською експедиціями Харківського університету. Виконаний ними обсяг робіт просто вражає. Польові дослідження охоплювали Харківську, Полтавську, Донецьку, Сумську, Чернігівську, Вінницьку області в Україні та Білгородську і Курзьку в Росії. Здійснено розкопки на більше ніж 40 пам'ятках: городищах, селищах, курганних і ґрунтових могильниках від неоліту до козацької доби. Неперевершеними є підсумки його 40-річних розкопок найбільшого в Європі Більського городища і Люботинського скіфської доби та середньовічного Донецького городища (літописне місто Донець). Понад 20 років учений провадив охоронні розкопки на новобудовах у Харківській і Полтавській областях.

Головними науковими підсумками цих грандіозних польових досліджень стали відкриття бондарихинської культури фінальної пори бронзового віку, ідентифікація Більського городища з містом Гелон, згаданим «батьком історії» Геродотом, визначення його як значного адміністративного, торговельного, ремісничого і релігійного центру раннього залізного віку Східної Європи, атрибуція сіверськодонецької групи пам'яток скіфського періоду з меланхленами Геродота, вирішення питання

про замешкання стародавнього Харківського городища переселенцями з літописного м. Донець ще в золотоординський час.

Особливий інтерес у Б.А. Шрамка викликали питання господарської діяльності стародавнього населення Східної Європи. Він був у числі найперших вітчизняних вчених, які почали використовувати різноманітні археометричні методи — результати металографічного, хімічного, спектрального, рентгеноструктурного та інших аналізів. Саме Борис Андрійович виявив перші в Східній Європі вироби з метеоритного і металургійного заліза в матеріалах доби ранньої бронзи та залізоплавильні горни скіфського часу, а також розпочав вивчення металургії заліза, ковальської справи, бронзоливарного та ювелірного виробництва племен Лісостепової Скіфії. Водночас вчений всебічно досліджував і продовжує вивчати проблеми техніки найдавнішого орного землеробства, історії рільництва, тваринництва, ремесел, домашніх промислів, торговельно-економічних зв'язків племен скіфського періоду. Всі здобуті і оброблені на вищому науковому рівні археологічні, етнографічні та писемні джерела стали основою докторської дисертації «Господарство лісостепових племен Східної Європи скіфської доби», захищеної 1969 року.

Б.А. Шрамко — послідовний у обстоюванні своїх наукових ідей, позицій та концепцій, постійно запрошуючи наукових опонентів до дискусій, особисто підтримує полеміку. Зазначимо,

що практично всі гіпотези вченого підтверджені матеріалами його експедиційних досліджень. Загалом же його науковий доробок налічує шість монографій та понад 150 інших друкованих праць. Ювіляр плідно працює донині. У 2005 р. вийшла його монографія «Рождение Харькова». Разом з монографією «Древности Северского Донца» (Харків, 1962) ця книжка склала основу відповідних розділів навчальної дисципліни «Харківщинознавство».

Професор Б.А. Шрамко — талановитий педагог: багато десятиліть він читав лекції з історії первісного суспільства, археології, етнографії, історіографії археології, керував археологічною практикою студентів факультету, студентськими курсовими та дипломними роботами. Серед його учнів — два доктори наук і п'ять кандидатів наук з археології, сотні й тисячі не лише фахівців-археологів, істориків, але й шкільних учителів, керівників адміністративних, громадських і господарських органів

та установ, краєзнавців. 11 років Б.А. Шрамко очолював кафедру історії стародавнього світу та археології. Заслужений фундатор і керівник солідної наукової школи дослідників раннього залізного віку Східної Європи, до якої належить чимало відомих у країні та поза її межами фахівців, професор Б.А. Шрамко гідно представляв Україну в ЮНЕСКО, був членом міжнародних комітетів з вивчення стародавньої металургії заліза, активно співпрацював в Міжнародному комітеті з історії землеробства та землеробських знарядь (Данія) тощо. Ім'я Бориса Андрійовича фігурує в багатьох енциклопедичних виданнях і підручниках з історії та археології для вищих і середніх навчальних закладів. Наукова та педагогічна діяльність Б.А. Шрамка продовжується.

Ми щиро вітаємо ювіляра, зичимо йому міцного здоров'я, творчого неспокою та довгих років життя і нових здобутків на теренах дослідження минулого Батьківщини.

Ю.В. БУЙНОВ

ДОСЛІДНИК УКРАЇНСЬКОЇ АНТИЧНОСТІ (до ювілею Валентини Володимирівни Крапівіної)

---

29 серпня 2010 р. відзначила свій ювілейний день народження відомий український археолог, кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України, начальник Ольвійської експедиції Валентина Володимирівна Крапівіна.

Валентина Володимирівна народилася в сім'ї військовослужбовця у Дніпропетровську — місті, відомому своєю історією, з нього походить чимало визначних діячів науки, культури і політики. Дитинство Валентини було типовим для покоління дітей 50—60-х років, які виховувалися в інтелігентних родин, — затишок и тепло в сім'ї, багато книг, які читалися запоем. Валентина вирізнялася серйозністю, різносторонніми інтересами, жадою до знань, організованістю, відповідальністю старшої доньки. Згодом, змінивши декілька військових містечок, родина переїхала до Киє-

ва. І хоча в школі дівчинка проявила особливі здібності до точних наук, вона все ж з п'ятого класу твердо вирішила стати археологом. Шлях до цієї мети був непрямим. Закінчивши середню школу з золотою медаллю, Валентина у 1967 р. вступає до Київського державного педагогічного інституту ім. О.М. Горького і весь навчальний рік вивчає англійську мову. Цей рік був незайвим у житті майбутнього археолога — зараз Валентина Володимирівна гідно представляє українську археологію на міжнародній арені.

У 1968 р. Валентина (відмінниця!) вирішує піти з інституту і заново долає конкурс — тепер уже на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Молода допитлива студентка пірнула у нетрі історії — в археологію. Першим її провідником до таємниць науки історії став Лазар Мойсейович Славін — завідувач кафедри му-

зезнавства й археології, знаний педагог і фахівець у вивченні античних пам'яток Північно-Західного Причорномор'я. Основна науково-дослідницька робота на кафедрі археології була пов'язана з польовими роботами та експедиціями, які щорічно провадилися в Ольвії під керівництвом Л.М. Славіна. Однокурсники, а також багато вчених-археологів пам'ятають роботу студентки Крапівіної в Ольвії. Вже тоді ровесники високо цінували привабливу м'яку вдачу, непоступливість у принципових питаннях, її благородство та увагу до друзів — і тому йшли радитися з нею, нерідко як до старшого, досвідченішого, справедливого товариша. І вже в студентські роки Валентина проявила інтерес до фундаментальної наукової роботи.

Після закінчення в 1973 р. університету молодий фахівець продовжує наукову роботу в Інституті археології НАН України. Після низки насичених польових сезонів у неї окреслюється тема наукового дослідження. Вона розпочинає працювати над кандидатською дисертацією під керівництвом Сергія Миколайовича Бібікова, а потім — Сергія Дмитровича Крижицького. Автори цієї статті добре пам'ятають енергійну, винятково працюовиту, оптимістично налаштовану, з почуттям гумору молоду дослідницю, яка притягувала до себе гострим розумом, інтелектом. У 1988 р. В.В. Крапівіна успішно захищає кандидатську дисертацію, яка згодом знайшла відображення в блискучій монографії «Ольвия. Матеріальна культура 1—4 вв. н. е.» (Київ, 1993), яка досі лишається чи не єдиною працею з археології Ольвії римського часу. До цієї теми Валентина Володимирівна поставилася дуже відповідально: доки власними руками не були відкриті залишки Ольвії пізньої пори, доки не був переглянутий весь археологічний матеріал, доти про написання тексту не йшлося. Зараз Валентина Володимирівна — автор більше ніж 180 праць, з-поміж яких кілька монографій, зокрема фундаментальні колективні роботи з археології та історії Ольвії.

Вміння працювати в колективі, доброзичливе ставлення до людей, організованість вирізняє Валентину Володимирівну — начальника складної багатолюдної Ольвійської експедиції, якій ювіляр віддає весь свій час, все своє життя. Саме її твердій позиції, наполегливості ми зобов'язані перетворенням Ольвійського заповідника в національний, припиненням пограбування Ольвії та Березані. Безкомпромісна, відважна боротьба В.В. Крапівіної з грабіжни-

ками археологічних пам'яток в Україні відома в нашій країні і за рубежом. Яскравий тому приклад — боротьба за збереження курганного поля скіфського царського кургану Солоха.

Валентина Володимирівна — любляча донька і сестра, ніжна мама і дружина, поблажлива бабуся двох онуків. Її любов і турбота береже вже три покоління родини Бобкових—Крапівіних.

Останнім часом В.В. Крапівіна активно працює в міжнародних проектах. Щойно завершено українсько-данський проект, присвячений публікації матеріалів Нижнього міста Ольвії, «в роботі» — українсько-російський, українсько-французький проекти. Валентина Володимирівна енергійна і дуже активна людина — за останні п'ять років вона взяла участь у роботі 27 конференцій — в середньому майже п'ять конференцій на рік! Постійно виходять її цікаві й змістовні статті, знову (майже без фінансування) розпочинає роботу Ольвійська експедиція, куди їде майже половина археологічної молоді України. Більшість з них — студенти або учні начальника експедиції.

Валентина Володимирівна Крапівіна — яскрава, різнобічна і непересічна особистість в українській науці, культурі та освіті, котра гармонійно поєднала професіоналізм ученого і високі моральні чесноти. Свій ювілей вона зустрічає в розквіті сил, у доброму фізичному і духовному здоров'ї, сповнена оптимізму, великих творчих задумів і планів. Тож побажаємо колезі, другу і товаришу гарного здоров'я, творчого довголіття, натхнення та енергії, нових здобутків на благо українського і світового антикознавства.

ДО 60-РІЧЧЯ ЛЕОНІДА ЛЬВОВИЧА ЗАЛІЗНЯКА

Ім'я доктора історичних наук, професора Леоніда Львовича Залізняка відоме не тільки колегам-археологам, а й широким колам громадськості. Мабуть, небагато знайдеться науковців, які, досягнувши найвищих висот у своїй фаховій галузі, так само активно проявили себе і в суспільній діяльності, педагогічній роботі, організаторській справі. І в кожній із цих сфер Л.Л. Залізник досягнув неабияких успіхів, здобув заслужену повагу і авторитет. Сьогодні до його думки прислухаються, його часто запрошують на телебачення для інтерв'ю або участі в обговоренні злободенних проблем минулого і сьогодення. Його голос можна чути по радіо — в авторських передачах, присвячених і історико-археологічній тематиці, і актуальним питанням наукового та суспільного життя України. Знаходить він час і для читання лекцій наживо — студентам Національного університету «Києво-Могилянська академія» чи популяризуючи наукові знання в різних містах України.

Шестидесятилітній рубіж, який переступає вчений, дає привід розповісти про його життєвий шлях, про внесок в історичну науку, а принагідно торкнутися й інших сфер його багатогранної діяльності.

Л.Л. Залізник народився 19 січня 1951 р. в Києві. Леонідом його назвали на честь репресованого батька — Левка Митрофановича Залізняка, якого вислали до Сибіру через місяць після народження сина. Невдовзі заарештували й матір, — Котляренко Ірину Андріївну як дружину «ворога народу». Тому дитячі роки Леоніда пройшли у тітки, в м. Амвросіївка на Донбасі. Та вплив на формування його свідомості і розуміння життєвих цінностей Левка Митрофановича, який загалом провів у таборах ГУЛАГу понад чверть століття, був істотним.

Велика родина Залізників брала участь у відомому антибільшовицькому повстанні 1919—1923 рр. в легендарному Холодному Яру. Загинув від рук більшовицької влади старший брат Левка Митрофановича Мирон, зазнав утисків та переслідування і він сам. Оселившись 1926 р. в Києві, постійно перебував під пиль-

ним наглядом органів як «політично неблагонадійний», у кінці 20-х рр. навіть провів якийсь час за ґратами. Втім, маючи здібності до гуманітарних наук, вступив на філологічний факультет Київського університету. Та закінчити навчання не дали: 1937 р. під час кампанії по знищенню української інтелігенції майже весь його п'ятий курс було заарештовано.

Понад чверть століття перебування в таборах Воркути, Красноярська та на засланні в Сибіру не вбили у Левка Митрофановича потяг до знань. У неволі він проштудіював 12-томну «Історію України-Руси» М.С. Грушевського, а коли після реабілітації у 1957 р. сім'я воз'єдналася в Києві, зробив спробу поновитися в університеті. Та отримавши пропозицію знову вступати на перший курс на загальних підставах, полишив цю ідею і до кінця життя працював художником-оформлювачем і настроювачем піаніно. Однак його потяг до гуманітарних сфер, уміння цікаво розповідати, дохідливо пояснювати передалися синові, певною мірою вплинувши й на вибір ним професії.

Втім, археологією Леонід зацікавився ще в шкільні роки. Відвідував археологічний гурток — спочатку шкільний, в Амвросіївці, а в

Л.Л. Залізник серед викладачів і магістрантів НаУКМА. 2005 р.

9—11 класах — у Київському палаці піонерів ім. М. Островського. Заняття там провадив В.М. Гладилін, який саме в ті роки досліджував у Донбасі мустьєрські стоянки Антонівка I і II. Дитячі враження від знайомства з матеріалами цих пам'яток і відомої Амвросіївської палеолітичної стоянки, особисте спілкування з уже знаним на той час палеолітознавцем пробудили у юнака потяг до археологічних досліджень первісного періоду.

Пізніше, у 70—80 рр., Леонід Залізник сам керуватиме археологічним гуртком Палацу піонерів, активно залучаючи школярів до вивчення мезолітичних стоянок навколо Києва. З того гуртка вийшла когорта нині знаних археологів, із яких тільки у відділі археології кам'яного віку Інституту археології НАН України сьогодні працює четверо — д. і. н. В.М. Степанчук, к. і. н. Д.Ю. Нужний, к. і. н. Д.Л. Гаскевич і м. н. с. Д.В. Ступак. Гурток палацу піонерів надалі став ядром археологічної секції Малої академії наук України, яку Л.Л. Залізник очолював упродовж 30-ти років.

Але це буде пізніше. А після закінчення середньої школи № 173 Леонід Львович робить спробу вступити на історичний факультет Київського державного університету ім. Т. Шевченка. Не добравши балів, він все ж не полишив надій здобути омріяний фах. Працює — то за трудовою угодою, а то й без оплати — лаборантом Дніпро-Донецької експедиції Інституту археології АН УРСР. Звідси його у травні

1969 р. призвали до армії. Демобілізувавшись у 1971 р., знову подає документи до університету, цього разу — на вечірнє відділення. І поступає. Навчаючись, Л.Л. Залізник працює в Закарпатській і Кримській палеолітичних експедиціях Інституту археології — спочатку на договірних засадах, а від кінця 1972 р. уже як штатний лаборант Інституту археології.

На цей час визначився він і з проблематикою в межах кам'яної доби, на яку його спрямував завідуючий відділу первісної археології Д.Я. Телегін, — мезоліт Полісся. Тож у вільні від університетських та інститутських обов'язків вихідні дні студент Леонід Залізник вирушає приміською електричкою в заболочені лісові нетрі Київщини чи Житомирщини на пошуки мезолітичних стоянок. У цих мандрах Києво-Житомирським Поліссям його нерідко супроводжують школярі-гуртківці — Д. Нужний, В. Степанчук, С. Балакін, О. Крушинін, Д. Нененко, П. Шидловський. Разом з ними він відкриває і досліджує низку мезолітичних пам'яток — Таценки, Лазарівка, Бородянка 1—4, Кухарі, Рудня, Тетерів 3, Раска, Мартиновичі, Протереб, Прибірськ 3, Оболонь, Прибір 1—13, Крушники та ін.

Отже, закінчував університет Л.Л. Залізник (1977 р.) уже досить зрілим польовиком, маючи у своєму активі низку особисто відкритих пам'яток. Працюючи на посаді старшого лаборанта Інституту археології, він знаходить час і для занять на курсах англійської мови. Тому не дивно, що в 1978 р. інститут саме його направ-

ляє в складі делегації молодих перспективних дослідників від України на археологічне стажування до Югославії (в Македонію), а в 1979 та 1980 рр. — в експедицію Інституту археології АН СРСР на архіпелаг Шпіцберген (Норвегія).

Уже на кінець 1978 р. Л.Л. Залізняк подає для обговорення на відділі, а навесні 1979 р. успішно захищає кандидатську дисертацію «Мезоліт Південно-Східного Полісся». Його дисертаційне дослідження значною мірою було забезпечене матеріалами, добутими власними пошуковими роботами. А це — понад 25 мезолітичних і ранньонеолітичних пам'яток, із яких сім були досліджені розкопками. Невдовзі побачила світ і підготовлена на основі кандидатської дисертації монографія з однойменною назвою (1984).

На цей час об'єктом вивчення для Л.Л. Залізняка стала вже вся територія Українського Полісся — від Західного Бугу до Подесення. У 1980—1982 рр. він концентрує свої зусилля на вивченні мезоліту Новгород-Сіверського Полісся. Розкопує вже відомі пам'ятки — Пісочний Рів, Смячка XIV, відкриває й досліджує нові стоянки — Бір, Залісся 4, Балка 1 і 2, Бугри, Студенок, Мураги, Попове Озеро, Віть, Гридасове та ін. Ці роботи, що збільшили джерелознавчу базу мезоліту Новгород-Сіверського Полісся у п'ять разів, знайшли відображення в серії статей та монографії «Культурно-хронологическая периодизация мезолита Новгород-Северского Полесья» (1986).

Від 1983 р., у зв'язку з призначенням відповідальним за підготовку Зводу пам'яток археології Рівненської та Волинської областей, Л.Л. Залізняк знову концентрує увагу на Західній Волині, щорічно обстежує вже відомі пам'ятки, відкриває і розкопує нові. Особливо плідними були дослідження «кущів» свідерських пам'яток біля волинських озер Нобель, Люб'язь, Омит, Самари, Лютка, стоянок Переволоки, Мульчиці, Рудня, Сенчиці, Воронцово, Данилово, Даршин, Грушвиця, Красносілля, Балаховичі, Кричельськ, Березно, Тутовичі, Хрінники та ін. У цей же період — до кінця 80-х років — досліджувалися стоянки інших мезолітичних культур: кудлаївської (Люботинь 3, Омит, Поляни, Криниця 1 і 2) та яніславицької (Сенчиці 5а, Непірець, Переволока 2, Рудня 1, Корма).

Своєю діяльністю в Українському Поліссі Л.Л. Залізняк ліквідував велику білу пляму на мапі мезолітичної Європи. В уже названих монографічних дослідженнях, а також у монографіях «Охотники на северного оленя Украинского Полесья эпохи финального палеолита» (1989), «Население Полесья в мезолите» (1991), «The Swidrian

Reindeer-Hunters of Eastern Europe» (1995), «Mesolithic Forest Hunters in Ukraine Polessya» (1997) було здійснено культурну диференціацію та періодизацію фінального палеоліту і мезоліту поліської зони України і продемонстровано, що культурні явища цієї смуги XI—V тис. до н. е. були генетично пов'язані з великими спільнотами мезоліту Південної Балтії. Варто відзначити, що ці праці пролили світло не тільки на маловідомий фінальний палеоліт і мезоліт Північної України, але й на кам'яну добу Білорусі та Південно-Східної Балтії.

Від середини 80-х рр. Л.Л. Залізняк активно розробляє методику реконструкції способу життя первісних суспільств на ґрунті етно-археологічного моделювання. Його реконструкції господарського укладу, побуту і соціальних стосунків у суспільствах первісних мисливців, а також підсумки багатолітнього вивчення фінального палеоліту й мезоліту Полісся стали основою докторської дисертації «Населення Полісся у фінальному палеоліті та мезоліті», захищеної у 1989 р.

Отримавши ступінь доктора наук, а невдовзі й посаду провідного наукового співробітника відділу археології кам'яного віку Інституту археології, Л.Л. Залізняк береться за розробку схеми періодизації та культурної диференціації фінального палеоліту і мезоліту всієї України. Це стає головним стрижнем його наукових досліджень останніх двох десятиліть. Власне бачення проблеми, викладене у десятках написаних за цей період статей, він узагальнює в чотирьох фундаментальних монографіях: «Передісторія України X—V тис. до н. е.» (1998), «Фінальний палеоліт Північного Заходу Східної Європи» (1999), «Фінальний палеоліт і мезоліт континентальної України» (2005) і «Мезоліт заходу Східної Європи» (2009).

На початку XXI ст. Л.Л. Залізняк переносить основні польові дослідження на порубіжжя Черкащини і Кіровоградщини — у басейн р. Велика Вись. На чолі створеної ним Археологічної експедиції Національного університету «Києво-Могилянська академія» він упродовж 2001—2006 рр. досліджує групу мезолітичних—ранньонеолітичних стоянок біля с. Добрянка Черкаської обл. Розкопки цих пам'яток дали цікавий фактологічний матеріал щодо початкового етапу неолітизації України. Останніми роками (2006—2010) активно досліджується вузол палеолітичних стоянок поблизу м. Новомиргород на Кіровоградщині.

У науковій долі вченого було чимало знаменних подій, але особливо знаковим для ньо-

го став 2000-й рік. Того року йому присвоїли академічне звання професора і призначили завідуючим відділу археології кам'яного віку, а в НаУКМА почала діяти створена ним перша в Україні магістерська програма з археології.

Здавалося б, заглиблений у найвіддаленіше минуле професор, обтяжений керівництвом науковим підрозділом та ще й педагогічною діяльністю, має бути так само далеким від сучасних політичних проблем, як палеолітична Європа — від сучасної постіндустріальної. Але Л.Л. Залізник не лишився стороннім спостерігачем бурхливих подій кінця ХХ — початку ХХІ ст. Перекопаний прибічник української незалежності, він веде велику просвітницьку роботу по розвінчання імперських міфів, пише публіцистичні статті з історичної тематики, виступає з доповідями на конференціях, з лекціями перед студентами та військовими, готує цикли передач на радіо.

Від 1993 р., не полишаючи основної роботи в Інституті археології НАНУ, вчений починає працювати у створеному при Київському національному університеті ім. Т. Шевченка Інституті українознавства. Маючи певний доробок у галузі етнічних проблем первісності, він активно розробляє тему україногенези та націогенези, обґрунтовуючи новими фактами правдивість задекларованої ще століття тому М.С. Грушевським ранньосередньовічної версії походження українців. Результатом його наполегливої праці в царині виправлення викривлень української національної історії стали численні статті та низка книжок: «Нариси стародавньої історії України» (1994), «Україна в Російській імперії» (1994), «Походження українського народу» (1996), «Від склавинів до української нації» (1997, 2004), «Первісна історія України» (1999), «Україна в колі світових цивілізацій» (2006), «Походження українців: між наукою та ідеологією» (2008). На широкому фактологічному матеріалі вчений обґрунтовує концепцію незалежних витоків і своєрідних шляхів формування й розвитку українського етносу від раннього середньовіччя до сьогодення, розвінчує тенденційні теорії щодо одвічної етнічної єдності східних слов'ян, а також виключно позитивного впливу Росії на розвиток української нації. Завдяки популярному стилю викладу, ці праці користуються попитом у широкого кола читачів.

Водночас із розвінчанням імперських міфів радянської доби Л.Л. Залізник спрямовує свою полеміку і проти доморошених творців нових міфів про трипільське або «арійське» походження українців. На його переконання, ці псевдонаукові «концепції», безпардонно експлуатуючи

ледь пробуджену національну свідомість, шкодять і поширенню справжніх наукових знань, і престижу вітчизняної науки у світі.

Цікавить ученого і проблема індоєвропейськості, де він запропонував власне бачення мезолітичного підґрунтя індоєвропейської сім'ї народів. На його думку, остання почала формуватися на ґрунті культурно-історичної єдності, яка у VII—V тис. до н. е. охоплювала величезний простір від Данії до Середнього Дніпра й Сіверського Дінця.

Активно розробляє Л.Л. Залізник також питання цивілізаційної ідентифікації країн Східної Європи. Ціла серія його статей присвячена аргументації того, що Україна протягом Середньовіччя розвивалася в лоні Європейської цивілізації, що на євразійську орбіту Російської імперії вона потрапила недавно і не з власної волі. Провідна думка, яку невтомно обстоює вчений у своїх працях цього спрямування, — Україна як органічна частина Європи не має альтернативи європейському вибору.

Наукові досягнення Леоніда Львовича Залізняка — і в галузі первісності, і у сфері дослідження українського етно- і націєтворення — знайшли втілення в кількох курсах лекцій, які від 1994 р. він читає у стінах Національного університету «Києво-Могилянська академія». Потужно діє і набирає все більшої популярності в Україні його дітище — магістерська програма з археології, при якій учений створив постійнодіючу археологічну експедицію. Отож, підготовка спеціалістів з археології ведеться комплексно: взимку в аудиторіях НаУКМА та лабораторіях Інституту археології НАНУ п'ятнадцять співробітників Інституту (докторів і кандидатів історичних наук) дають студентам теоретичні знання, влітку ж студенти в археологічних експедиціях закріплюють ці знання на практиці.

У 2010 р. відбувся вже дев'ятий випуск вихованців магістерської програми «Археологія і давня історія України», з яких понад 60 % стали археологами. Дбаючи про якнайшвидше наукове зростання найуспішніших випускників програми, Л.Л. Залізник добився для них у НаУКМА трьох щорічних місць для аспірантської підготовки. Саме випускники програми складають і основний контингент абітурієнтів в аспірантуру Інституту археології. Дев'ятеро з них уже захистили кандидатські дисертації за спеціальністю «археологія».

Чимало зроблено Л.Л. Залізником і для продуктивного функціонування в Інституті археології НАНУ відділу археології кам'яного віку, очолюваного ним ось уже десять років. За цей

час відділ тричі досить вагомо прозвітував про завершені відомчі планові теми. На базі відділу або за його участі проведено кілька наукових конференцій у Києві та інших містах України. У 2001 р. зусиллями завідувача відділу був заснований щорічник «Кам'яна доба України», 13-й випуск якого нині виходить у світ. Це створило для співробітників відділу винятково можливості публікувати у виданні з ВАКівським статусом не тільки статті, а й монографічні дослідження. Приклад колегам подав сам головний редактор щорічника, видрукувавши в ньому дві монографії (2005, 2009).

А загалом у творчому доробку професора Л.Л. Залізняка близько 300 наукових праць, з яких 12 монографій, чотири навчальні посібники для вишів, чотири науково-популярні книжки, авторські розділи в численних колективних монографіях. І це — без урахування доброї півсотні науково-популярних і на злобу дня статей в журналах і газетах, кількох авторських програм на радіо, через які вчений доносить до широкого загалу власну компетентну

думку та колосальний багаж знань, які виходять далеко за межі археологічної науки.

Окрім усього, Л.Л. Залізник — член спеціалізованих учених рад по захисту докторських дисертацій Інституту археології НАНУ та Київського Національного університету ім. Т. Шевченка, науковий керівник кількох аспірантів (шість під його керівництвом уже захистилися), член редколегій низки періодичних наукових видань, представник України в Комісії з палеоліту Міжнародної спілки протоісториків. Його наукові погляди й концепції добре відомі далеко за рубежем — зокрема, дві монографії, присвячені фінальному палеоліту і мезоліту Полісся (1995, 1997), видані англійською мовою в Берліні і Оксфорді. Співпрацювати з ним вважають за честь зарубіжні колеги, запрошуючи на конференції з проблематики та до участі в міжнародних дослідницьких програмах.

Леонід Львович Залізник у розквіті творчих сил. Побажаємо ж колезі наснаги і нових наукових звершень.

Ю.В. КУХАРЧУК, С.В. КОНЧА

ДО 75-РІЧЧЯ ЄВГЕНА МИКОЛАЙОВИЧА ЧЕРНИХА

Провідний російський археолог, член-кореспондент РАН, професор, доктор історичних наук Є.М. Черних зустрічає свій поважний ювілей у розквіті творчих сил й у вирі наукового життя. Народився Євген Миколайович 11 грудня 1935 р. в Москві. 1958 року він закінчує історичний факультет Московського державного університету ім. М. Ломоносова та потрапляє до штату Інституту археології АН СРСР (нині — ІА РАН) на посаду лаборанта. Далі, визначаючи свою майбутню нішу в археології, молодий науковець оволодіває другою вищою освітою, закінчивши Московський інститут сталі та сплавів (1962). А ще за рік — блискуче захищає кандидатську дисертацію, втілену в монографію «История древнейшей металлургии Восточной Европы» (1966). Рано про-

явилося вміння дослідника сполучати результативну наукову працю з організаційною. Відгукнувшись на ініціативу Б. Колчина, тоді ще лаборант, 1960 року започатковує кабінет, групу, а далі — лабораторію спектрального аналізу, що плідно працювала впродовж наступних 25-ти років. Від 1984 року й понині Є.М. Черних керує лабораторією природничо-наукових методів в археології ІА РАН.

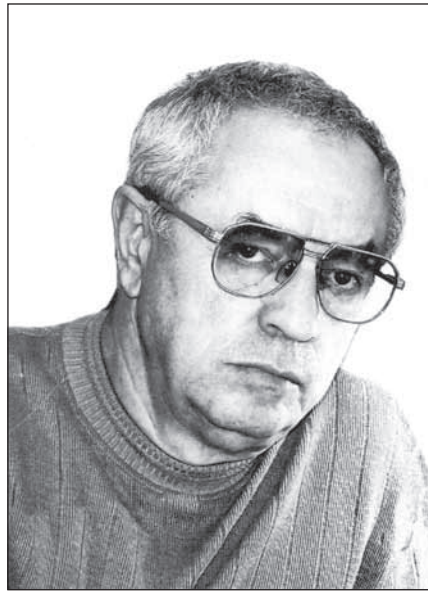
Стрімкий науковий поступ дослідника вилився у захист докторської дисертації «История металлургии Східної Європи у пізньому бронзовому віці» (1972) та публікацію низки монографій: «Древнейшая металлургия Урала и Поволжья» (1970); «Металл — Человек — Время» (1972); «Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР» (1976), які стали класич-

ними для дослідників пізньої первісності. Узгалянюючи науковий доробок дослідника, А.Д. Пряхін справедливо відзначає провідну роль Є.М. Черниха у формуванні такої галузі археологічного знання як палеометалознавство. Сучасну систему археологічних культур і культурних спільнот енеоліту—бронзи не можна вже уявити поза контекстом металургійних провінцій (Балкано-Карпатської, Циркумпонтійської, Європейської, Євразійської, Кавказької та ін.), концепцію яких запропонував ювіляр. Його розробки визнає світова спільнота. Впродовж 1977—1980 рр. Є.М. Черних обіймає посаду віце-президента Комісії з доби раннього металу Міжнародної унії до- та протоісториків, обирається членом-кореспондентом Німецького археологічного інституту (1981). Набуте реноме дослідник підтверджує фундаментальною монографією «Горное дело и металлургия в древнейшей Болгарии» (1978). Її автора уряд Болгарії нагородив орденом Кирила та Мефодія першого ступеня (1981).

1980-ті та 90-ті рр. позначені розширенням спектру пошуків і зацікавлень ювіляра. У лабораторії природничо-наукових методів складається продуктивний науковий колектив соратників та однодумців, генератором ідей у якому був і є Євген Миколайович. Розгортається низка проектів, так чи інакше пов'язаних з найдавнішими гірничою справою, металургією та металообробкою. Але вони вже не обмежуються спектральними аналізами з наступною їхньою інтерпретацією. До них долучаються масштабні дослідження з палеозоології, палеоботаніки, накопичення та зіставлення великих масивів радіовуглецевих датвань, регулярні польові дослідження.

Саме тому не можна обійти увагою експедиційну епопею ювіляра тривалістю в 55 років. Географія його участі в археологічних та археолого-геологічних експедиціях просто вражає: Новгород, Монголія, Забайкалля, Центральна та Мала Азія, Південний і Північний Кавказ, Балкани, Причорномор'я, Верхня, Середня та Нижня Волга, Середній та Південний Урал. У практику кожної з експедицій невідомий дослідник привносив щось своє, збагачуючись, водночас, неоціненним польовим досвідом. Експедицією життя стала для Євгена Миколайовича Каргалінська комплексна археологічна експедиція (1990—1999, 2002 рр.). Розкопки та комплексне обстеження об'єктів археології та гірничої справи на Каргалах стали надзвичайно результативними, відкривши науковому світу потужний міднорудний та

гірничо-металургійний центр зрубної спільноти. Результати 11-ти років розкопок були оперативно видані в форматі п'ятитомника: «Каргалы I» і «Каргалы II», 2002; «Каргалы III», 2004; «Каргалы IV», 2005; «Каргалы V», 2007. Можна лише здогадуватись, яких зусиль відповідальному редактору та й усьому авторському колективу коштувало це якісне та надзвичайно актуальне видання.

Є.М. Черних завжди уважно спостерігав за вивченням діб енеоліту та бронзи на теренах України, періодично долучаючись до аналізу металевих виробів з Причорномор'я. Згадувана вище монографія «Древняя металлообработка на Юго-Западе СССР» побудована переважно на матеріалах України, масово підданих спектральному аналізу. Багаторічні комплексні археобіологічні дослідження землеробства та скотарства на пам'ятках доби бронзи, проведені лабораторією Є.М. Черниха, охопили й регіони Східної України та Криму. Вони засвідчили, зокрема, абсолютне переважання тваринницької складової в господарстві населення зрубної спільноти, навіть у регіонах Лісостепу (Е.Е. Антипина, Е.Ю. Лебедева, 2005). Дослідники лабораторії традиційно налаштовані на співпрацю з українськими колегами. Особисто в моїй практично кожному візиті до ІА РАН розпочинається з відвідання лабораторії та ґрунтового спілкування з її керівником. Особливо корисним виявився обмін досвідом вивчення гірничо-металургійних центрів на міжнародних польових науково-практичних семінарах на Каргалах (2002 р.) і Картамиші (2003 р.). Пам'ятною для її учасників стала дискусія 2003 р. на копальнях Картамиша щодо ролі Кав-

У колі колег. Картамиш, 2003.

казу в розвитку металургії в населення катакомбної спільноти, де Є.М. Черниху опонувала, з українського боку, Л.А. Черних. Дослідниця слушно зазначає, що навіть гостро дискусійні гіпотези та ідеї Євгена Миколайовича завжди стають стимулом до наукового поступу, надихають, так би мовити, опонентів.

У короткому вітальному тексті неможливо охопити величезний та багатогранний доробок Є.М. Черниха в археології — теоретичний, організаційний, лабораторний, польовий. Підхо-

ди до ґрунтовнішого аналізу його внеску в науку окреслили С.В. Кузьмініх і А.Д. Пряхін у циклі дописів 2005 року. Українські науковці щиро вітають Євгена Миколайовича з черговою життєвою віхою, яку він зустрів новою монографією «Степной пояс Евразии: феномен кочевых культур» (М., 2009) з глобальною постановкою проблем палеометалознавства.

Зичимо Вам, Євгене Миколайовичу, міцного здоров'я та реалізації творчих задумів, принаймні, базових!

В. ОТРОЩЕНКО

ЛЕОНІДУ ГЕОРГІЙОВИЧУ МАЦКЕВОМУ — 75!

Леонід Георгійович Мацкевий народився 26 жовтня 1935 р. у м. Горлівка в сім'ї інженерів. Навчаючись у Київській СШ № 95 (1945—1954), цікавився історією, нумізматиною, займався спортом, писав вірші.

За час навчання на історико-філософському факультеті Київського державного університету ім. Т. Шевченка Леонід Мацкевий брав активну участь у студентському житті — був старостою археологічного гуртка, головою Студентського наукового товариства і спортбюро, солістом хору, за що був відзначений численними грамо-

тами і дипломами. Та найдорожчою для ювіляра є грамота ректора Московського державного університету І. Петровського і голови Студентського наукового товариства В. Яніна за доповідь «Мезолітична стоянка Фатма-Коба в Криму» (1960). У студентські роки він провадив дослідження в Криму і на Херсонщині, результати яких були опубліковані в «Збірнику студентських праць КДУ» та ін. виданнях.

1959 року, дорогою в Карпати, Л. Мацкевий відвідав Львів і познайомився з І. Крип'якевичем і львівською науковою спільнотою, що вплинуло

на його подальшу наукову діяльність. Але то буде в майбутньому. Закінчив з відзнакою університет і отримав рекомендацію до аспірантури, молодий фахівець, через відсутність трудового стажу, був призначений у Керченський історико-археологічний музей. І вже скоро він відзначився. Під час розвідок на некрополі Пантікапея Л. Мацкевому по-справжньому поталанило — на горі Мітридат він відкрив частково розоране поховання з великою стелою, оздобленою горельєфом воїна зі зброєносцем. Розкопки дозволили датувати комплекс IV ст. до н. е. На думку В. Блаватського, А. Іванової і П. Шульца, це зображення вперше представило школу Фідія на території колишнього СРСР. Вкажемо, що Л. Мацкевому притаманне, мабуть, природжене «археологічне чуття». Він відкрив багато пам'яток різного часу.

У Керченському музеї Л. Мацкевий працював на посадах завідувача відділу, головного охоронця і заступника директора, а, головне, активно публікувався в наукових виданнях і газетах.

За порадою старших колег — С. Бібікова, П. Борисковського, О. Черниша, І. Свешнікова та ін. — він наважився вступати до аспірантури Інституту археології у Москві. Спроба вдалася. Л. Мацкевий став аспірантом Сектора палеоліту (1967 р.). Працездатність молодого науковця вражала. Вже наприкінці другого року навчання дисертація «Мезоліт і неоліт Керченського півострова» була «подана до друку» і згодом захищена. Але лишитися працювати в Москві Л. Мацкевий не зміг через хворобу дружини і обрав Кубанський університет. У цей час була завершена монографія «Мезоліт і неоліт Східного Криму» і написана низка статей.

Від 1973 р. життя Л. Мацкевого пов'язане із Західною Україною. Клімат Львова виявився сприятливим і для його дружини, Альбіни Миколаївни, яка народилася в Хабаровському краї, куди 1939 р. з Москви «добровільно» переселили її батьків. У Львові Леонід Георгійович поєднує наукові й польові дослідження з адміністративною та викладацькою роботою. В Інституті суспільних наук АН УРСР (від 1994 р. — Інститут українознавства НАНУ) Л. Мацкевий обіймав посади старшого наукового співробітника, завідувача сектору, завідділу археології. Від 2004 р. ювіляр працює на посаді провідного наукового співробітника. Від 1973 р. він керує Львівською обласною та Прикарпатською експедиціями, а в 1999—2000 рр. був професором Львівського державного університету (за сумісництвом).

Знаменним для Л. Мацкевого став 1983 р., коли в журналі «Советская археология» була опублікована велика стаття «Природне середо-

вище та мезоліт заходу України» (у співавторстві з О. Адаменком, Г. Пашкевич і К. Татариним). У 1984 р. розширений англomовний варіант цієї статті був надрукований у «Soviet Anthropology and Archaeology» (Vol. XXII, № 4). Ці публікації були підсумком масштабних багаторічних польових робіт та опрацювання здобутих матеріалів. Успіх окрилив Л. Мацкевого і у 1991 р. вчений захистив у Московському університеті докторську дисертацію «Мезоліт заходу України». Того ж року вийшла однойменна монографія.

У 1987 р. Л. Мацкевий звернувся до «печерної» проблематики, започаткувавши новий напрям у вивченні пам'яток регіону. Найважливіші роботи були здійснені за 40 км на південь від Львова в печерно-скельному ансамблі Прийма І. На цьому п'ятиярусному об'єкті впродовж 1987—2006 рр. досліджено культурні шари середньовіччя, ранньозалізного часу, доби ранньої бронзи, енеоліту, мезоліту, пізнього і раннього палеоліту. Хронологія мустьєрського шару засвідчила найдавніше освоєння людиною печер континентальної України. Тут виявлені кістки — сама крайня на північному сході знахідка останків неандертальця. У 1989—1990 рр. у другому навісі Прийма зафіксовані також уламки кісток двох кроманьйонців. Ці відкриття були оприлюднені у 2004—2005 рр. на міжнародних конференціях у Львові, Жешові, Києві, на Польовому семінарі у гроті Прийма І, Міжнародному семінарі у Макс Планк Інституті еволюційної антропології у Лейпцизі, висвітлені в працях вченого та його колег.

У 1994—2007 рр. у навісі Львів VII (Чортова Скеля) був виявлений культурний шар княжої доби XII—XIV ст., і, можливо, саме з цією пам'яткою (таку гіпотезу висунув ще І. Шараневич) пов'язана перша літописна згадка про

Рис. 2. Учасники I Українсько-Польської експедиції у м. Бардеїв (Словаччина). Перший зліва — Л. Г. Мацкевий (1994 р., фото Я. Махніка)

Львів (1256 р.). Тут же зафіксований культурний шар висоцької культури, мезоліту та палеоліту. З верхнього палеолітичного шару походить уламок рога північного оленя, на якому з одного боку вціліло одне з найдавніших добре збережене і датоване хрестоподібне зображення, а з іншого — пучок з шести променів. Разом ці знаки (олень, хрест і промені) уособлюють солярні (сонячні) символи, хоча є інші думки з цього приводу. Артефакт експонувався на виставці «Хрести в історії України» у Софії Київській і був рекомендований для виставки у Ватикані. Нижній культурний шар у навісі Львів VII відображає найдавніше заселення території сучасного Львова.

Леонід Мацкевий — автор і співавтор понад 30 монографій, 582 наукових, педагогічних і науково-популярних праць, опублікованих у 23 країнах. Від 1994 р. він член Спеціалізованої вченої ради по захисту дисертацій, неодноразово був у цій раді опонентом, як і в інших установах. Л. Мацкевий керував роботою двох аспірантів.

Ювіляр провів 50 польових сезонів і брав участь у роботі 120 експедицій, з яких 96-ма керував особисто. Лише на заході України Л. Мацкевий обстежив понад 500 пам'яток, відкрив близько 450, а стаціонарно досліджував або шурфував — понад 50. У підсумку обґрунтовано добу мезоліту та неоліту на Херсонщині, мезоліту на Північному Кавказі й Закарпатті, розроблено періодизацію мезоліту й неоліту Східного Криму, періодизацію, хро-

нологію та локальне членування доби мезоліту на теренах Західної України та суміжних територій (культури Кунин-Нобель, Незвисько-Оселівка, Вороців-Старуня і Кам'яниця-Баранне).

А ще Леонід Мацкевий разом з дружиною Альбіною Миколаївною виховали двох дітей — Олега й Оксану. Турботливий дідусь, Л. Мацкевий з гордістю оповідає про своїх онуків — програміста Максима, школярів Дениса та Інгу, яка у 12 років стала чемпіонкою Києва з художньої гімнастики.

Для нас Леонід Георгійович — Шеф. Саме так ми називаємо його в експедиції. Строгий, вольовий, справедливий, але водночас людяний, щирий, відкритий і відвертий, готовий поради і допомогти. Л. Мацкевий не скаржиться на обставини, впевнено долає перешкоди, з розумінням сприймає критику, аргументовано відстоює власні погляди. За це ювіляр користується авторитетом, є гідним прикладом для наслідування молодим науковцям. За останні 10 років ювіляр опублікував понад 240 праць, зокрема шість монографій українською та дві англійською мовами (у співавторстві). У свої 75 літ Л. Мацкевий повний енергії, молодечого запалу, козацького гарту і здорового оптимізму.

Зі славним ювілеєм Вас, шановний Леоніде Георгійовичу! Дай, Боже, Вам доброго здоров'я, сили і натхнення для реалізації всіх Ваших задумів.

Многая літа!

Г.І. ПАНАХИД, Д.Я. РОМАНОВА

НАШІ АВТОРИ

БУЙСЬКИХ Алла Валеріївна — доктор історичних наук, старший науковий співробітник відділу античної археології Інституту археології НАН України.

ВОЗНИЙ Ігор Петрович — доктор історичних наук, професор, заступник декана філософсько-теологічного факультету Чернівецького національного університету ім. Юрія Федьковича.

ГЕРШКОВИЧ Яків Петрович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України.

ГОРБАНЕНКО Сергій Анатолійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу науково-технічної інформації Інституту археології НАН України.

ГОШКО Тетяна Юріївна — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу біо-археології Інституту археології НАН України.

ЗАЛІЗНЯК Леонід Львович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології кам'яного віку Інституту археології НАН України.

ІВАКІН Гліб Юрійович — член-кореспондент НАНУ, заступник директора Інституту археології НАН України.

КОЗУБОВСЬКИЙ Георгій Анатолійович — кандидат історичних наук, науковий співробітник відділу археології Києва Інституту археології НАН України.

МАЦКЕВИЙ Леонід Георгійович — доктор історичних наук, завідувач відділу археології Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України (м. Львів).

МИХАЙЛЕНКО Євгенія Миколаївна — аспірантка відділу археології енеоліту—бронзи Інституту археології НАН України.

МОРДОВСЬКОЙ Михайло Михайлович — старший науковий співробітник Запорізького обласного краєзнавчого музею.

МУРЗИН В'ячеслав Юрійович — доктор історичних наук.

НІКОЛАЄВ Микола Ілліч — кандидат технічних наук, член-кор. Інженерної академії України, заслужений винахідник, краєзнавець.

ПАНАХИД Галина Іванівна — директор Картографічного видавництва «ЛІГА Львів», географ, картограф.

ПЕТРАУСКАС Андрій Валдасович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник відділу давньоруської археології Інституту археології НАН України.

ПУКЛІНА Ольга Олександрівна — старший науковий співробітник Національного музею історії України.

РОМАНОВА Дарія Яківна — інженер Інституту українознавства ім. Івана Крип'якевича НАН України.

РОМАШКО Володимир Андрійович — кандидат історичних наук, старший науковий співробітник, доцент кафедри історіографії, джерелознавства та архівознавства Дніпропетровського національного університету ім. Олеся Гончара.

СКОРИЙ Сергій Анатолійович — доктор історичних наук, професор, завідувач відділу археології раннього залізного віку Інституту археології НАН України.

ШАПОВАЛОВ Георгій Іванович — доктор історичних наук, професор, директор Запорізького обласного краєзнавчого музею.

ШАТІЛО Людмила Олександрівна — студентка Національного університету «Києво-Могилянська академія».

СПИСОК СКОРОЧЕНЬ

АВУ	— Археологічні відкриття в Україні
АДУ	— Археологічні дослідження в Україні
АИМ	— Археологические исследования в Молдавии
АО	— Археологические открытия
АСГЭ	— Археологический сборник Государственного Эрмитажа
ВДИ	— Вестник древней истории
Вестник МГУ	— Вестник Московского государственного университета
ЗНТШ	— Записки Наукового товариства ім. Т. Шевченка
ЗОАО	— Записки Одесского археологического общества
КСИА	— Краткие сообщения Института археологии АН СССР
КСИИМК	— Краткие сообщения Института истории материальной культуры
МАСП	— Материалы по археологии Северо-Западного Причерноморья
МДАПВ	— Матеріали і дослідження з археології Поділля та Волині
МИА	— Материалы и исследования по археологии СССР
НА ІА НАНУ	— Науковий архів Інституту археології НАН України
Нис	— Нумизматика и сфрагистика
НО	— Написи Ольвії
ОАК	— Отчет Археологической комиссии
ПССИАЕ	— Питання стародавньої, середньовічної історії, археології та етнографії
СА	— Советская археология
САИ	— Свод археологических источников
ТГЭ	— Труды Государственного Эрмитажа
ЧКМ	— Чернівецький краєзнавчий музей
ЭПРОН	— Экспедиция подводных работ особого назначения
AL	— Archaeologia Litwana
BN	— Biuletyn numizmatyczny
IOSPE I'	— Latishev V. Inscriptiones antigue orae septentrionalis Ponti Euxini Graecae et Latinae
MS	— Materiały starożytne
NL	— Numismatické listy
NSb	— Numismatický sborník
SCIV	— Studii și Cercetări de Istorie Vechi
WN	— Wiadomości numizmatyczne
WNA	— Wiadomości numizmatyczno-archeologiczne

АЛФАВІТНИЙ ПОКАЖЧИК ЗМІСТУ ЖУРНАЛУ «АРХЕОЛОГІЯ» за 2010 р.

Від редколегії

Вітаємо Олександра Петровича Моцю ..... 2 3—4

Статті

БУНЯТЯН К.П. Підкарпатська культура шнурової кераміки	2	18—30
ВОЗНИЙ І.П. Типологія клейм та орнаментация горщиків з території між Верхнім Сіретом і Середнім Дністром (X — перша половина XIII ст.)	4	31—45
ГОРБАНЕНКО С.А. Знаряддя землеробства кінця I тис. до н. е. — I тис. н. е. Порівняльний аналіз	4	46—60
ГОРБАНЕНКО С.А., КОЛОДА В.В. Сільське господарство мешканців поселення Верхній Салтів	1	27—42
ДЗНЕЛАДЗЕ О.С., СИМОНЕНКО О.В. Намистини — воїнські амулети III—II ст. до н. е.	3	22—34
ДОЛЖЕНКО Ю.В. Населення Чернігова і округи за доби середньовіччя (антропологічний аспект)	1	42—49
ЗАЛІЗНЯК Л.Л. Періодизація та культурна диференція верхнього палеоліту України	4	3—19
КАПУСТІН К.М. Київська земля в середині XIII — XV ст.	3	47—54
КОЗАК Д.Н. Капище готів на Волині	3	34—47
КОЗУБОВСЬКИЙ Г.А. Празькі гроші XIV—XV ст. з археологічних пам'яток України	4	60—69
КОЗЮБА В.К. Давньоруське «столпіє» за історико-лексичними і археологічними матеріалами	2	42—50
КОРОХІНА А.В. Деякі проблеми вивчення генези та розвитку бондарихинської культури	1	3—11
КРАВЧЕНКО Е.А. Хронологія молодшого дотаврського періоду кизил-кобинської культури	1	11—26
МОЦЯ О.П. Шляхи часів Київської Русі: темпи руху «на путях»	2	30—42
НІКОЛАЄВ М.І. Синхронізація епонімного літочислення та просопографія Ольвії IV—I ст. до н. е.	4	19—30
ПОЗІХОВСЬКИЙ О.Л. Голишів і проблема періодизації енеоліту Західної Волині	2	5—18
РОМАШКО О.В. Скіфські казани з горизонтальними ручками з Північного Причорномор'я	3	13—22
СТЕПАНЧУК В.М. «Балканський міст» у початковому освоєнні території сучасної України	3	3—13

Публікації археологічного матеріалу

БИЛКОВА В.П., ЯНІШ Є.Ю. «Борисфен найбільш корисний людям»: іхтіологічні дані з Білозерського поселення	3	75—81
БОЛТРИК Ю.В., ТРЕЙСТЕР М.Ю. Срібна фіала з Семикіної Могили	2	62—74
ГОШКО Т.Ю. Результати дослідження металевого інвентаря із поховання біля с. Хрінники	1	63—66
ЗЛАТОГОРСЬКИЙ О.Є., ПАНИШКО С.Д. Сопла з Жидичина	2	74—86
ІВАНОВА С.В. Нові радіовуглецеві дати для пам'яток північно-західного Причорномор'я	3	69—75
КАРАВАЙКО Д.В. Поховання юхнівської культури на Чернігівщині	1	68—78
КОЗАК О.Д., КОЗАК Д.Н. Поховання бронзового віку з Хрінників на Рівненщині (археологія і антропологія)	1	50—63
МАКАРЕВИЧ А.В. До питання про походження довгих могил (IV—III тис. до н. е.)	3	57—68
МОРДОВСЬКОЇ М.М., ШАПОВАЛОВ Г.І. Любитівський човен — унікальна пам'ятка судноплавства	4	97—100
ОКАТЕНКО В.М., БУЙНОВ Ю.В. Курган з похованнями скіфського типу біля Старого Мерчика	1	78—90
ПОЗІХОВСЬКИЙ О.Л. Бурштинові амулети з Острожчини	1	66—67

ПУКЛІНА О.О., БУЙСЬКИХ А.В. Кераміка з розкопок Березані в збірці Національного музею історії України	4	70—78
РАССАМАКІН Ю.Я., УСАЧУК А.М. Нова знахідка пізньотрипільського посуду в Приазов'ї	3	55—57
РОМАШКО В.А., СКОРИЙ С.А. Скіфський аристократичний курган Близнюк 2	4	79—97
РУСЯЄВА А.С., КОСТЮК І.О. Графіті на аттичних чорнолакових кіліках з Ольвії	2	51—61
ТЕРПИЛОВСЬКИЙ Р.В., БЛІНСЬКА Л.І. Тілоспалення знатного воїна рубежу ер на Сеймі	3	81—88

Київські старожитності

ОНОГДА О.В., БАЛАКІН С.А. Про одну групу київської пізньосередньовічної кераміки	1	91—96
СЕРГЄЄВА М.С. Давньоруські дерев'яні вироби з гори Киселівка	3	89—94

До історії стародавнього виробництва

БРОВЕНДЕР Ю.М., ОТРОЩЕНКО В.В., ПРЯХІН А.Д. Картамиський комплекс гірничо-металургійних пам'яток бронзового віку в центральному Донбасі	2	87—101
ГОРБЕНКО К.В., ГОШКО Т.Ю. Металеві вироби з поселення Дикий Сад	1	97—111
ГОТУН І.А., СУХОНОС А.М., КАЗИМІР О.М. Майстерня з обробки бурштину на давньо-руському селищі Ходосівка-Рославське	1	112—126
ГОШКО Т.Ю. Воскова модель у ливарництві доби пізньої бронзи	4	101—107
ОСТРОВЕРХОВ А.С. Віконне скло з античних міст Північного Причорномор'я (досвід комплексного дослідження)	3	95—110
ШАТІЛО Л.О. До проблеми трипільського домобудівництва (експеримент 2007 р.)	4	108—111

Методика польових археологічних досліджень

БУКАТОВ А.О., РЕЙДА Р.М., ХОХЛОВ М.В. Вплив гідрофізичного чинника на стан підводних археологічних пам'яток	3	111—118
---	---	---------

Історія науки

ГЛАДИЛІН В.М. Замітки до трипільської культури	3	119—122
ГРЕЧИШКІНА М.В. Археологічні дослідження О.І. Тереножкіна у Середній Азії (1929—1941 рр.)	2	102—107
ЕЙКХОФ М. «Романтика 1001 ночі» за восточным фронтом? Микроисторическое исследование раскопок СС-Аненербе в Соленом (Украина, 1943 гг.)	2	107—117
ПУДОВКІНА А.С. Археологічна діяльність музеїв України у 1919—1934 роках: історіографічний аспект	3	123—133

Охорона пам'яток археології

МИХАЙЛЕНКО Є.М. Поняття «археологічна спадщина» в сучасному законодавстві та в історії розвитку археології	4	112—119
--	---	---------

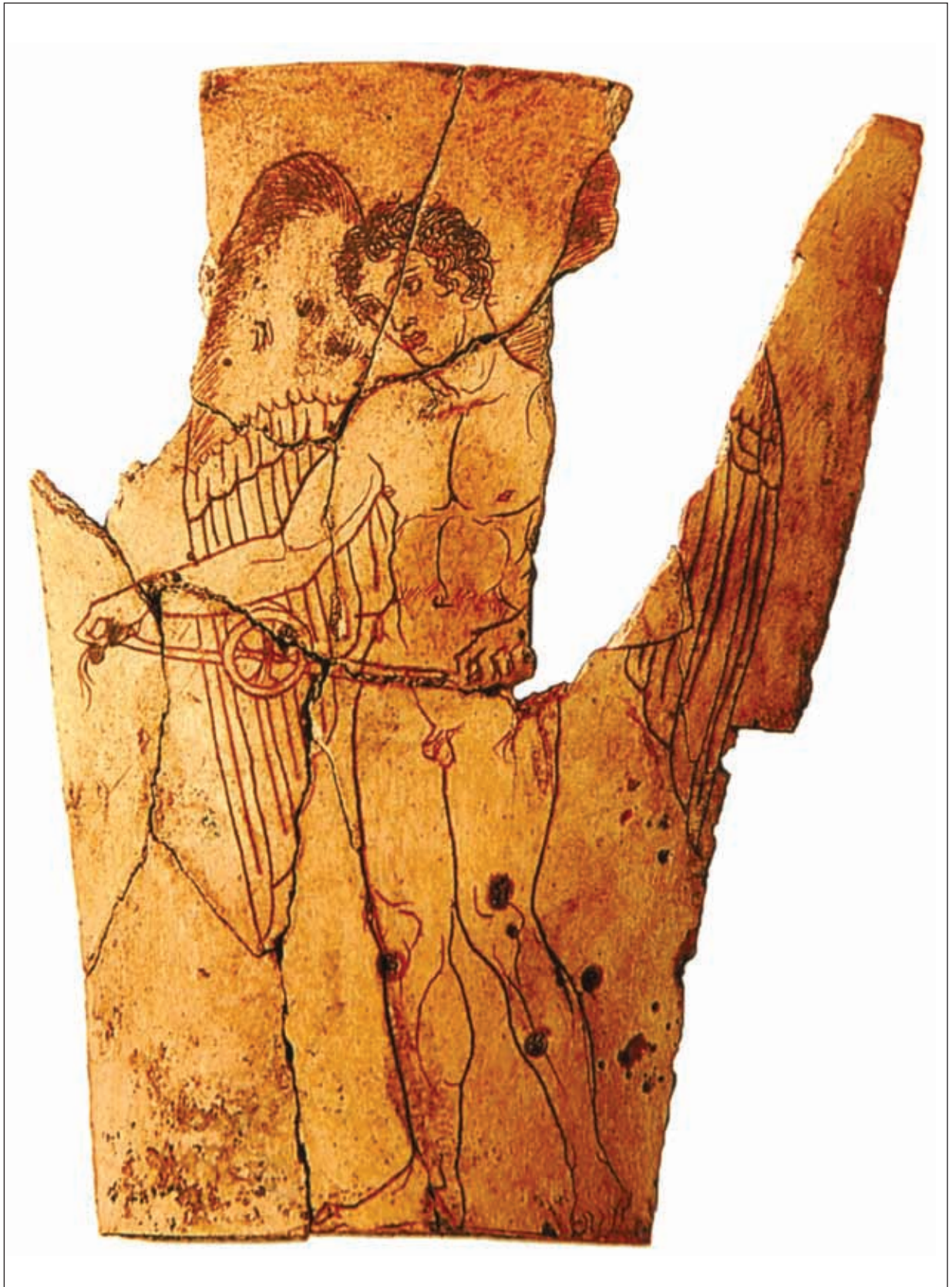
Дискусії

ФЕДОСЕЕВ Н.Ф. О достоверности рунических надписей Причерноморья	1	27—128
---	---	--------

Рецензії

ГЕРШКОВИЧ Я.П. Про наукову етику, корупцію й підступи Комінтерну (з приводу збірки «Проблеми охорони і изучения пам'яток археології степної зони Восточної Європи»)	4	120—125
КОЛЬ Ф. Рец.: David Anthony. The Horse, the Wheel and Language: How Bronze-Age Riders of the Eurasian Steppes Shaped the Modern World	1	132—134
КОТЛЯР Н.Ф. Рец.: П.П. Толочко «Археология и древняя история (в защиту исторического марксизма)»	1	129—132

Φωτο 1. Ερως

Фото 2. Гепард